

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского
национального университета

•

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 16. Випуск 11

У двох частинах

Частина 2

Психологія

*Матеріали Третьої Міжнародної науково-практичної конференції
«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал
особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві»
16–17 вересня 2011 року у м. Одесі*

2011

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. Н. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **В. І. Труба**, **А. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **Р. М. Макаров**, д-р пед. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук

Відповідальний секретар випуску: **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Затверджено Постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № 1 від 9 вересня 2011 року.

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Бездітко Аліна Валеріївна Відмінності в особливостях командної діяльності управлінців-інженерів та управлінців-економістів	5
Бефани Анжела Анатольевна Явления обыденного сознания как предмет социально-психологических исследований	13
Бондаревська Ірина Олегівна, Міхайленко Вікторія Олександрівна Теорія соціальних репрезентацій: актуальні напрями досліджень	24
Дмитренко О. Ю. Гендерна ідентичність студенток як детермінанта переживання самотності та депресії	31
Дробот Ольга Вячеславівна Психосемантична парадигма дослідження управлінської свідомості	39
Душка Алла Лукинична Генезис психофизических недостатков	46
Ершова-Бабенко Ірина Вікторівна Психосинергетическая концепция ценностной сферы личности. Проблема личностной политравмы в свете постнеклассики	54
Коваль Анна Шамільевна Диагностика структуры влечений подростков-правонарушителей с точки зрения судьбоанализа	64
Луценко Елена Львовна Возможности развития потенциала стрессоустойчивости при различных особенностях личности	73
Назаров Олег Анатолійович Психологічні особливості життєвих цінностей осіб, що вчинили вбивство	83
Отделенцев Євген Олександрович Гносеологічні аспекти процесу політичної соціалізації	90
Подшивалкіна Валентина Іванівна Технологічний підхід до оцінки, розвитку та розкриття психологічного потенціалу особистості	96
Сапрыгіна Ніна Вадимівна Диалектика понимания художественного текста	102
Свинаренко Радіон Миколайович Проблема часу та його категоризації в когнітивній психології	109

Снігур Олена Миколаївна Афективна складова рефлексії та її зв'язок із самоставленням студентів	115
Ткаченко Вікторія Євгеніївна Особистісна зрілість як вищий рівень розвитку особистості	122
Успенский Владимир Николаевич Роль творческого потенціала художника в створенні історического портрета	128
Цільмак Олена Михайлівна Соціально-психологічні детермінанти виникнення та реалізації життєдіяльнісних установок	135
Ческідова Олена Миколаївна Опитувальник прихильності до об'єкту втрати. Психометричний аналіз	144
Чистопольская Ксения Анатольевна, Ениколопов Сергей Николаевич Психологические защиты от страха смерти после суицидальной попытки	156
Шпачинський Ігор Леонідович Творчий потенціал особистості в умовах трансформаційних змін в суспільстві	169

Бездітко Аліна Валеріївна

здобувач

Кафедра загальної психології

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського

ВІДМІННОСТІ В ОСОБЛИВОСТЯХ КОМАНДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВЛІНЦІВ-ІНЖЕНЕРІВ ТА УПРАВЛІНЦІВ-ЕКОНОМІСТІВ

Стаття присвячена вивченню основних характеристик командної діяльності серед управлінців виробничого підприємства, таких як стиль орієнтації діяльності менеджера, функціонально-рольові позиції в команді та характеристики управлінців ефективної команди. Проаналізовано результати дослідження рівнів розвитку основних компонентів командної діяльності та відмінностей між управлінцями-інженерами та управлінцями-економістами.

Ключові слова: організація, управлінська команда, стиль орієнтації діяльності менеджера, командна діяльність, функціонально-рольові позиції в команді.

Актуальність. В наш час, завдяки економічним реформам, суттєво змінився статус організації як основної ланки економіки. Поряд з державними з'явилися приватні організації, змішані, які мають колективну власність. Ринок поставив організацію в принципово нові відносини з державними органами, з виробничими та іншими партнерами, з працівниками. У зв'язку з цим змінилося відношення до персоналу організації, тому що соціальна спрямованість економічних реформ повертається обличчям до людини, персоналу організації.

Поняття організації має декілька значень [1; 8]. Ми самі і усе, що нас оточує, так чи інакше організовані. Усі плановані і здійснювані дії індивіда, їх результати також виражають суть організації. Це мета діяльності організації, її персонал, влада (ієрархія), організаційна культура та матеріальні і фінансові ресурси, без яких організації не може існувати [10].

Щодо управлінської команди в організації, то її можна охарактеризувати як певного роду групу людей, об'єднаних досягненням спільної мети, що багато в чому відповідає особистим цілям кожного члена команди [12]. Управлінська команда в діяльності — об'єднання людей, включених в спільну діяльність, поєднання яких зумовлено узгодженістю способів взаємодії, адекватних цілям, цінностям і ідеалам діяльності [7].

Що стосується рольової структури в управлінській команді, то у індивідуальних учасників команди є два типи ролей: функціональні і командні. Функціональні ролі безпосередньо відносяться до наших посадових обов'язків і охоплюють навички і уміння, технічні знання і досвід працівника. Командні ролі відбивають спосіб, яким людина виконує свою роботу, і охоплюють вклад в роботу команди і взаємовідношення між учасниками

команди [9]. Р. Белбін у своїй роботі описує вісім ролей, які так чи інакше виникають в управлінській команді: голова, формувальник, генератор ідей, оцінювач ідей, організатор роботи, організатор групи, дослідник ресурсів та завершувач [2; 3].

Для роботи в сильній і стійкій перед труднощами команді менеджерам та персоналу організації слід мати необхідний ступінь розвитку багатьох характеристик. Найяскравіше дані психологічні риси (характеристики) описані в інтерпретації тесту на визначення здібностей до підприємницької діяльності [13]. Перерахуємо ці характеристики членів ефективної команди: потреба в досягненнях (подальшому розвитку), потреба в незалежності/автономії, схильність до творчості (творчі здібності/нахили), уміння йти на розумний (зважений) ризик, цілеспрямованість та рішучість [13; 15]. Успішна робота тієї чи іншої організації складається з декількох чинників і, передусім, із злагодженої і грамотно побудованої взаємодії співробітників і керівництва. Тут в хід повинні піти усі можливі і неможливі методи і засоби, здатні дати співробітникам відчуття «хорошого начальника» і «улюбленої роботи». Саме від цих психологічних категорій залежатиме рівень робочого настрою, атмосфера в колективі, а також кінцевий результат виконуваних дій [6; 14].

Теоретико-методологічною основою даного дослідження стали роботи Р. М. Белбіна, який запропонував класифікацію функціональних ролей в управлінській команді. Він стверджує, що в управлінському колективі існує вісім функціонально-рольових позицій [3]. Також роботи Р. Блейка та Дж. Мутона, які є авторами «управлінської решітки». Визначаючи стиль керівництва, вони виходять з двох основних факторів — турбота про виробництво (орієнтація на завдання) і турбота про людей (орієнтація на персонал) [4]. З усієї сукупності стилів керівництва Р. Блейк і Дж. Мутон виділили п'ять основних стилів, які характеризуються індивідуальними властивостями поведінки керівників і підлеглих та специфічними наслідками рішень керівника, що визначаються переважною спрямованістю або на турботу про виробництво, або на турботу про людей. Відповідно існує п'ять стилів орієнтації діяльності управління: «страх перед бідністю», «авторитет-підкорення», «будинок відпочинку», «організація» і «команда». Також було використано роботи Л. М. Карамушки та О. А. Філь, які розробили модифікований варіант управлінської решітки [11], більш зручний для діагностики стилів діяльності управлінців, та є авторами дослідження конкурентоздатності управлінських команд на матеріалах діяльності освітніх організацій.

Мета дослідження: здійснити аналіз основних компонентів командної діяльності серед управлінців-інженерів та управлінців-економістів.

Гіпотеза: існують відмінності між основними компонентами командної діяльності в групах управлінців-інженерів та управлінців-економістів.

Методики та організація дослідження. Дослідження було проведене на підприємстві ВАТ «ДніпроАЗОТ» серед 80 управлінців. Експериментальну вибірку склали 38 чоловіків та 42 жінки віком від 25 до 50 років. Для порівняння було взято дві групи вибірки: економісти (працівники бухгалтерії, економісти планування, економісти праці та заробітної

плати та працівники розрахункового відділу — 38 опитаних) та інженери (інженерно-технічні працівники, начальники відділів, секторів, участків, їх заступники — 42 опитані).

Орієнтація стилів діяльності управлінців визначалася за допомогою опитувальника Р. Блейка — Дж. Мутона [11], слід зазначити, що при аналізі результатів за даною методикою, враховуючи складність чіткої ідентифікації отриманих результатів обстеження зі стилем діяльності, використовувався модифікований варіант управлінської решітки, запропонований Л. М. Карамушкою та О. А. Філь [11]. Орієнтація на основні функціональні ролі досліджувалась за допомогою методики на діагностику функціонально-рольових позицій в команді (М. Белбін) [3]. Тест на загальні здібності до підприємництва (GET TEST) [15] дозволив визначити основні психологічні характеристики управлінців ефективної команди. Дані, отримані в результаті дослідження, були оброблені статистично [5] за допомогою t-критерію Стьюдента та коефіцієнта кореляції за Пірсоном. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм STATISTICA 8.

Результати дослідження та їх обговорення. В результаті проведеного дослідження було виявлено, що високий рівень орієнтації на завдання спостерігається у 70 % опитаних, у той час як високий рівень орієнтації на персонал — лише у 10 %. Ця ситуація може бути обумовлена досить формалізованою та часто поодиноким діяльністю управлінців підприємства, коли головним є виконання завдання в обмежені строки і значно менше уваги приділяється особистості працівника, що виконує дане завдання, його власним потребам. Щодо міри орієнтації на завдання різних категорій управлінців виробничого підприємства, то слід зазначити, що високий рівень спостерігається у 73,7 % економістів і 66,7 % в групі інженерно-технічних працівників. Таке переважання високого рівня орієнтації на завдання у працівників підприємства може бути, на наш погляд, обумовлено специфікою їх діяльності, а саме: необхідністю своєчасного та результативного виконання різноманітних виробничих завдань, а також необхідністю поєднання та ефективного виконання кількох менеджерських функцій водночас. Що стосується рівня орієнтації на персонал, то тут відзначається низький рівень: 41,25 % у всіх опитуваних, серед них 50 % економістів та 33,3 % інженерів.

Порівняльний аналіз рівня орієнтації на завдання серед управлінців-інженерів та управлінців-економістів за t-критерієм Стьюдента дає підставу стверджувати, що відмінності між двома групами управлінців статистично достовірні ($t=2,51$ при $p=0,0134$). Результати представлені у таблиці 1.

Також було проведено аналіз отриманих результатів за модифікованою управлінською решіткою, який дав можливість зробити певні висновки, зокрема щодо можливості відбору кандидатів у команду. Результати наведені у таблиці 2. Як свідчать дані, в управлінців виробничого підприємства серед усіх стилів діяльності найбільше виражена орієнтація на III стиль («Авторитет-підкорення»), який зафіксовано у 36,25 % серед усіх опитуваних.

Таблиця 1

**Результати розрахунку t-критерію Стьюдента за показниками методики
Р. Блейка, Дж. Мутона**

	Еконо- місти	Инжене- ри	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень значимості p
Орієнтація на персонал	36,61	36,95	0,33	0,7430
Орієнтація на завдання	28,24	26,05	2,51	0,0134

Таблиця 2

**Орієнтація на основні стилі діяльності управлінців виробничого підприємства
(у % від загальної кількості опитаних)**

Управлінці підприємства	Стилі орієнтації (%)								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Економісти	2,6	5,3	42,1	–	15,8	28,9	–	2,6	2,6
Інженери	–	2,4	31	–	23,8	28,6	–	7,14	7,14
Всі управлінці	1,25	3,75	36,25	–	20	28,75	–	5	5

Управлінці, яким притаманний цей стиль, здебільшого характеризуються поступовим підвищенням рівня орієнтації на завдання та низьким рівнем орієнтації на персонал. Також явно виражений VI стиль («командний резерв — завдання») у 28,75 % опитуваних. Даний стиль діяльності досить наближений до стилю «команда», однак смислове навантаження цього сектора все ж таки більше зміщене на орієнтацію на завдання. Отже, при відборі кандидатів у команду важливо, на нашу думку, враховувати рівні орієнтації діяльності працівників підприємства.

Далі проаналізуємо результати дослідження рівня орієнтації управлінців виробничого підприємства на основні функціонально-рольові позиції в команді. Аналізуючи особливості орієнтації на командні ролі серед управлінців-інженерів та управлінців-економістів, ми бачимо, що на достатньому рівні серед інженерно-технічних працівників представлена роль «організатор групи» (26,2 %). Такий рівень представленості в групі інженерів може пояснюватись тим, що на відміну від економістів їх робота пов'язана з безпосереднім контактом з іншими людьми. Серед економістів найбільший відсоток (28,9 %) припадає на роль «організатор роботи», що пояснюється специфікою діяльності економістів. В групі інженерів трохи менший відсоток опитаних припадає на дану роль (23,8 %). Командні ролі, що позначають творчі здібності та здатність висувати інноваційні ідеї, комунікабельність та екстравертність, виражені серед досліджуваних слабо. Роль «генератор ідей» — 5 % опитаних, «дослідник ресурсів» — 5 %. Отримані дані свідчать про необхідність певної корекції розуміння та оцінки значущості працівниками підприємства усіх ролей в команді, і можливо, певної їх модифікації, з урахуванням специфіки саме цього підприємства.

Також слід зауважити, що порівняльний аналіз рівня розвитку основних функціонально-рольових позицій в управлінській команді за t-критерієм Стьюдента показав, що не виявлено статистично достовірних відмінностей між управлінцями-економістами та управлінцями-інженерами.

Було проведено вивчення рівня розвитку основних психологічних характеристик управлінців ефективної команди. Результати наведені у таблиці 3. «Потреба в досягненнях (подальшому розвитку)» виявлена досить слабо, лише у 10 % серед опитуваних, з них 2,6 % в групі економістів і 16,7 % в групі інженерів.

Таблиця 3

**Психологічні характеристики ефективної команди управлінців
виробничого підприємства
(рис, які виражені в високому ступені у % від загальної кількості опитаних)**

Управлінці підприємства	Психологічні характеристики ефективної команди (%)				
	Потреба в досягненнях	Потреба в незалежності (автономії)	Схильність до творчості (творчі здібності)	Уміння йти на розумний (зважений) ризик	Цілеспрямованість та рішучість
Економісти	2,6	13,1	5,3	18,4	60,5
Інженери	16,7	14,3	4,8	4,8	59,5
Всі управлінці	10	13,75	5	11,25	60

Те, що в групі управлінців-інженерів прагнення до постійного розвитку виражене значно більше, ніж у управлінців-економістів, пояснюється їх більшою перспективою до самовдосконалення та кар'єрного росту. Потреба в незалежності представлена досить слабо: 13,1 % у економістів і 14,3 % у інженерів. Разом з тим результати дослідження показали недостатньо високий рівень розвитку такої важливої характеристики, як «схильність до творчості (творчі здібності/нахили)». Серед управлінців-економістів високий рівень представлено лише у 5,3 % досліджуваних. Серед управлінців-інженерів ми маємо схожу картину — 4,8 % опитаних. Недостатній рівень розвитку схильності до творчості, безумовно, пояснюється тим, що наявність творчих здібностей (нахилів) не є принципово необхідною для працівників виробничого підприємства характеристикою. Низький рівень розвитку уміння йти на розумний, зважений ризик (лише 11,25 % з вибірки) можна розглядати як проблемне місце при забезпеченні ефективної діяльності команд. Серед економістів — 18,4 %, серед інженерів — 4,8 %. Така різниця може бути обумовлена знову ж таки вимогами, що висуваються до роботи економістів та працівників бухгалтерії.

Що стосується розвитку «цілеспрямованості та рішучості» в різних групах вибірки, то зазначимо, що високий рівень розвитку цих якостей представлений як в групі економістів (60,5 % досліджуваних), так і в групі інженерів (59,5 % з групи).

Отримані дані дають підстави говорити про необхідність розробки спеціальних розвиваючих програм для формування характеристик ефективної виробничої команди на підприємстві.

Порівняння психологічних характеристик ефективної команди управлінців двох груп вибірки за t-критерієм Стьюдента показало статистично значимі відмінності за показниками потреби в незалежності/автономії і схильності до творчості (творчі здібності). Показник рівня потреби в неза-

лежності/автономії у представників групи управлінців-економістів статистично достовірно вищий, ніж у групі управлінців-інженерів ($t=2,31$ при $p=0,0238$). Дані наведені у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати розрахунку t-критерію Стьюдента за показниками тесту на визначення здібностей до підприємництва

	Еко- но- місти	Інже- нери	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень значи- мості p
Потреба в досягненнях (подальшому розвитку)	6,84	6,60	0,58	0,5603
Потреба в незалежності/автономії	3,53	2,90	2,31	0,0238
Схильність до творчості	6,71	5,88	2,09	0,0403
Уміння йти на розумний ризик	6,66	5,98	1,59	0,1156
Цілеспрямованість та рішучість	8,87	8,24	1,50	0,1371

Було встановлено, що показник рівня схильності до творчості (творчих здібностей) в групі економістів статистично достовірно вищий, ніж у групі інженерів ($t=2,09$ при $p=0,0403$). Аналіз результатів дає можливість робити припущення стосовно підбору до роботи в управлінських командах даного виробничого підприємства найбільше «психологічно підготовлених» фахівців.

Отже, в результаті дослідження відмінностей між основними компонентами командної діяльності серед груп економістів та інженерів було виявлено статистично достовірні відмінності за показниками рівню орієнтації на завдання, потреби в незалежності, схильності до творчості.

Висновки. Було проведено психологічний аналіз основних компонентів командної діяльності, а саме:

1. Встановлено, що рівень орієнтації на завдання серед управлінців даного виробничого підприємства значно вищий, ніж рівень орієнтації на персонал, на колектив.

2. Встановлено відмінності між основними компонентами командної діяльності серед управлінців-економістів та управлінців-інженерів за показниками потреби в незалежності, схильності до творчості, орієнтації на завдання.

3. Дані та результати проведеного емпіричного дослідження можуть бути використані практично організаційними психологами при консультуванні спеціалістів, менеджерів та керівників організації. Також представлені дані можуть бути корисні менеджерам та керівникам організації при підборі кадрів в управлінські команди та при роботі з персоналом організації, а також при розробці та проведенні спеціальних програм для формування у працівників психологічної готовності до роботи в колективі ефективної управлінської команди.

4. Можна стверджувати, що мета даної роботи досягнута, адже здійснено аналіз основних компонентів командної діяльності серед управлінців різних спеціальностей. Це дає право вважати, що висунута на початку дослідження гіпотеза щодо відмінностей між основними компонентами командної діяльності в групах управлінців різних спеціальностей підтвердилась.

Список використаних джерел

1. Алиев, В. Г. Организационное поведение [Текст] / В. Г. Алиев, С. В. Дохолян. — Махачкала, 1998. — 290 с.
2. Белбин, Р. М. Команды менеджеров. Секреты успеха и причины неудач [Текст] / Р. Меррит Белбин; Пер. с англ. — М.: НИРРО, 2003. — 315 с.
3. Белбин, Р. М. Типы ролей в командах менеджеров [Текст] / Р. М. Белбин. — М.: НИРРО, 2003. — 256 с.
4. Беляцкий, Н. П. Основы лидерства [Текст] / Н. П. Беляцкий. — Минск, 2002. — 310 с.
5. Бююль, А. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей [Текст] / А. Бююль, П. Цефель; пер. с нем. / А. Бююль, П. Цефель. — СПб.: ДиаСофтЮп, 2002. — 608 с.
6. Валуев, С. А. Организационный менеджмент [Текст] / С. А. Валуев, А. В. Игнатъев. — М.: Дело, 2006. — 385 с.
7. Верхоглазенко, В. Командные роли [Текст] / В. Верхоглазенко // Бизнес-Академия. 2002. — №№ 7, 8. — С. 3.
8. Герпотт, Т. Эмпирические исследования лояльности клиента [Текст] / Т. Герпотт // Проблемы теории и практики управления, 2000. — № 6. — С. 52–60.
9. Дизель, П. М. Поведение человека в организации [Текст] / П. М. Дизель, У. М. Раньян. — М., 1993. — 274 с.
10. Занковский, А. Н. Организационная психология: Учебное пособие для вузов [Текст] / А. Н. Банковский. — М.: Флинта, МПСИ, 2000. — 198 с.
11. Карамушка, Л. М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) [Текст] / Л. М. Карамушка, О. А. Філь: Монографія. — К.: Фірма «ІНКОС», 2007. — 268 с.
12. Лигинчук, Г. Г. Психология профессиональной деятельности. Учебный курс (учебно-методический комплекс) [Текст] / Г. Г. Лигинчук, 2003. — 246 с.
13. Пачковский, Ю. Ф. Психология підприємництва [Текст] / Ю. Ф. Пачковский: навчальний посібник. — Львів. 2001. — С. 41–47.
14. Райгородский, Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие [Текст] / Д. Я. Райгородский (редактор-составитель). — Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М» — 2001, — 672 с.
15. Технології роботи організаційних психологів [Текст]: навч. посібник для студентів вузів та слухачів інститутів післядипломної освіти / За наук. ред. Л. М. Карамушки. — К.: фірма «ІНКОС», 2005. — 293 с.

А. Бездетко

соискатель

Кафедра общей психологии

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

ОТЛИЧИЯ В ОСОБЕННОСТЯХ КОМАНДНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНЦЕВ-ИНЖЕНЕРОВ И УПРАВЛЕНЦЕВ-ЭКОНОМИСТОВ

Резюме

Статья посвящена изучению основных характеристик командной деятельности среди управленцев производственного предприятия, таких как стиль ориентации деятельности менеджера, функционально-ролевые позиции в команде и характеристики управленцев эффективной команды. Проанализировано исследование уровней развития основных компонентов командной деятельности и исследование отличий между управленцами-инженерами и управленцами-экономистами.

Ключевые слова: организация, управленческая команда, стиль ориентации деятельности менеджера, командная деятельность, функционально-ролевые позиции в команде.

A. Bezdetko

Researcher

Department of General Psychology

Tauric National V. I. Vernadsky University

DIFFERENCES OF BASIC CHARACTERISTICS OF TEAM'S ACTIVITY BETWEEN MANAGER ENGINEERS AND MANAGER ECONOMISTS

Summary

The paper is dedicated to empirical study of basic characteristics of team's activity among managers of the production enterprise, such as style of manager's activity orientation, functional-role positions in the team and characteristics of the effective team. The empirical research of development levels of basic characteristics of team's activity and the research of differences between manager engineers and manager economists are analyzed.

Key words: organization, executive team, style of manager's activity orientation, team's activity, functional-role positions in the team.

Бефани Анжела Анатольевна

кандидат психологических наук, доцент

Кафедра социальной и прикладной психологии

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ЯВЛЕНИЯ ОБЫДЕННОГО СОЗНАНИЯ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье раскрыто содержание важной составляющей предмета социальной психологии — закономерностей таких явлений обыденного сознания, как социально-перцептивные феномены, атрибутивные процессы, имплицитные теории личности, социальные представления.

Ключевые слова: обыденное сознание, социально-перцептивные феномены, каузальная атрибуция, имплицитная теория личности, социальное представление.

Обыденное сознание с его устоявшимися характеристиками сложилось в период стабильной жизнедеятельности людей. Но современный человек живет в быстро меняющемся мире, в котором утверждаются новый образ мышления, плюрализм мнений, формируются новые понятия, представления, оценочные суждения.

Под влиянием бурного развития средств массовой информации источником суждений здравого смысла все чаще становятся научные по происхождению знания, усвоенные людьми и трансформированные ими в качестве ориентиров обыденного опыта.

Научная социальная психология призвана исследовать закономерности и механизмы различных феноменов обыденного сознания, проследить их стремительные изменения в реалиях сегодняшнего дня для того чтобы помочь людям избавиться от искажений и ошибок в познании окружения и самих себя, обеспечить эффективное социальное взаимодействие в меняющихся условиях.

Цель данной статьи — раскрыть содержание важной составляющей предмета социальной психологии — закономерностей явлений познания социального мира «обыденным» человеком.

Обыденное сознание часто рассматривается в литературе в качестве синонима практического разума, здравого смысла и т. п.

Философское определение обыденного сознания сформулировал Т. И. Ойзерман, обозначивший его как «сложное, многослойное, противоречивое образование, складывающееся из совокупности привычных (постоянно воспроизводимых непосредственными условиями жизни) восприятий, переживаний, представлений, понятий, которые возникают частью стихийно, частью под влиянием воспитания, обучения, личного опыта» [11, 119].

По мнению П. Бергера и Т. Лукмана, обыденное сознание является знанием особого рода — «дотеоретическим знанием», которое включает в себя

«совокупность правил поведения, моральных принципов и представлений, пословицы и поговорки, ценности и верования...» [3, 109].

Обыденное мышление направлено не на решение отвлеченных проблем, а на обслуживание потребностей каждого дня. Правила и закономерности такого мышления кажутся людям само собой разумеющимися, они свободно ими пользуются в зависимости от требований момента.

Бергер и Лукман выделяют, в частности, следующую важнейшую особенность знаний людей о повседневной жизни: они обязательно носят интрасубъективный разделённый с другими людьми характер.

Для анализа многообразных явлений обыденного сознания можно структурировать их следующим образом:

- социально-перцептивные феномены;
- атрибутивные процессы;
- имплицитные теории личности;
- социальные представления.

Традиция исследования социально-перцептивных явлений — одна из наиболее устойчивых и значимых в социальной психологии. Было всесторонне обосновано, как разворачивается процесс восприятия обыденным наблюдателем другого человека по его внешним признакам (по физическим качествам, оформлению внешности, поведению), как наблюдатель оценивает воспринятые качества и явления, как строит свои умозаключения о внутренних, психологических свойствах наблюдаемого лица, как формирует к нему определенное эмоциональное отношение, как прогнозирует его возможное поведение и, наконец, самое главное — как наблюдатель строит собственную стратегию поведения по отношению к партнеру. Был эмпирически доказан субъект-субъектный характер социальной перцепции.

Суть процесса восприятия и понимания человека человеком следующим образом обозначил С. Л. Рубинштейн: «В повседневной жизни, общаясь с людьми, мы ориентируемся в их поведении, поскольку как бы «читаем» его, то есть расшифровываем значение его внешних данных и раскрываем смысл... текста в контексте, имеющем свой внутренний, психологический план» [15, 180].

Особенно глубоко психологами проработан вопрос о формировании первого впечатления наблюдателя о другом человеке. Было исследовано содержание типовых схем получения первого впечатления, которые запускаются тремя факторами — превосходства, привлекательности и сходства наблюдателя и наблюдаемого лица [9]. Показано, что основным механизмом, работающим при первом восприятии другого человека, является стереотипизация, позволяющая обыденному наблюдателю быстро и в определенной мере надежно категоризировать, упростить социальный мир, чтобы сделать его понятным и прогнозируемым.

Категоризировав объект определенным образом, наблюдатель воскрешает в памяти конкретные данные и стереотипы, которыми и руководствуется при формировании своих ожиданий. Значение стереотипов в процессе возникновения у обыденного наблюдателя суждений о другом человеке

было экспериментально доказано в исследованиях Дж. Дарли и П. Гросс, Р. Розенталя и Л. Якобсон и др. [2, 138–140].

В целом обыденному сознанию присущ когнитивный консерватизм. Всесторонне исследован феномен так называемой «погрешности подтверждения», то есть тенденции наблюдателя находить подтверждение своим первоначально сформировавшимся впечатлениям, установкам, догадкам. Люди не только склонны искать подобное подтверждение, но и, как правило, абсолютно уверены в том, что они соответствуют действительности.

Результатом неспособности наблюдателя пересматривать образ восприятия мира перед лицом новой, не укладывающейся в него информации, может стать искажение фактов или пренебрежение важной информацией.

Вместе с тем исследователи показали, что когнитивный консерватизм имеет и некоторое преимущество: он позволяет воспринимать социальный мир как согласованное и стабильное образование.

Исследование механизма стереотипизации при формировании первого впечатления о другом человеке позволяет адекватно ориентироваться в окружающем, быстро отнеся наблюдаемое лицо к той или иной категории и организовав межгрупповое общение с ним. Однако при переходе на уровень межличностного общения, требующего совсем иных механизмов, применение стереотипизации приводит к ошибкам и искажениям, которые исследованы психологами под обобщающим названием «эффект ореола».

Открытый еще в начале XX столетия, этот эффект описывает распространенную форму необъективности обыденного сознания, при которой общее изначальное впечатление наблюдателя о воспринимаемом человеке (благоприятное либо неблагоприятное) оказывает решающее влияние на все формирующиеся суждения о нем и на ожидания.

С эффектом ореола связан исследованный Ли Россом и другими авторами эффект «ложного согласия» — тенденция обыденного наблюдателя переоценивать процент людей, соглашающихся с ним по любому вопросу, вкладывать в поступки других собственные смыслы.

Как было показано, обыденные наблюдатели проявляют избыточную уверенность своих предсказаний в отношении других людей и себя. Они не способны осознать или сделать адекватную логическую поправку на то, что другие могут интерпретировать ту же самую ситуацию совсем иначе. Поэтому реальный уровень точности обыденных предсказаний в процессе взаимодействия субъектов редко приближается к уровню выражаемой ими уверенности [14].

Обыденным суждениям свойственен также феномен «иллюзорной корреляции» как тенденции видеть взаимосвязь между двумя явлениями, которая на самом деле отсутствует. Придавая решающее значение одним факторам ситуации и совершенно игнорируя другие, не менее значимые, наблюдатель под влиянием данного феномена искаженно воспринимает и оценивает социальную ситуацию и действующих в ней людей [2].

Ошибочная интерпретация ситуаций, возникающая на основе тенденциозности обыденного сознания, особенно ярко проявляется при конфликтном взаимодействии людей.

Социальные психологи обосновали феномен зеркальности искаженного восприятия другой стороны конфликта, который характеризуется примитивизмом и стереотипностью суждений, затрудненностью рационального мышления и приводит к формированию «образа врага».

Искажение восприятия другого в конфликте — это, по мнению Бронфенбреннера, «психологический феномен, не имеющий аналогов по трагичности последствий... потому что он характеризуется такими образами врага, которые самоподтверждаются» [10, 649].

Обыденному сознанию присуща тенденция при категоризации социального мира разделять его на «мы» и «они», «наши» и «не наши», а также благоприятствовать в оценке членам своей группы по сравнению с представителями других групп.

Согласно Дж. Тернеру, тенденция положительно оценивать собственную группу важна для индивида, чтобы позитивно оценивать себя, ибо чувство «мы» усиливает Я-концепцию каждого члена группы [10, 453].

Данное явление стало предметом многочисленных исследований с применением схемы, разработанной Тернером и Тэджфелом и получившей название «парадигмы минимальной группы» [2, 141–142].

Большой вклад в изучение особенностей обыденного познания внесли социальные психологи когнитивистской ориентации.

Согласно теории когнитивного соответствия, впечатления индивида о мире организуются в некоторые связанные интерпретации, в результате чего формируются различные «менталистские» образования, объединенные в структурированную систему (идеи, верования, ожидания, аттитюды). Эти образования и регулируют социальное поведение индивида, которое направлено на то, чтобы максимизировать внутреннее соответствие всей его когнитивной структуры.

Л. Фестингер, обобщив результаты многочисленных исследований, установил, что в случае столкновения двух когниций, психологически не совместимых между собой, люди испытывают состояние напряжения, дискомфорта — «когнитивного диссонанса». Для ослабления этого состояния они изменяют одну или обе когниции таким образом, что делает их более совместимыми друг с другом, либо дополняют их новыми когнициями, помогающими перекинуть мост через пропасть между исходными. Если под угрозой оказывается Я-концепция, то для уменьшения диссонанса люди склонны изменять даже самооценку [17].

Теория когнитивного диссонанса говорит о том, что на уровне обыденного сознания человек, как правило, не перерабатывает информацию о мире, о других и о себе объективно, а искажает ее в соответствии с собственными превратными представлениями. Принимая определенное решение, он склонен сосредоточивать свое внимание на положительных аспектах объекта своего выбора и преуменьшать позитивные качества отвергнутых альтернатив.

Вместе с тем есть немало эмпирических данных, свидетельствующих о том, что люди руководствуются в своих выборах и поступках не только тенденцией ослабления когнитивного диссонанса, но и стремлением вести себя рационально [2].

Следует отметить, что даже стремясь к рациональному поведению, обыденный человек обнаруживает весьма специфическую логику, которую Р. Абельсон и М. Розенберг назвали «психологика», состоящую из практических соображений, противоречащих правилам логики [1].

В завершение анализа особенностей социально-перцептивных явлений обыденного сознания особо выделим содержание важнейшего феномена — социальной категоризации, составляющей основу всей социальной жизни индивида, его повседневного взаимодействия с другими. Социальная категоризация выступает в качестве способа систематизации окружающей среды, который отвечает потребности людей в уменьшении ее субъективной сложности и заключается в отнесении каждого нового воспринимаемого объекта к некоторому классу подобных и уже известных ранее объектов.

А. Тэджфел, исследования которого по социальной категоризации рассматриваются как одно из наибольших достижений современной социальной психологии, определил этот феномен как «процесс упорядочивания окружающей среды в терминах категорий, то есть через группировку людей, объектов и событий так, как если бы они были подобны или эквивалентны одно другому в их отношении к индивиду» [13, 20].

Как установила Н. Кантор, обычный человек имеет богатый и хорошо артикулированный набор структурированного знания о самых разнообразных социальных ситуациях, о людях и особенностях их поведения. И это знание используется наблюдателем для интерпретации поведения других, в предсказании результатов взаимодействия с ними [7].

В каждодневной жизни люди не просто наблюдают социальные явления, но и анализируют их с целью осмысления сути происходящего, стремятся понять причины поведения других людей и, если информации оказывается недостаточно, приписать их, осуществив своеобразную достройку данных.

Как показал родоначальник атрибутивного направления в социальной психологии Ф. Хайдер, атрибуция, то есть обыденное объяснение социального мира, — это стержень его познания, основной способ его осмысления «человеком с улицы». Именно обыденное объяснение опосредует всю систему отношений людей с окружающим миром.

В отличие от научного объяснения, при котором сначала получается знание и лишь затем оно «накладывается» на действительность, обыденное объяснение немедленно подводит его под эталон и высвечивает смысл. Согласно Россу и Нисбетту, такое объяснение можно рассматривать как одну из разновидностей субъективной интерпретации, которую осуществляет субъект, принимающий решение о причинах прошлых событий и осуществляющий прогнозирование вероятности различных действий и результатов в будущем [14, 146–147].

Разработанные психологами-когнитивистами теории каузальной атрибуции пытаются возвести в ранг научного анализа неосознаваемые психические процессы, которые происходят у «наивного наблюдателя», осуществляющего осмысление причин поведения другого. По словам Г. Келли, теория атрибуции — это теория о том, как люди объясняют причины, как они отвечают на вопрос «почему» [18, 125].

В теориях Э. Джонса и К. Дэвиса, Г. Келли дается ответ на два кардинальных вопроса: как осуществляется сам атрибутивный процесс (какой житейской логике он подчиняется, каковы его этапы и компоненты); откуда обыденный наблюдатель «берет» приписываемые причины.

В модели «соответственного вывода» Э. Джонса и К. Дэвиса рассматриваются два этапа процесса — атрибуция интенций и атрибуция диспозиций: наблюдатель умозаключает, является ли совершенное действие намеренным или нет, и делает вывод о личностных диспозициях наблюдаемого лица. При этом источниками приписывания причины действия являются его уникальность (или типичность) и социальная желательность (или ее отсутствие).

Экспериментально доказано, что ролевое (типичное) поведение не требует развернутых объяснений со стороны наивного наблюдателя, а при уникальном поведении атрибутивный процесс приобретает развернутый характер.

На эту закономерность обыденного познания указывал и С. Л. Рубинштейн: «В обычных условиях процесс познания другого человека «свернут», лишь в случае наблюдения отклоняющихся образов он «разворачивается» [15, 180].

В теоретической модели Г. Келли информацию о поступке другого наблюдатель оценивает по трем показателям — согласованности (степени уникальности действия с точки зрения нормативного поведения), стабильности (степени изменчивости во времени подобных действий) и различиям (степени уникальности наблюдаемого действия по отношению к подобным объектам). Различные сочетания названных параметров, как свидетельствуют специальные эксперименты, позволяют обыденному наблюдателю локализовать причину совершенного другим действия в особенностях либо ситуации, либо личности, либо объекта, на который направлено действие.

Все теории атрибуции предполагают сложный анализ информации о совершенных действиях, который вполне доступен субъекту приписывания в экспериментальных условиях. Однако в повседневной жизни установление причинно-следственных связей, как правило, осуществляется иначе, чем в эксперименте. Атрибуция требует наличия достаточного времени и всей необходимой информации, соответствующей мотивации и определенных умственных способностей.

Мир социальных отношений чрезвычайно сложен, перегружен информацией, проблемами; глубоко задумываться над каждым своим выводом и решением обыденный человек не в состоянии и, как правило, к рациональному мышлению прибегает редко.

По словам Ш. Тейлор, люди — когнитивные скряги; они вечно экономят умственную энергию. В итоге — обыденные наблюдатели упрощают проблемы, используют шаблонные способы объяснения мира, приводящие к разнообразным искажениям [16].

Экспериментально исследованы информационные и мотивационные ошибки каузальной атрибуции, которые допускают наивные наблюдатели, оценивающие действия другого человека и свои собственные.

Э. Джонс и Р. Нисбетт, установившие разное приписывание причин поведения наблюдателем и деятелем, пришли к выводу о том, что атрибуция воспринимающего лица носит диспозиционный характер, а действующего — ситуационный. Назвав эту тенденцию фундаментальной ошибкой атрибуции, Ли Росс обосновал укорененность диспозиционизма в обыденном сознании и трудности его преодоления. Он показал, что «все люди — закоренелые диспозиционисты: они объясняют прошлые действия и результаты... исходя из предполагаемых личностных черт либо других хорошо различимых и устойчивых личностных диспозиций» [14, 164].

Экспериментально доказано, что обыденные наблюдатели, не склонные затрачивать больших интеллектуальных усилий на анализ происходящего, обнаруживают тенденцию скорее обращаться к суждениям о чертах личности, нежели принимать в расчет ситуацию. Они считают субъективную интерпретацию истинной, верят в собственную непогрешимость и абсолютную правоту, некритично относятся к собственным объяснениям.

Типичной категорией обыденного социального познания являются так называемые имплицитные теории личности, то есть предположения «наивного субъекта» о том, как в личности соотносятся друг с другом две или более черт (если есть одна черта, то следует предполагать и наличие другой).

Г. М. Андреева справедливо усматривает общее между имплицитной теорией личности и феноменом «иллюзорных корреляций», но в качестве специфики первого явления отмечает его более широкое содержание: здесь не просто присутствует идея о связи двух черт, а выражено представление о целостной системе организации черт внутри наблюдаемого лица (что порождает определенные ожидания относительно его поведения).

В исследовании феномена имплицитной теории личности Г. М. Андреева выделяет два подхода — традиционный и альтернативный. Первый рассматривает имплицитную теорию личности как присутствующее у каждого человека представление о психической организации других людей. Второй подход содержится в теории «личностных конструкторов» Г. Келли, согласно которой каждому свойственна своя собственная система конструкторов, при помощи которых он сравнивает между собой явления и процессы окружающего мира, в первую очередь — других людей [1].

Как считает Ли Росс, обыденный наблюдатель, руководствуясь имплицитной теорией личности, в очень важных личных и профессиональных ситуациях в своих суждениях склонен совершать серьезные ошибки [14].

Анализируя содержание различных явлений обыденного сознания, мы постоянно сталкивались с присущими ему погрешностями и недостатками. Однако есть основания утверждать, что существуют социально-психологические средства преодоления всех свойственных рядовым наблюдателям ошибок и искажений в их видении мира. Научно доказано, что чем с большими затруднениями сталкиваются люди при взаимодействии со значимыми другими, тем более серьезно начинают они подходить к поиску причин этих затруднений. И именно в таких условиях обыденная реальная атрибуция начинает напоминать идеальную атрибуцию, представленную в научных моделях (Ф. Хайдера, Э. Джонса и К. Дэвиса, Г. Келли).

Таким образом, в ситуациях жизненно важных, личностно значимых, люди могут преодолевать свою когнитивную ограниченность, избегать свойственных обыденному сознанию ошибок и искажений в объяснении социального мира и, благодаря этому, приходиться к взаимопониманию.

Исследования атрибутивных процессов, характеризующих обыденное сознание, являются ареной острой полемики между американскими и европейскими парадигмами в социальной психологии. Основные расхождения связаны с тем, что феномен атрибуции рассматривается американскими психологами как свойственный индивидуальному сознанию, фактически без учета принадлежности рядового наблюдателя к определенной социальной группе. Согласно европейскому подходу, индивид приписывает другому мотивы, качества, эмоции на основании представлений о той группе, к которой принадлежит этот другой.

Как считает С. Московичи, мы всегда сначала выясним, в какую группу включен человек, а затем начинаем приписывать ему причины его действий.

Группы принадлежности участников атрибутивного процесса — это не только малые группы, но и разные этносы, культуры; они и составляют тот «социальный контекст», на котором настаивают европейские психологи.

Следует отметить, что идея необходимости учета в атрибутивных процессах группового контекста была высказана в 1975 году Г. М. Андреевой, которая предложила теоретическую схему исследования социальной перцепции и доложила ее на XXII Международном конгрессе по психологии в Лейпциге в 1980 году [1].

Критикуя когнитивизм за «асоциальность», индивидуалистичность, Московичи и его коллеги вместе с тем призывают к интеграции двух подходов. Они отдают дань стремлениям когнитивистов постичь закономерности наивной психологии, филигранной экспериментальной технике изучения феноменов, убедительности установленных эмпирических результатов.

Образование устойчивой системы представлений людей о каком-то социально значимом объекте Московичи объясняет с чисто когнитивистских позиций: прививается то, к чему есть предрасположенность, что вписывается в уже существующую структуру. И формирование представления, и его включение в систему существующих категорий осуществляется по законам закрепления гештальта.

По мнению А. И. Донцова, включение понятия «представление» в концептуальный строй теории атрибуции существенно расширяет социальный контекст исследования атрибутивных процессов и дает ключ к пониманию их генезиса [5]. С. Московичи понимает социальные представления как сеть осмысленных понятий, утверждений и объяснений, рождающихся в повседневной жизни людей в ходе межличностной коммуникации. Д. Жюделе, называя социальные представления «современной версией здравого смысла», «психологической необходимостью социальной жизни», определяет их как «свойства обыденного практического мышления, направленные на освоение и осмысления социального, материального и идеального окружения» [5, 36].

Социальное представление является процессом и продуктом ментальной реконструкции мира, активным созиданием объектов, людей, событий. Оно трактуется Московичи как обобщающий символ, знак определенных явлений, как «система классификации и типологии личностей и событий» [20, 312].

Пластичность, подвижный характер социальных представлений делают его, по мнению Московичи, незаменимым звеном в структуре обыденного сознания.

Как показывает Г. М. Андреева, в ряде пунктов теория социальных представлений как бы смыкается с когнитивистскими теориями соответствия: логика построения сходна, однако в теории Московичи фиксируется не потребность человека в «соответствии», а его потребность понять смысл происходящего, преобразовывать «необычное» в «обычное». При этом подчеркивается, что социальное представление становится предметом научной психологии не в качестве индивидуального мнения человека, а как общее для определенной группы видение реальности, которое может противоречить взглядам, принятым в других группах, классах, культурах.

Г. М. Андреева полагает, что есть все основания считать теорию социальных представлений Московичи одним из вариантов постмодернизма в социальной психологии, не уступающим по значению поискам конструктивизма [1].

Большая часть рассмотренных нами явлений обыденной психологии предполагает наличие стабильного социального мира, который человек познает и в котором действует. И категоризация, и стереотипизация, и каузальная атрибуция, и другие явления формируются на основе стабильного жизненного опыта человека, фиксируют определенные устойчивые взаимосвязи в окружающем мире.

Однако реальность, кроме периодов стабильного существования, включает в себя и периоды острой дестабилизации, требующие специфических проявлений обыденного сознания. Так, А. Тэджфел раскрывает своеобразие осуществления процесса категоризации в условиях быстрых и радикальных изменений [1].

По словам П. Штампки, «социальная реальность — это не статическое состояние, а динамический процесс, она происходит, а не существует, она состоит из событий, а не объектов». И этот процесс должен конструироваться действиями людей, которые осмысливают сущность происходящих изменений [19, 266].

От современного человека в условиях нестабильных, неопределенных ситуаций требуется большая социально-психологическая компетентность, предполагающая преодоление когнитивной ограниченности обыденного сознания. А иначе у рядового человека исчезнет уверенность в том, что от него вообще что-то может зависеть в этой жизни, его рассуждения по поводу складывающихся ситуаций будут еще более упрощенными, в построении образа мира все более начнут доминировать свойственные обыденной психологии пристрастия, стереотипы, свехупрощения.

Таким образом, мы пришли к выводу, что обыденное знание направлено не на решение отвлеченных проблем, а на обслуживание повседневных потребностей рядового человека. Правила и закономерности обыденной психологии кажутся людям само собой разумеющимися, они свободно ими пользуются в зависимости от требований ситуации. Показано, что научная психология призвана исследовать специфику многообразных феноменов обыденного сознания, чтобы помочь людям избавиться от предрассудков, пристрастий, стереотипов, свехупрощений, ошибок в понимании социального мира.

Выполнен анализ социально-психологических исследований закономерностей таких компонентов структуры обыденного сознания, как социально-перцептивные феномены, атрибутивные процессы, имплицитные теории личности, социальные представления.

Список использованных источников

1. Андреева Г. М. Психология социального познания. — М., 2005.
2. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию. — СПб., 2006.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.
4. Битянова М. Р. Социальная психология. — СПб., 2008.
5. Донцов А. И., Емельянова Т. П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии. — М., 1987.
6. Калашникова Ю. А. Проблема имплицитных теорий личности//Мир психологии. — 1999. — № 3.
7. Кантор Н. Восприятие ситуаций: прототипы ситуации и прототипы человека в ситуации// Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
8. Келли Г. Процесс каузальной атрибуции//Современная зарубежная социальная психология: Тексты. — М., 1984.
9. Крижанская Ю. С., Третьяков В. П. Грамматика общения. — М., 1984.
10. Майерс Д. Социальная психология. — М., 1997.
11. Ойзерман Т. И. Философия и обыденное сознание//Вопросы философии. — 1967. — № 4.
12. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. — М., 1983.
13. Психология социальных ситуаций. — СПб., 2001.
14. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. — М., 1999.
15. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — М., 1960.
16. Тейлор Ш. Пипло Л., Сирс Д. Социальная психология. — СПб., 2004.
17. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. — СПб., 1999.
18. Шихирев П. Н. Современная социальная психология. — М., 1999.
19. Штампка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.
20. Introduction a la psychologie sociale/Ed. by S. Moscovici. — P., 1972.

А. Бефани

кандидат психологічних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЯВИЩЕ БУДЕННОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Резюме

У статті розкритий зміст важливої складової предмета соціальної психології — закономірностей таких явищ буденної свідомості, як соціально-перцептивні феномени, атрибутивні процеси, імпліцитні теорії особистості, соціальні уявлення.

Ключові слова: буденна свідомість, соціально-перцептивні феномени, каузальна атрибуція, імпліцитна теорія особистості, соціальна ява.

A. Befani

PhD, Docent
Odessa National I. I. Mechnikov University

THE PHENOMENA OF ORDINARY CONSCIOUSNESS AS A SUBJECT OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

Summary

The article discloses the content of an important component of the subject of the social psychology of — laws of such phenomena of ordinary consciousness, as social-perceptual phenomena, the attribute processes, implicit personality theory, and social phenomena.

Key words: ordinary consciousness, social-perceptual phenomena, causal attribution, implicit personality theory, social phenomena.

Бондаревська Ірина Олегівна

кандидат психологічних наук, доцент
Кафедра соціальної психології та психології управління
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

Міхайленко Вікторія Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент
Кафедра гуманітарних наук
Одеська державна академія технічного регулювання та якості

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ: АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються роль соціальних репрезентацій у конструюванні знання, структуралістський підхід до вивчення соціальних репрезентацій та деякі механізми змін соціальних репрезентацій. Наведені приклади застосування теорії соціальних репрезентацій для вивчення різних соціально-психологічних феноменів.

Ключові слова: теорія соціальних репрезентацій, структуралістський підхід, знання, теорія соціальної ідентичності.

Актуальність. Теорія соціальних репрезентацій (СР), яку запропонував С. Московічі і яка набула широкого розповсюдження у всьому світі, особливо в Європі, все ще мало знайома більшості українських вчених. Одним із найбільш цікавих напрямків цієї теорії є конструювання соціального знання і його зміни. Основні положення, розроблені у межах даної теорії, могли би зробити неоцінений внесок у сферу управління знаннями, яка активно розвивається в Україні.

З динамічної точки зору СР розглядаються як «мережі» ідей, метафор і образів, які є більш-менш вільно пов'язаними між собою, і тому вони є рухливішими за теорії. У нас є «енциклопедія» таких ідей, метафор і образів, пов'язаних одне з одним. Вони утворюють мережі навколо центральних переконань, які зберігаються в нашій колективній пам'яті [12].

С. Московічі виділяє наступні види СР: первинні (hegemonic), вільні (emancipated), дискусійні (polemic). Первинні СР поділяються всіма членами структурованої соціальної групи, хоча не створюються ними. Вільні СР створюються через обмін і участь у певних видах інтерпретації понять, але вони втратили зв'язок з певною групою (експертів, наприклад) і стали буденним знанням. Наприклад, на буденне знання про психічні захворювання впливає спеціальне медичне знання, практичний досвід звичайних людей, які стикаються з цим феноменом, і громадська думка. Дискусійні СР стають значимими для учасників соціальних і політичних конфліктів [10].

Мета статті полягає в розгляді положень теорії СР стосовно конструювання знання та застосуванні теорії СР для вивчення різних соціально-психологічних феноменів.

Результати теоретичного аналізу. С. Джовчелович вважає важливим розглядати СР як полівалентні. СР — онтологічні, епістемологічні, психологічні, соціальні, культурні й історичні конструкти одночасно. Процес комунікації визначає культурні, соціальні і історичні зв'язки людей, в рамках яких відтворюються певні СР об'єкту (конкретного або абстрактного). Ці СР вступають у взаємодію з іншими СР у рамках даного соціального, культурного та історичного контексту [6].

Цей процес онтологічний, оскільки грає конструктивну роль у тому, що людина, виступаючи в ролі суб'єкта, репрезентує себе і тим самим набуває ідентичності. Цей процес епістемологічний, оскільки сприяє пізнанню: знанню про об'єкт. Цей процес психологічний, оскільки схильний до пристрастей, ілюзій і бажань. Цей процес соціальний, історичний і культурний, оскільки спрямованість СР на об'єкт відбувається завдяки зрозумілості історії і культури [6].

СР в першу чергу направлені на те, щоб спростити комунікацію в групі і зменшити «неясність» за допомогою збільшення загального розуміння серед членів групи. Отже, СР не можуть набуватися при навчанні будь-яким знанням або переконанням. Швидше вони формуються при взаємному впливі, через імпліцитні значення в комунікаціях, у яких люди зорієнтовані на певні символічні моделі, образи й загальні цінності. Таким чином вони отримують загальний репертуар інтерпретацій і пояснень, правил і процедур, які можуть бути застосовуваними в буденному житті [12].

С. Джовчелович розглядає конструювання знання про світ різними співтовариствами, що знаходяться в різних культурних контекстах, як центральний напрям теорії СР. Відмінності передбачають порівняння, систему взаємозв'язків, що пояснюють ці відмінності. З одного боку, порівняння дозволяють пояснити відмінності, а з іншого боку, вони можуть привести до виникнення ієрархії, яка визначає, що краще, а що гірше, що вище, а що нижче. Якщо ваші знання і СР розташовуються нижче в ієрархії, це може знецінити вас як особистість і ваш погляд на світ в порівнянні з іншою соціальною групою. Це може підірвати ваші шанси отримати доступ до ресурсів і можливостей, підриваючи вашу самооцінку. Таким чином, визначення того, чиє знання є раціональним, а чиє — ні, має неймовірні наслідки на психологічному, соціальному і політичному рівнях [6].

СР нерозривно пов'язані зі смисловим значенням і контекстом: СР з'являються із контексту стосунків між індивідом та іншими. Такі стосунки завжди емоційно забарвлені, соціально, культурно й історично обумовлені. Таким чином, СР відкриті для змін за допомогою цих стосунків. Також СР є процесом створення смислового значення шляхом символічного конструювання. СР — це зовсім не копія й не віддзеркалення навколишнього світу, СР — це результат активного конструювання їх соціальними факторами. СР багатогранні й знаходяться в безперервному русі від індивідуального до соціального та від соціального до індивідуального, надаючи таким чином можливість для розуміння соціальних феноменів [6].

Для розуміння цього процесу необхідно звернутися до структури СР. **Структуралістський підхід** до вивчення СР розглядає внутрішню організа-

цію СР. Ж. К. Абрік (1993) виділяє наступні дві характеристики СР, які він пов'язує із структурою СР та їх функціями: 1) СР є одночасно стабільними і рухливими; 2) СР є одночасно загальними і відзначеними сильними індивідуальними відмінностями [1].

Два компоненти СР — центральне ядро і периферійні елементи — функціонують як єдине ціле. Така подвійна система сприяє виконанню СР функції соціокогнітивної адаптації. Центральна система стабільна, погоджена і пов'язана з історичними, соціологічними та ідеологічними умовами, тому вона відзначена колективною пам'яттю групи і системою норм цієї групи. Центральна система є відносно незалежною від миттєвих змін соціального і матеріального контексту. За допомогою цього компоненту досягається гомогенність соціальної групи, а також постійність СР [1].

Периферійна система є обов'язковим доповненням центральної системи, від якої вона залежить. Без периферійної системи СР не могли б узгоджуватися з миттєвою реальністю. На відміну від центральної системи, периферійна є набагато чутливішою до миттєвого контексту й забезпечує зв'язок між конкретною реальністю і центральною системою. Саме периферійна система поглинає нову інформацію, здатну вплинути на центральну систему, і таким чином захищає її. Також периферійна система робить можливими індивідуальні відмінності в СР, інтегруючи різні зв'язки з особистим досвідом суб'єкта [1].

Інший французький учений, К. Гумелі, який працював у рамках структуралістського підходу, описав умови / стадії трансформації СР:

1) Відбувається подія з високим ступенем залученості групи. Така подія вважається особливо важливою для групи, якщо вона вплинула на історію групи. 2) Зовнішні обставини (характеристики фізичного, економічного, соціального оточення, безпосередньо пов'язані з об'єктом СР) зазнають сильних змін, які шкодять групі в результаті події, описаної в першому пункті. Зміна обставин впливає на традиційні практики, які стають недоречними. 3) Зміна традиційних практик сприймається групою як незворотна [4].

Також для розуміння процесів змін СР необхідно слідом за психоаналітичною традицією зазначити відмінності між **реальністю та реальним**. Реальне конструюється певним співтовариством або певною людиною. СР конструюють реальне, але не можуть повністю охопити реальність, що складається з великої кількості реального. Наука як форма СР найбільше наближається до цієї мети.

З часів З. Фрейда психологи знають, що реальне для однієї людини — частково незнайоме для інших. У контексті стосунків влади, що існують в будь-якому суспільстві, ефект створення реальності за допомогою СР (які можуть вводити в оману, спотворювати) використовується різними соціальними групами з метою реалізації своїх інтересів. Наприклад, СР чорношкірих історично були помилковими, незважаючи на те, що були досить реальними. Для того щоб довести помилковість СР, необхідно відокремити їх від об'єкту. Таким чином, розділення об'єкту та СР є украй важливим для можливості критики та збереження точності пізнання [6].

СР не обмежуються відтворенням заданої реальності, а конструюють її двома способами. З одного боку, теорія СР передбачає, що індивіди і соціальні групи створюють цю реальність шляхом взаємодії. З іншого боку, процес СР розглядається як засіб конструювання реальності [11].

Такий тісний зв'язок з комунікацією означає, що СР не можна тлумачити лише як когнітивний процес. Процес СР поширюється за межі індивідуальних суб'єктів у їхні соціальні й інтерактивні контексти. Знання в теорії СР вивчається в його соціальному застосуванні, процесі розуміння та у соціальному контексті. В рамках цієї теорії можна побачити модель як соціального поширення знання, так і соціального конструювання знання [3].

Розглянемо **приклад використання** теорії СР для вивчення різних соціально-психологічних феноменів.

С. Калонж в 2006 році провела дослідження медіа-репрезентацій бідності й бідних на матеріалах *Ultimas Noticias* — найбільш поширеної у Венесуелі газети. Було проаналізовано 95 текстів за сімома темами: умови життя і бідність, державні програми, вимір бідності, здоров'я, насильство і відсутність безпеки, робота і публічна сфера, виключення з освіти. Дане дослідження виявило, що сенс бідності пов'язаний з умовами життя. Нестабільні, нездорові й небезпечні умови життя безпосередньо пов'язані з насильством і злочинністю [2].

М. А. Лаурі і Дж. Лаурі розглядають те, як медіа-компанії можуть змінювати СР. На прикладі жителів Мальти різних вікових груп показані СР донорів органів. Дані дослідження були зібрані в п'яти фокус-групах перед проведенням національної компанії на підтримку донорів органів. Національна компанія проводилася по телебаченню, радіо і в газетах. Основне повідомлення цієї компанії було пов'язане з тим, що донорство органів рятує життя, і що у всіх має бути донорська карта. Фокус-групи були проведені повторно через десять тижнів після закінчення медіа-компанії. Результати фокус-груп до і після медіа-компанії порівнювалися між собою. СР вивчалися за допомогою фотографій як стимульного матеріалу. Результати показали зміни СР. Перед проведенням медіа-компанії донори сприймалися як молоді, важливі або публічні люди. Після проведення компанії донорів стали сприймати як звичайних сімейних людей, освічених, щедрих і релігійних [7].

М. Мавроматіс і М. Бастоуніс розглядають медіа-репрезентації в процесі реформ, пов'язаних із психічним здоров'ям, у Греції. Здебільшого дослідження проводилося на матеріалах телебачення, оскільки воно є основним джерелом інформації з цього питання для обивателів. У першій частині дослідження були розглянуті репрезентації психічних хвороб в грецькій кіноіндустрії в 1950–1960-х рр.. Психічні хвороби були переважно представлені як інструмент драми, пов'язаної з нервовим зривом жінок, і комедії, що змальовує щасливого божевільного або химерного психіатра, а також зрідка насильство і злочин. Друга частина дослідження грецького телебачення належала до 1990–1995 рр. і демонструвала частоти тем, пов'язаних з психічними хворобами, в серіалах, знятих у Греції. Знову божевілля виявилось пов'язаним з чоловічими персонажами в комедіях

і з жіночими персонажами в драмах. Невротичні типи розладів часто зображалися як ганебні, а психози — як загадкові й небезпечні. Подальший контент-аналіз телевізійних продуктів 1995–2000 рр. дозволив зробити висновок, що телебачення продовжує відтворювати стереотипні переконання про те, що божевільня небезпечне, кримінальне, що воно лякає і заслуговує на маргінальне положення в суспільстві. Враховуючи те, що грецька держава ніколи не проводила медіа-компаній, які полегшують тавруючий тягар психічно хворих та заохочують громадськість брати участь в реформі, роль телебачення як джерела інформації залишається вирішальною [9].

У вивченні міжетнічних конфліктів до історії звертається і Ч. Інзон. Він розглядає дискурсивні конструкти СР історії конфлікту в Мінданао (південь Філіппін). Випробовуваними виступили 8 політичних лідерів християнських, лумадських (місцевих) і мусульманських озброєних та ідеологічних груп, які взяли участь в груповій дискусії. Результати аналізу дозволили виявити наступні структурні елементи СР історії конфлікту в Мінданао: історія володіння і втрати володіння землі, історія політичного протистояння і політизації конфлікту, історія озброєної і неозброєної боротьби, історія як мирне минуле [5].

С. Тсироджіанні і Е. Андреоулі вивчали міжгрупову солідарність серед іммігрантів у Великобританії. Британська політика щодо іммігрантів останнім часом направлена на розвиток відчуття соціальної згуртованості серед представників різних етнічних і культурних груп. Така політика підкреслює стурбованість Британської держави культурними відмінностями, які не узгоджуються з солідарністю. Солідарність в даному дослідженні розглядається не як універсальна соціальна і культурна умова, якої необхідно досягти, а як частина процесу міжгрупового взаєморозуміння. Міжгрупову солідарність як тимчасові зв'язки вже існує між групами, її необхідно лише усвідомити. Автори розглядають СР іммігрантів та напругу, яка виникає при їх зіткненні з перспективою «іншого». У дослідженні аналізуються умови процесу злиття за допомогою вивчення соціальних цінностей на прикладі Лондона. Результати показали, що визначення подібності між собою та іншим недостатньо для розвитку солідарності. Швидше солідарність ґрунтується на здатності заново переживати історичні і соціальні події, які по-своєму пов'язують людей. Цей процес ґрунтується на бажанні усвідомлювати обмеження своїх знань та бажанні їх розширювати [14].

У низці емпіричних досліджень учені успішно поєднують теоретичні підходи, розроблені в рамках теорії СР та теорії соціальної ідентичності. Прикладом може слугувати дослідження СР ідентичності та передачі цінностей через покоління в релігійних меншин Ізраїлю, проведене Б. Парієнте і Е. Опп. Основною гіпотезою даного дослідження було те, що СР ідентичності пов'язані з передачею цінностей через покоління незалежно від сприйняття дітей і прийняття дітьми цінностей батьків. У дослідженні взяли участь 412 сімейних пар та їх 16–18-річні дочки і сини (всього 1236 осіб), що живуть в релігійних сионістських єврейських співтовариствах Ізраїлю. Цінності батьків і дітей вимірювалися за допомогою шкали цінностей Шварца, яка включає традиційні цінності та цінності самоудоскона-

лення. СР ідентичності були виявлені за допомогою авторської методики, сконструйованої спеціально для цього дослідження. Цінності і СР ідентичності були поділені на первинні (hegemonic) і вільні (emancipated). Результати підтвердили гіпотезу про первинні СР традиційних цінностей, та не підтвердили гіпотези про вільні СР цінностей самовдосконалення [13].

І. Маркова при розгляді можливості інтеграції теорії СР і теорії соціальної ідентичності ставить питання стосовно того, про які саме теорії йдеться, оскільки в кожній теорії безліч підходів. Наприклад, в теорії СР деякі підходи розглядають в основному структурний зміст репрезентацій, інші ґрунтуються на організуючих принципах, треті підкреслюють соціокультурну природу репрезентацій, четверті розглядають СР як форми комунікації і діалогу. Також існує безліч відмінностей у теорії соціальної ідентичності. Деякі поняття соціальної ідентичності ґрунтуються на когнітивних підходах, тоді як інші підкреслюють соціокультурну перспективу. Одні соціальні ідентичності належать до демографічних і біологічних класифікацій, які відносно стабільні, тоді як інші ґрунтуються на приналежності до динамічних соціальних груп. Соціальні ідентичності можуть належати до політичних, національних, соціальних, групових подібностей [8].

Список використаних джерел

1. Abric, J. C. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations / J. C. Abric // *Papers on Social Representations*. — 1993. — Vol. 2 (2). — P. 75–78.
2. Calonge, S. A media representation of poverty and the poor individual / S. Calonge / 9th International Conference on Social Representations, 30th June — 5th July 2008: *Alternative Production of Knowledge and Social Representations*, 2008. — P. 69.
3. Flick, U. Everyday knowledge in social psychology / U. Flick // *The Psychology of the Social* / U. Flick ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — P. 41–59.
4. Guimelli, C. Concerning the structure of social representations / C. Guimelli // *Papers on Social Representations*. — 1993. — Vol. 2 (2). — P. 85–92.
5. Inzon, Ch. The social representations of the history of conflict in Mindanao / Ch. Inzon / 9th International Conference on Social Representations, 30th June — 5th July 2008: *Alternative Production of Knowledge and Social Representations*, 2008. — P. 196.
6. Jovchelovitch, S. Knowledge in context: Representations, community and culture / S. Jovchelovitch. — Routledge, 2007. — 211 p.
7. Lauri, M. A. Changes in social representations resulting from a media campaign / M. A. Lauri, J. Lauri / 8th International Conference on Social Representations, 28th August — 1st September 2006: *Media and Society*, 2006. — P. 149.
8. Markova, I. Social Identities and Social Representations: How are they related? / I. Markova / *Social Representations and Identity* / G. Moloney, I. Walker eds. — New York: Palgrave: Macmillan, 2007. — P. 215–236.
9. Mavrommatis, M. Media representations of mental illness and mental illness policy implications in Greece / M. Mavrommatis, M. Bastounis / 8th International Conference on Social Representations, 28th August — 1st September 2006: *Media and Society*, 2006. — P. 328.
10. Moscovici, S. The phenomena of social representations / S. Moscovici // *Social representations* / R. M. Farr, S. Moscovici eds. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — P. 3–69.
11. Moscovici, S. Notes towards a description of social representation / S. Moscovici // *European Journal of Social Psychology*. — 1988. — 18. — P. 211–250.
12. Moscovici, S. The history and actuality of social representations / S. Moscovici / *The Psychology of the Social* / U. Flick ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — P. 209–247.

13. Paryente, B. Identity representations and intergenerational transmission of values: the case of a religious minority in Israel / B. Paryente, E. Orr // Papers on Social Representations. — 2010. — V. 19. — P. 23.1–23.36.
14. Tsirogianni, S. Beyond social cohesion: the role of «fusion of horizons» in inter-group solidarities / S. Tsirogianni, E. Andreouli // Papers on Social Representations. — 2011. — V. 20. — P. 5.1–5.25.

И. Бондаревская

кандидат психологических наук, доцент
Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара

В. Михайленко

кандидат психологических наук, доцент
Одесская государственная академия технического регулирования и качества

ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РЕПРЕЗЕНТАЦИЙ: АКТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ

Резюме

В статье рассматривается роль социальных репрезентаций в конструировании знания, структуралистский подход к изучению социальных репрезентаций и некоторые механизмы изменения социальных репрезентаций. Приведены примеры применения теории социальных репрезентаций для изучения социально-психологических феноменов.

Ключевые слова: теория социальных репрезентаций, структуралистский подход, знания, теория социальной идентичности.

I. Bondarevskaya

Ph.D., Associate Professor
Dnepropetrovsk National O.Honchar University

V. Mikhailenko

Ph.D., Associate Professor
Odessa State Academy of Technical Regulation and Quality

THEORY OF SOCIAL REPRESENTATION: CURRENT RESEARCH

Summary

The paper presents role of social representations in knowledge construction, structuralist approach to investigation of social representations and some mechanisms of social representations changes. Some examples of social representations theory implementation for investigation of different socio-psychological phenomena are shown.

Key words: social representations theory, structuralist approach, knowledge, social identity theory.

Дмитренко О. Ю.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТОК ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ТА ДЕПРЕСІЇ

Проведено теоретичний аналіз з поставленої проблеми. Визначено представленість типів гендерної ідентичності серед студенток. Виявлено рівень переживання самотності та депресії в кожному з типів гендерної ідентичності. Простежено наявність залежності між переживанням самотності та депресії та типом гендерної ідентичності.

Ключові слова: гендерна ідентичність, самотність, депресія, студентки-психологи, маскулінний, фемінінний, андрогінний типи.

Актуальність. Демократичний всебічний розвиток молодої людини як особистості — одна із стратегій розвитку сучасного суспільства. Серед великої кількості ролей, що їх засвоює людина, для нормальної соціалізації особистості велике значення мають статеві та гендерні ролі. У цьому напрямку питання становлення гендерної ідентичності студенток, без сумніву, належить до важливих соціально-психологічних пріоритетів.

Особистість студента — особистість, яка розвивається і змінюється. Важливим аспектом особистості студента є гендерна приналежність. Так, студентки можуть по-різному себе поводити з оточуючими в різних ситуаціях, можуть мати різні особистісні характеристики, а отже відноситися до різного типу гендерної ідентичності: маскулінного, фемінінного, андрогінного чи недиференційованого. Це обумовлює життєвий вибір, стиль поведінки та, зрештою, і саму роль, відведену суспільством. Відповідно до типу гендерної ідентичності студентки можуть по-різному переживати ті чи інші явища і процеси у своєму житті, такі, наприклад, як самотність, депресію.

Метою даної статті було проаналізувати феномен гендерної ідентичності та визначити рівень переживання самотності, виявлення депресивних станів, емпірично дослідити зв'язок між типом гендерної ідентичності та самотністю, депресією студенток.

Результати теоретичного аналізу. Проблема ми гендерної ідентичності довгий час займалося багато дослідників, таких, наприклад, як Н. М. Гордонова [2; 36], Е. Іванова [5; 312], Т. Говорун [3; 385], Е. Т. Соколова [10; 15], А. А. Чекаліна [11; 110], Д. Батлер [1; 297] та інші. Своїми працями вони висунули питання гендерної ідентичності як важливу, актуальну для сьогодення проблему.

Нікіфорова М. С. провела аналіз різних змістово-динамічних уявлень про явище гендерної ідентичності, поданих у дослідженнях, де саме гендерна ідентичність і виступає об'єктом вивчення [6]. Вона приходить до висновку, що нині можна виділити низку теоретико-методологічних під-

ходів до тлумачення ґендерної ідентичності, які співіснують у науковій літературі.

У свідомісному підході ґендерна ідентичність розглядається як аспект самосвідомості або акт усвідомлення. Викладеними у свідомісному підході є, зокрема, теоретичні ідеї Н. Смелзера, який вважає ґендерну ідентичність одним з чотирьох компонентів статевої самосвідомості [9, 63]. Самісний підхід: ґендерна ідентичність розглядається як аспект, прояв або умовний компонент самості, Я, особистісної ідентичності. У цьому напрямку працювали російські дослідники О. Соколова, Н. Бурлакова та Ф. Леонтіу [10, 4], а також А. Чекаліна, яка вважає, що ґендерна ідентичність — «це суттєве, постійне Я, суб'єктивне поняття про себе, відчуття власної приналежності до чоловічої або жіночої статі» [11, 107]. Статусно-рольовий підхід розглядає ґендерну ідентичність як спосіб і умова організації поведінки з відтворення жіночності чи чоловічності, наприклад, дослідниця Дж. Батлер підкреслює, що саме виконання ґендерних ролей є джерелом становлення ґендерної ідентичності [1, 329].

Нікіфорова М. С. проаналізувала підходи щодо опису динаміки цього явища: психодинамічний напрям у поясненні динаміки ґендерної ідентичності; становлення ґендерної ідентичності через розвиток психосексуальності та тілесності; поведінковий напрям розглядає формування ґендерної ідентичності через науління, позитивне та негативне підкріплення, моделі батьківської поведінки; когнітивний напрям — розвиток ґендерної ідентичності через розвиток уявлень про статевоідповідні ролі; гуманістичний напрям розглядає розвиток і саморозвиток ґендерної ідентичності у відповідності до власних ідеалів і з власного волевиявлення.

У своїй статті ми також розглядаємо самотність як особливий психоемоційний стан студенток. Для молоді людини самотність — особливий психоемоційний стан афективно-когнітивної природи, що детермінує моделі соціальної, особистісної поведінки, ціннісно-нормативних орієнтацій.

Детальний аналіз багатьох психолого-педагогічних і соціально-педагогічних проблем дозволяє виявити самотність як базовий стан, на основі якого формуються конфлікти, комплекси, напруга, порушення комунікативної сфери.

За К. Роджерсом, самотність — це прояв слабкої пристосованості особистості, а причина його — невідповідність уявлень індивіда про власне «Я». Д. Рісмен вважає, що однією з основних причин самотності є орієнтація на інших. Люди з такою орієнтацією хочуть подобатися, постійно пристосовуються до обставин. Це призводить до того, що така особистість може придбати «синдром стурбованості» і залежність від уваги навколишніх людей до себе [7, 49]. Р. Слейтер називає сучасне суспільство індивідуалістичним. Через те, що в ньому неможливо досягти задоволення потреби у спілкуванні, причетності та залежності, через це людина відчуває самотність [7; 50].

Вейс Р. С. розглядав самотність, маючи на увазі такі соціальні відношення, як прихильність, керівництво, оцінка. Таким чином, причиною самотності може бути недолік соціальної взаємодії індивіда, а також взає-

модії, що задовольняє соціальні запити особистості. Вейс Р. С. виділив два типи самотності: емоційну та соціальну. Перша є результатом відсутності такої тісної інтимної прихильності, як любовна чи подружня. Соціальна ж самотність є результатом відсутності значимих дружніх зв'язків або почуття спільності [8, 79].

Також відомо, що самотність — відчуття суб'єктивне. Людина може жити в самоті і не відчувати себе самотньою, а може постійно обертатися в самих різних суспільствах, бути в центрі уваги — і все-таки почувати себе самотньою. Тобто переживання самотності у значній мірі також залежить від внутрішніх, індивідуально-психологічних особливостей людини. Стан самотності зазвичай супроводжують негативні емоційні забарвлення — це відчай, нудьга, відчуття власної непривабливості, безпорадність, пригніченість, внутрішня спустошеність, депресія.

Самотність — суб'єктивне відчуття, особистість може розглядати його з двох сторін: як проблему чи як звичайний стан. Особливості сприймання цього почуття можуть залежати від різних чинників: типу темпераменту, характеру, індивідуальних особливостей ЦНС, моделі взаємовідносин у сім'ї, робочому колективі та ін. [4, 214].

Тому у статті нами було здійснено емпіричне дослідження, спрямоване на те, щоб виявити приналежність студенток психологічного факультету до певного типу гендерної ідентичності та проаналізувати зв'язок типу гендерної ідентичності із рівнем суб'єктивного переживання самотності та наявності депресії серед студенток.

Методика та організація дослідження. Для дослідження у своїй роботі ми вибрали три методики. 1) «Методика визначення типу гендерної ідентичності» С. Бем. Опитувальник використовується задля вияву ступеня притаманності маскулінних і фемінних характеристик, що дозволяє визначити тип гендерної ідентичності: маскулінний, фемінінний, андрогінний, недиференційований. Згідно з теорією С. Бем, можна говорити про існування чотирьох типів гендерної ідентичності: маскулінного, фемінінного, андрогінного та недиференційованого. Досліджуваним було запропоновано 60 тверджень. Вони мали розглянути послідовно кожне й оцінити, притаманна чи ні дана характеристика опитуваному. Відповіді респондентів у подальшому сумувалися за кількістю маскулінних та фемінінних рис. Якщо маскулінних рис було >13 , а фемінінних <13 , то дана людина відносилась до маскулінного типу гендерної ідентичності. Якщо фемінінних рис було >13 , а маскулінних <13 , то даний опитуваний відносився до фемінінного типу гендерної ідентичності. Якщо і маскулінних рис, і фемінінних рис було >13 , то таку людину ми відносили до андрогінного типу гендерної ідентичності. 2) «Методика діагностики рівня суб'єктивного переживання самотності» Д. Рассела і М. Фергюсона з метою отримати інформацію про характер переживання самотності. 3) «Методика диференціальної діагностики депресивних станів» В. А. Жмурова. На наш погляд, переживання самотності та депресії можуть мати певні взаємовпливи, а також можуть мати відмінності в залежності від того, до якого типу гендерної ідентичності відноситься людина.

Статистичне опрацювання даних ми проводили за допомогою методів кореляційного аналізу та дисперсійного аналізу з використанням комп'ютерної програми «STATISTICA 8».

В дослідженні прийняли участь 100 студенток 3–4-го курсу факультету психології денної та вечірньої форм навчання Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара віком від 18 до 21 року, в опитуванні приймали участь тільки студенти жіночої статі.

Результати дослідження та їх обговорення. На початку дослідження було отримано результати про приналежність студенток до певного типу гендерної ідентичності: маскулінного, фемінінного, андрогінного чи недиференційованого, які представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Представленість типів гендерної ідентичності серед студенток

Тип гендерної ідентичності		
фемінінний	андрогінний	маскулінний
53 %	28 %	19 %

З таблиці 1 ми бачимо, що більшість студенток за типом гендерної ідентичності відносяться до фемінінного типу — 53 %, значно менший відсоток опитуваних належить до андрогінного типу — 28 % і найменшу частину серед опитуваних становлять студентки маскулінного типу — 19 %. Недиференційований тип серед опитаних нами респондентів не був виявлений. Це можна пояснити, можливо, специфікою направленості опитуваних. Оскільки вони навчаються на спеціальності «Психологія» і є студентками вже 3–4-х курсів, то, можливо, у них вже достатньо свідомо сформоване розуміння своєї приналежності до того чи іншого типу гендерної ідентичності. Тому надалі недиференційований тип, який не представлений у нашій вибірці опитуваних, ми не будемо аналізувати.

Дослідження рівня самотності для кожного типу гендерної ідентичності було наступним етапом нашої роботи. Результати представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Рівень переживання самотності серед студенток маскулінного, фемінінного та андрогінного типу гендерної ідентичності (в %)

	Рівень переживання самотності		
	високий	середній	низький
Маскулінний тип	–	63	37
Фемінінний тип	2	47	51
Андрогінний тип	–	25	75

З таблиці 2 ми бачимо, що високий рівень переживання самотності не властивий ні для одної з груп гендерної ідентичності, лише у групі фемінінного типу 2 % мають високий рівень суб'єктивного переживання самотності. Проте це не дає підстав говорити про наявність такої тенденції для всієї групи дівчат фемінінного типу. В більшій мірі даний тип гендерної ідентичності має середній та низький рівень самотності — 47 % та 51 %

відповідно. Для маскулінного типу більш характерним є переживання середнього рівня самотності — 63 % опитуваних, високий рівень у групі не був виявлений зовсім. Це ж можна сказати і про андрогінний тип, де найбільший відсоток опитуваних має низький рівень самотності — 75 % респондентів цього типу гендерної ідентичності.

Також у своєму дослідженні ми провели методичку на визначення рівня переживання депресивних станів. Результати нашого дослідження депресивних станів у різних типів гендерної ідентичності представлені у таблиці 3.

З таблиці 3 ми бачимо, що більше половини респондентів у всіх трьох групах мають мінімальну депресію: для маскулінного типу — 53 %, для фемінінного — 55 %, для андрогінного 50 %. Дещо менша, але також значна частина опитуваних всіх трьох груп має легку депресію для маскулінного типу — 26 %, для фемінінного — 36 %, для андрогінного — 18 %. У деякої частини опитуваних всіх трьох груп депресія відсутня: для маскулінного типу — 16 %, для фемінінного — 4 %, для андрогінного 22 %. Виражена депресія виявилася лише у андрогінного типу серед 7 % респондентів. Такі дані є закономірними, адже в дечому залежать від рівня самотності.

Таблиця 3

Переживання депресивних станів студентками маскулінного, фемінінного та андрогінного типу гендерної ідентичності (в %)

	Рівень депресивних станів					
	Депресія відсутня	Депресія мінімальна	Легка депресія	Помірна депресія	Виражена депресія	Глибока депресія
Маскулічний тип	16	53	26	5	—	—
Фемінічний тип	4	55	36	5	—	—
Андрогінний тип	22	50	18	3	7	—

Отже, з отриманих результатів ми можемо сказати, що серед студенток маскулінного типу переважає середній рівень самотності, але найвищий порівняно з іншими типами гендерної ідентичності. Можливо, така тенденція виникає через їх схильність до незалежності, активності. Вони не потребують особливої підтримки зі сторони друзів, близьких, оточуючих. А це в деякій мірі обмежує контакти і більш близькі стосунки з іншими людьми. Як наслідок вони мають дійсно вищий рівень самотності.

Щодо переживання депресивних станів, то серед студенток маскулінного типу переважає низький рівень переживання депресії, це ще раз говорить про те, що даний тип студенток більш сильніший духом, незламний та впевнений в собі. Це допомагає їм бути позитивними, активними та впевненими в собі.

Студентки фемінінного типу мають середні показники самотності. Можливо, тому, що для фемінінних жінок є характерними ніжність, поступливість, емоційність, підпорядкованість почуттям. Тому вони можуть гостро переживати навіть найменше почуття самотності, в деякій мірі його навіть перебільшувати.

Щодо переживання депресивних станів, то серед студенток фемінінного типу також переважає низький рівень депресії. Можливо, це пояснюється тим, що стан депресії частково вважається медичною категорією, високий рівень депресії може спровокувати дійсно якесь потрясіння в житті. Ймовірно, для опитуваних нами студенток це не є характерним.

Серед студенток андрогінного типу гендерної ідентичності були виявлені найнижчі показники самотності порівняно з іншими типами. Можливо, такі отримані результати можемо пояснити тим, що андрогінний тип є достатньо універсальним для життя та найбільш соціально адаптованим. Через це, скоріш за все, вони мають високий рівень психологічного благополуччя, і проблем із самотністю вони не мають.

Переживання депресивних станів не є характерним для андрогінного типу, пояснимо це, як і в попередніх групах, медичною направленістю даного поняття. Воно не є характерним переживанням для соціально благополучних людей, яким в більшій мірі є наші респонденти.

В нашій роботі ми використали метод дисперсійного аналізу для того, щоб з'ясувати чи є статистично достовірні відмінності за показниками самотності та депресії між трьома групами досліджуваних студенток: фемінінних, андрогінних та маскулінних жінок. Результати представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Результати дисперсійного аналізу

Показник	Значення Н-критерію Краскела — Уолеса	Рівень значимості р	Значення F-критерію Фішера	Рівень значимості р
Самотність	7,11	0,0286	4,05	0,0204
Депресія	1,56	0,4574	0,51	0,5986

Результати дисперсійного аналізу показали, що існують статистично достовірні відмінності у переживанні самотності в різних типах гендерної ідентичності.

В результаті нашого дослідження ми побачили, що найвищий рівень самотності характерний для *маскулінного* типу. Пояснити це можна їх схильністю до незалежності, активності. Вони не потребують особливої підтримки зі сторони друзів, близьких, оточуючих [17, 78]. А це в деякій мірі обмежує контакти і більш близькі стосунки з іншими людьми. Також їм можуть бути притаманні такі риси, як прагнення до лідерства та домінування, розвинуте почуття суперництва, а це в реальному житті, безперечно, приводить до обмеження дружніх стосунків, до послаблення емоційно близьких почуттів з іншими людьми. Навпаки, така стратегія життя частково виключає наявність тісної підтримки та взаєморозуміння.

Рівень самотності у студенток *фемінінного* типу дещо нижчий, але досить високий порівняно з андрогінним. Можливо, тому, що для фемінінних жінок є характерною ніжність, поступливість, емоційність, підпорядкованість почуттям. Тому вони можуть гостро переживати навіть найменше

почуття самотності. Можливий варіант, що вони переоцінюють та перебільшують ступінь проблеми, а відповідно і стан своєї самотності.

Із нашого дослідження ми бачимо, що значно нижчі показники самотності порівняно з показниками інших типів гендерної ідентичності має *андрогінний* тип жінок. Можливо, такі отримані результати можемо пояснити тим, що андрогінний тип є достатньо універсальним для життя, найбільш соціально адаптованим, адже у людей цього типу поєднуються як фемінінні, так і маскуліні риси, зберігаючи при цьому психологічне благополуччя.

За результатами дисперсійного аналізу щодо з'ясування, чи є статистично достовірні відмінності за показниками депресії між типами студенток, з таблиці 4 ми бачимо, що немає статистично достовірних відмінностей у переживанні депресивних станів в різних типах гендерної ідентичності. Статистичний аналіз не показав значимої різниці, а отже говоримо, що тип гендерної ідентичності не впливає на рівень переживання депресивних станів. Можливо, це через те, що стан депресії частково вважається медичною категорією, а респондентами нашого дослідження в середньому були соціально благополучні студенти, переживання депресії для яких не є характерним.

Отже, в результаті проведеного дослідження можна зробити **висновок**, що дійсно існують статистично достовірні відмінності в переживанні самотності студентками різних типів гендерної ідентичності. Ми виявили, що найвищий рівень переживання самотності серед жінок маскулінного типу, дещо нижчий у жінок фемінінного типу і найнижчий у андрогінного типу. В переживанні депресії різними типами гендерної ідентичності студенток статистично значимої різниці не виявлено.

Таким чином, ми бачимо, що гендерна ідентичність є важливою, навіть найістотношою характеристикою людини, яка пов'язана з іншими психічними процесами людини, і без сформованої гендерної ідентичності вона не може існувати як свідомо автономна особистість.

Список використаних джерел

1. Батлер Дж. Гендерное беспокойство / Джудит Батлер // Антология гендерной теории [сборник переводов] / Сост. Е. И. Гапова и А. Р. Усманова. — Мн.: ПроPILE. — 2000. — С. 297–346.
2. Городнова Н. М. Психокорекція статево-рольової ідентифікації підлітків / Н. М. Городнова // Наука і освіта. — 2004. — № 3. — Спецвипуск. — С. 36–39.
3. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс: [навчальний посібник] / Т. Говорун, О. Кікінежді. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 1999. — 385 с.
4. Забродський М. Основи вікової психології. — Тернопіль, Навчальна книга — Богдан, 2003. — 460 с.
5. Иванова Е. Гендерная проблематика в психологии / Е. Иванова // Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. — Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. — С. 312–345.
6. Никифорова М. С. Гендерна ідентичність: зміст і динаміка. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми сучасної науки». — /<http://intkonf.org/>
7. Перлман Д., Пепло Л. Э. Теоретические подходы к одиночеству // Лабиринты одиночества (сост., общ. ред. и предисл. Покровский Н. Е.) М., 1989. — С. 46–58.

8. Садлер У. А. и Т. Б. Джонсон. «От одиночества к аномии» // Лабиринты одиночества. — М., 1989. — С. 72–99.
9. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство / Н. Смелзер // Практична психологія та соціальна робота. — 2005. — № 4. — С. 63–67.
10. Соколова Е. Т. К обоснованию клинко-психологического изучения расстройства гендерной идентичности / Е. Т. Соколова, Н. С. Бурлакова // Вопросы психологии. — 2001. — № 6. — С. 3–16.
11. Чекалина А. А. О влиянии родительских установок на формирование гендерной идентичности ребёнка / А. А. Чекалина // Мир психологии. — Москва — Воронеж, 2004. — № 2(38). — С.106–113.

О. Дмитренко

Таврийский национальный университет им. В. И. Вернадского

ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ СТУДЕНТОК КАК ДЕТЕРМИНАНТА ПЕРЕЖИВАНИЯ ОДИНОЧЕСТВА И ДЕПРЕССИИ

Резюме

Проведен теоретический анализ поставленной проблемы. Выявлена представленность типов гендерной идентичности среди студенток. Выявлен уровень переживания одиночества и депрессии в каждом из типов гендерной идентичности. Прослежена зависимость между переживанием одиночества, депрессией и типом гендерной идентичности.

Ключевые слова: гендерная идентичность, одиночество, депрессия, студентки-психологи, маскулинный, фемининный, андрогенный типы.

O. Dmitrenko

Tauric National V. I. Vernadsky University

GENDER IDENTITY AS A DETERMINANT OF FEMALE STUDENTS EXPERIENCE LONELINESS AND DEPRESSION

Summary

The theoretical analysis of the problem under review was carried out. Representation of gender identity types among students was determined. The level of loneliness and depression for every type of gender identity was revealed. The presence of dependence between the level of the loneliness and depression and the type of gender identity was investigated.

Key words: gender identity, loneliness, depression, students-psychologists, masculine, feminine, androgynous types.

Дробот Ольга Вячеславівна

кандидат психологічних наук, доцент

Кафедра менеджменту

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ

ПСИХОСЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Предметом розгляду в даній статті є психосемантична концепція свідомості в контексті її застосування до дослідження управлінської свідомості. Аналізуються основні засади експериментальної психосемантики.

Ключові слова: психосемантика, свідомість, управлінська свідомість.

Метою розпочатого нами дослідження є виявлення змістових особливостей управлінської свідомості. При організації дослідження було висунуто передбачення про те, що професійна свідомість управлінців відрізняється від професійної свідомості представників інших професій низкою психосемантичних характеристик. Теоретичний аналіз феномену дозволив констатувати, що управлінська свідомість опосередкована різним психологічним змістом; продукує відмінну від інших картину світу; має притаманну їй картину динаміки становлення в онтогенезі; об'єктивується в невербальних та вербальних знакових формах.

При організації емпіричної частини дослідження постала низка завдань. Зокрема, необхідно виявити змістові компоненти професійної свідомості управлінців; встановити міру відмінності змісту управлінської свідомості від змісту свідомості представників інших професій; дослідити специфіку професійного образу світу управлінців як соціальної групи; описати структуру управлінської свідомості; визначити функції управлінської свідомості у професійній діяльності керівників; розкрити основні властивості управлінської свідомості.

У зв'язку з цим постало питання вибору методологічної парадигми дослідження. Однією з методологічних основ дослідження професійної, зокрема й управлінської, свідомості можуть виступити наукові засади психосемантики — галузі психології, що вивчає генезис, будову та функціонування індивідуальної системи значень, яка опосередковує процеси сприймання, мислення, пам'яті, прийняття рішень і т. п. У прикладному плані ця перспективна галузь когнітивної психології займається дослідженням і реконструкцією систем значень і смислів як структур репрезентації досвіду у свідомості людини.

Як зазначає один із засновників напрямку В. Ф. Петренко, «до завдань психосемантики входить реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генезису, будови й функціонування. Психосемантика досліджує різні форми існування значення в індивідуальній

свідомості (образи, символи, комунікативні й ритуальні дії, а також словесні поняття)» [2, с. 3]. Інший авторитетний дослідник, О. Г. Шмельов пише, що психосемантика «поєднує психологічні дослідження значення, що розуміється в психології як найважливіша одиниця психічного відбиття людиною світу» [13, с. 5].

Вітчизняна психосемантика базується на методологічних позиціях наукових шкіл Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурія та близької до них школи С. Л. Рубінштейна. У гносеологічному плані ця дисципліна стоїть на засадах конструктивізму, який трактує психічне відображення як моделювання, що включає в образ світу аксіологічні, ціннісні компоненти. Психосемантика реалізує принцип операційної аналогії між параметрами семантичного простору і категоріальною структурою свідомості. Тому задачею емпіричного методу постає не описання людини як об'єкта з властивостями чи тільки як носія чуттєвих форм відображення, а розкриття суб'єктивної системи значень, з якою людина підходить до взаємодії з об'єктом.

Психосемантичний підхід спирається на методичний принцип дослідження образів, понять, об'єктів через вивчення «упередженості» людської свідомості шляхом реконструкції системи індивідуальних значень. Будь-яка людина, оцінюючи когось або щось, закладає в оцінку свою упередженість. Матриця таких оцінок є вихідним матеріалом для подальшого аналізу.

Для опису образу світу суб'єкта, його імпліцитної моделі того чи іншого фрагменту дійсності необхідна реконструкція категоріальної структури свідомості, розміщення у ній індивідуальної системи значень. З цією метою в експериментальній психосемантиці на практиці реалізований принцип використання математичних методів. Мова багатомірних просторів і графів дає модельні засоби для опису емпіричних систем значень. Цей метод моделювання дозволяє реконструювати бачення світу очима самого суб'єкта. У той час як при традиційному підході до виміру індивідуальних відмінностей індивід розглядається як точка у просторі діагностичних параметрів, заданих дослідником, при експериментально-психосемантичному підході індивід виступає носієм особливого простору, заданого ним самим, — простору індивідуальних значень.

Зазвичай традиційна психодіагностика оперує узагальненою структурою даних, яка схематизується у вигляді плоскої прямокутної матриці «індивід — характеристика». Така структура даних об'єктивно зумовлює об'єктний підхід до емпіричного описання людини. Експериментальна ж психосемантика оперує об'ємними тристоронніми матрицями типу «об'єкт — категорія — індивід», що надає об'єктивні можливості для побудови емпіричних моделей на основі принципу «суб'єктності».

Якщо предметом експериментальної психосемантики є суб'єктивні системи значень, то основним методом виступає багатомірне шкалування — побудова суб'єктивних семантичних просторів. Важливим якісним показником організації семантичного простору є самий зміст виділених факторів, який може бути різним для різних респондентів у рамках од-

нієї змістовної галузі. Семантичний простір, побудований на базі оцінок об'єктів, є похідним від знання суб'єктом даної реалії, від його «імпліцитної теорії». Появитися у психосемантичному експерименті, а потім відобразитися у вигляді факторів-координат семантичного простору можуть тільки ті основи класифікації, які властиві самому суб'єкту. Тим самим семантичні простори виступають операційними моделями категоріальних структур свідомості, даючи їй синхронічний зріз.

Психосемантичні дослідження експериментально доводять той постулат, що картина світу суб'єкта включає не тільки когнітивні, але й аксіологічні компоненти, що вона складається як з об'єктивної реальності світу, так і внутрішнього суб'єктивного світу людини. Людська свідомість гетерогенна, а системотвірними факторами свідомості є статеві, вікові і професійні належності людини. Значимість цих факторів різна в різних змістовних шарах свідомості, і диференціювати їхній вплив можна тільки на основі спеціально організованого психосемантичного багатофакторного дослідження. Тому можна погодитися із В. Ф. Петренком у тому, що такий підхід дозволяє вибудувати «картину світу», визначити конструкти як певну систему координат, крізь яку людина сприймає світ.

Отримані в результаті математичної обробки матриці фактори утворюють семантичний простір, у якому розташовується об'єкт оцінювання. Цей простір є «операціональним аналогом категоріальної структури свідомості досліджуваних» [5, с. 11]. Варто нагадати визначення поняття свідомості за В. Ф. Петренком, який зазначав, що «усвідомлювати дійсність — означає розділяти її на елементи і встановлювати між ними певні зв'язки та відношення: схожості, тотожності, розходження, належності, послідовності і т. п. І чим більше взаємопов'язаних елементів в об'єкті або ситуації може бути вичленовано і знов пов'язано, тим вищим є рівень усвідомлення дійсності» [5, с. 12].

Інший, хоча й не протирічний першому, погляд на природу свідомості викладено в монографії О. Ю. Артем'євої «Основи психології суб'єктивної семантики» [1]. Концепція цього автора репрезентує проблему свідомості в контексті індивідуального або колективного досвіду, а саме як проблему вивчення «актуалізації слідових структур особистої історії діяльності людини». У школі О. Ю. Артем'євої досліджуються структури суб'єктивного досвіду (систем значень і смислів), на підставі яких вибудовується образ світу людини. Цей дослідницький напрям у рамках психосемантики називається психологією суб'єктивної семантики.

Теоретичний базис психології суб'єктивної семантики особистості (О. Ю. Артем'єва) та власне психосемантики (В. Ф. Петренко) принципово схожі. Проте семантичне моделювання у цих двох напрямках різне: воно може бути описом суб'єктивного досвіду й описом «вимірювальника». У першому випадку мається на увазі можливість реконструкції значень на основі семантичного оцінювання стимулу суб'єктом. У другому — факт того, що приписування стимулу властивостей (визначення, асоціації, підстановки) і його співвіднесення (класифікації, шкалування) характеризують не тільки стимул, але й людину, що здійснює дану процедуру. На

основі цього розробляються модифікації методу особистісних конструктів (Ф. Франселла, Д. Банністер [9]) і методи особистісної психосемантичної діагностики (О. Г. Шмельов [11–13]).

Відомо, що для опису й інтерпретації експериментальних результатів у психології найбільш часто застосовуються три типи моделей. У першій з них, моделі «чорної скриньки», описуються параметри «входу» (наприклад, сукупності незалежних змінних) і «виходу» (наприклад, сукупності залежних змінних), а також закономірні й імовірнісні зв'язки між ними. Механізм цієї закономірності не досліджується. У другій, математичній моделі використовується математичний опис зв'язку між параметрами «входу» і «виходу», при цьому сам механізм зв'язку не досліджується. Нарешті, третя, парадигмальна модель покликана відтворити механізм зв'язку між параметрами «входу» і «виходу», що постулюється, експериментально перевіряється й модифікується [7].

Оскільки структури суб'єктивного досвіду (проміжні змінні) не можуть бути вивчені безпосередньо, у психосемантиці в рамках необіхевіористського підходу (S–O–R) вивчаються стимули й реакції, а проміжні змінні моделюються на основі параметрів входу й виходу. Таке моделювання з використанням математичних методів стало основою досліджень в експериментальній психосемантиці, а відповідні моделі носять назви семантичних структур репрезентації досвіду.

Істотною відмінністю моделювання в школі О. Ю. Артем'євої є те, що модель (структура відображення результатів) не передбачається заздалегідь, а будується (постійно доробляється) у процесі вивчення реальності. Отримані моделі називаються суб'єктивними семантиками, а опис експериментальних даних — семантичними полями, семантичними профілями, семантичними універсальями й семантичними базами значень [1].

Структура попереднього досвіду представлена в актуальній свідомості суб'єкта трьома утвореннями (шарами) — «перцептивним шаром», «семантичним шаром» і «ядерним шаром амодальних структур». М'яке моделювання семантик у дослідницькій традиції О. Ю. Артем'євої не передбачає застосування математичного апарату.

У даному напрямку досліджень професійної свідомості загальноприйнято, що функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається відносно зовнішньої діяльності, — це, насамперед, глибинне відчуття, способи мислення, інтуїція, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції. Дослідники школи О. Ю. Артем'євої — Г. А. Урунтаєва, Ю. К. Стрелков, В. П. Серкін, І. Б. Ханіна — тлумачать професійну свідомість як детерміновану професійною належністю специфічну репрезентацію у свідомості світу («образу світу») узагалі й предмета праці, зокрема [7–8; 10].

Як зазначає Н. О. Кучеровська, професійна свідомість становить собою психічне утворення, що інтегрує професійні знання і вміння, які структуруються у певні програми професійних дій, а також знання людини про себе саму як представника певної професії [3].

Таким чином, будь-яка професійна сфера вписується у свідомість особистості, роблячи її професійною, специфікуючи її професійну належність,

не має значення — юридичну, педагогічну чи психологічну. Професійна свідомість є тим психологічним утворенням, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній та теоретичній професійній діяльності. І, безперечно, сформована професійна свідомість є основною умовою якісної професійної діяльності.

Таким чином, психосемантичний підхід передбачає розгляд професійної свідомості крізь призму її внутрішніх детермінант, дослідження закономірностей творення професійної свідомості шляхом вивчення ціннісно-сислової сфери її носіїв, суб'єктів діяльності. Визначальною вважається система професійних потреб, інтересів, поглядів, переконань, цінностей особистості, яка закарбовується у системі професійних значень і відтворюється за допомогою усного і писемного мовлення.

Психосемантичний підхід до вивчення процесів професійної свідомості передбачає застосування методів математичної статистики (факторного, кластерного аналізу, багатомірного шкалування) для побудови семантичних просторів: він забезпечує зв'язок психосемантики із широкою проблематикою когнітивної психології, штучного інтелекту, психології сприймання, психології мистецтва. Так, у працях В. Ф. Петренка семантичні простори виступають операціональною моделлю категоріальних структур професійної свідомості, а їхня побудова дозволяє реконструювати образ світу, властивий як окремому суб'єктові, так і будь-якій професійній групі.

Специфіка методологічного підходу до моделювання структур суб'єктивного досвіду в психосемантиці полягає в тому, що моделі тут будуються від цілісного, інтегрального концепту (оцінки, поля, простору, універсалії й ін.). Такий підхід — крок на шляху розвитку нової моделюючої парадигми в психології, поряд із традиційною, аналітичною, парадигмою. Основною моделювання в психосемантиці служать моделі проміжних змінних: семантичні конструкти, категоріальні структури, простори реакцій.

Тим самим як інструмент аналізу психосемантичний підхід спрямований на виявлення «імпліцитної теорії особистості», тобто на виявлення зумовленого професійною культурою, індивідуальним досвідом і професійною належністю способу категоризації конкретним суб'єктом оточуючого світу.

Традиційно для вивчення змісту свідомості використовується низка психосемантичних методів, анкетування, інтерв'ю, особистісні опитувальники, проективні методики. У даному дослідженні додатково будуть використані такі групи методів: анкетування, особистісний опитувальник.

У нашому дослідженні ми, зокрема, скористаємося методикою (розробленою на основі психодіагностичного підходу Дж. Келлі), що належить авторству Ю. О. Борисова та І. О. Кудрявцева, та застосовувалася до смислової сфери свідомості й самосвідомості успішних та неуспішних менеджерів середньої ланки [2]. Виходячи з особливостей контингенту досліджуваних і цільової спрямованості дослідження, у список символічно-рольових диспозицій особистості були включені наступні елементи: Ідеальний працівник; Ідеальний керівник; Поганий працівник; Поганий керівник; Я те-

пер; Я через п'ять років; Людина, яка мені подобається; Людина, яка мені не подобається.

Аналіз створених конструктів здійснюватиметься програмним забезпеченням на основі кореляційного, факторного й дискримінантного аналізу, що дозволить оцінити силу й спрямованість зв'язків між конструктами, виявити найбільш важливі й суб'єктивно значимі параметри (глибинні конструкти), що лежать в основі конкретних оцінок і відносин. Даний аналіз вибудовує цілісну систему конструктів, що дозволяє сформуванати оцінки й відношення досліджуваного до різних сфер реального світу й самого себе. Сформована матриця спостережень — репертуарні ґрати — являє собою вихідну базу даних для різних методів статистичного аналізу.

Факторний аналіз проводитиметься методом головних компонентів, засобом Varimax-обертання, з урахуванням критерію адекватності застосування процедури факторного аналізу (критерію сферичності Барлета). Інтерпретацію змістовних характеристик отриманих факторів передбачається проводити відповідно до розподілу факторних навантажень та семантичного значення кожного фактора.

З метою вивчення сили зв'язку між структурою, рівнем розвитку управлінської свідомості та характеристиками професійної успішності управлінців буде застосовано метод, який найбільш ґрунтовно відображає ступінь вираженості зв'язку — метод кростабуляції за критерієм χ^2 .

Висновок. Таким чином, можна стверджувати, що психосемантичний підхід в нашому дослідженні дозволяє реконструювати категоріальні структури індивідуальної, групової та суспільної свідомості. Такий підхід дозволяє вибудувати «картину світу», визначити так звані конструкти або певну «систему координат», через яку людина сприймає світ.

Застосування комбінації психосемантичних методів, особистісних опитувальників, проєктивних методів та модифікацій семантичного диференціала в методичному інструментарії дослідження дозволяє всебічно проаналізувати сукупність психологічних елементів управлінської свідомості.

Узагальнення матеріалу дослідження дасть змогу зробити припущення про найпоширеніші уявлення, категорії, образи у структурі професійної свідомості управлінців.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Артемьева Е. Ю. ; под ред. И. Б. Ханиной. — М. : Наука; Смысл, 1999. — 350 с. — Библиогр. : с. 314–349.
2. Борисов Ю. А. Смысловая сфера сознания и самосознания успешных и неуспешных менеджеров среднего звена / Борисов Ю. А., Кудрявцев И. А. // Психологический журнал. — 2003. — Том 24. — № 1. — С. 91–103.
3. Кучеровская Н. А. Психосемантическая структура профессионального сознания практикующего психолога: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Кучеровская Наталья Александровна. — К., 2007. — 203 с. — Библиогр. : с. 167–192.
4. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / Петренко В. Ф. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 176 с.
5. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. — 2-е изд., доп. — СПб. : Питер, 2005. — 480 с. : ил. — Библиогр. : с. 459–480.

6. Похилько В. И. Федотова Е. О. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности // Вопросы психологии. — 1984. — № 3. — С. 151–157.
7. Серкин В. П. Методы психосемантики. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 207 с.
8. Стрелков Ю. К. Операционально-смысловые структуры профессионального опыта // Вестник Моск. ун-та, сер 14, Психология, 1990. № 3. — С. 50–55.
9. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. Руководство по репертуарным личностным методикам / Общ. ред. Ю. М. Забродина, В. И. Похилько. — М.: Прогресс, 1987. — 165 с.
10. Ханина И. Б. К вопросу о профессиональной составляющей в структуре образа мира // Вестник Моск. ун-та. — Серия 14. Психология. — 1990. — № 3. — С. 42–50.
11. Шмелёв А. Г. Многослойность субъективной семантики и трудности ее «расслоения» / А. Г. Шмелёв // Психология субъективной семантики в фундаментальных и прикладных исследованиях / Отв. ред. Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 147 с.
12. Шмелёв А. Г. Психодиагностика личностных черт / Шмелёв А. Г. — СПб.: Речь, 2002. — 480 с.
13. Шмелёв А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Шмелёв А. Г. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 158 с.
14. Kelly G. A. The psychology of personal constructs / Kelly G. A. — New York: Norton, 1955. — XVIII. — 1210 p.
15. Osgood Ch. Factor analysis of meaning / Osgood Ch., G. J. Suci. // Semantic Differential technique: a source-book. — Chicago, 1969. — P. 42–55.

О. В. Дробот

кандидат психологических наук, доцент

Открытый международный университет развития человека «Украина», г. Киев

ПСИХОСЕМАНТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА ИССЛЕДОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Резюме

Предметом рассмотрения в данной статье является психосемантическая концепция сознания в контексте её применения к изучению управленческого сознания. Анализируются основы экспериментальной психосемантики.

Ключевые слова: психосемантика, сознание, управленческое сознание.

O. Drobot

PhD, Associate Professor

'Ukraine' Open International University of Human Development, Kyiv

PSYHOSEMANTYCHNA PARADIGM MANAGEMENT OF CONSCIOUSNESS STUDIES

Summary

This article accesses the psychosemantic concepts of consciousness in the context of their applicability to a research of managerial consciousness. The bases of experimental psychosemantic are accessed.

Key words: psychosemantic, consciousness, managerial consciousness.

Душка Алла Лукинична

доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

кафедра дифференциальной и специальной психологии

e-mail: alla_psy@rambler.ru

ГЕНЕЗИС ПСИХОФИЗИЧЕСКИХ НЕДОСТАТКОВ

В статье рассматривается психическое развитие, которое тесно связано с биологическими свойствами организма, его наследственными и конституциональными особенностями, врожденными и приобретенными качествами, опосредованными постепенным формированием структуры и функции различных отделов ЦНС. Отмечается, что к основным факторам, влияющим на психическое развитие, относятся наследственность, семейная среда и воспитание, а также внешняя среда с многообразием ее социальных и биологических воздействий. Все эти влияния выступают в едином комплексе, что может обуславливать как усиление, так и нивелирование влияния каждого из факторов.

Ключевые слова: онтогенез, дизонтогенез, задержка психического развития, умственная отсталость, психический инфантилизм.

Онтогенез по существу этого понятия должен быть отнесен ко всему периоду жизни человека от рождения до смерти, т. е. включать не только прогрессивные, но и регрессивные, инволюционные изменения. Но более часто об онтогенезе говорят по отношению к детскому возрасту, и именно в этом смысле данное понятие используется в статье.

Онтогенез — постепенное, протекающее этапами в виде количественных и качественных сдвигов изменение организма от менее к более совершенному его строению и функционированию [4].

Каждый этап онтогенеза составляет переход от одного качественного состояния организма к другому, более высокому путем преобразования его функционирования без вытеснения качественного уровня предыдущего этапа. Иными словами, в организме происходит постепенная дифференциация тех или иных (в том числе психических) процессов с одновременной интеграцией их в новое целое. В психологическом аспекте — это нарастание психического содержания личности.

Периодизация развития организма человека, введенная К. Бером еще в прошлом веке (1826), в дальнейшем получила широкое распространение. Она легла в основу современных представлений об этапах (стадиях, фазах) развития организма.

В отечественной и зарубежной литературе выделены 4 основных этапа психофизического развития в детском возрасте — от рождения до 14 лет [1, 3, 6, 7, 8]:

- первый этап — ранний (от 0 до 3 лет),
- второй — дошкольный (от 4 до 6 лет),

- третий — школьный (от 7 до 10 лет),
- четвертый — пубертатный (от 12 до 14 лет).

Помимо изложенных этапов в медицинской литературе часто используется понятие «дети» и «подростки». К подростковому периоду относят период жизни от пубертатного периода до возмужания (юности) — наиболее часто имеется в виду возраст 12—16 лет, но иногда его расширяют — 11—17 лет.

Процесс онтогенеза в детском возрасте включает, кроме того, так называемые критические периоды, или переходные от одного этапа развития к другому. Принято выделять 3 критических периода: I — от 2 до 4 лет, II — с 7 до 8 лет и III — пубертатный — 12—14 лет. Критические периоды представляют собой короткие отрезки времени, характеризующиеся бурными изменениями функционирования организма, общей и психической реактивности.

Для клинической психологии они представляют большой интерес, так как эти изменения обуславливают повышенный риск возникновения любых заболеваний, в том числе психических, и способствуют утяжелению их течения.

Нормальное психическое развитие ребенка представляет собой сложный процесс, в основе которого лежит видовая и генетическая программа, реализующаяся в условиях постоянной смены средовых факторов [2]. Психическое развитие тесно связано с биологическими свойствами организма, его наследственными и конституциональными особенностями, врожденными и приобретенными качествами, опосредованными постепенным формированием структуры и функции различных отделов ЦНС. Темпы формирования отдельных систем головного мозга различны и это определяет физиологическую гетерохронию его роста и развития, отражающуюся в различной скорости созревания отдельных психофизиологических функций [6]. В число этих различий входят и индивидуальные колебания.

К основным факторам, влияющим на психическое развитие, относятся наследственность, семейная среда и воспитание, а также внешняя среда с многообразием ее социальных и биологических воздействий. Все эти влияния выступают в едином комплексе, что может обуславливать как усиление, так и нивелирование влияния каждого из факторов [4].

Дизонтогенез (disontogenesis) — это нарушение развития организма на каком-либо этапе онтогенеза. Психический дизонтогенез — патология психического развития с изменением последовательности, ритма и темпа процесса созревания психических функций [3].

В клинической психологии термин «дизонтогенез» относят к задержкам и искажениям психического развития. Группа расстройств, объединяемая понятием «задержки психического развития», включает патологические состояния, характеризующиеся недостаточностью интеллекта и психики в целом. К «искажениям психического развития» относят состояния, отличающиеся парциальностью и диссоциативностью развития психических функций. Одни из них могут характеризоваться ускорением, а другие — задержкой развития [1].

Задержки психического развития следует отличать от приобретенных состояний дефекта личности и интеллектуальной деятельности вследствие болезненного процесса или другого повреждения психики. В последнем случае принято говорить о слабоумии, или деменции [5].

В рамках психического недоразвития различают тяжелые состояния умственной отсталости и относительно легкие задержки психического развития (пограничные формы задержки развития) [4].

Дизонтогенез психического развития может возникать под влиянием многих внутренних и внешних факторов (генетических, биологических, психогенных и микросоциальных), а также при их сочетании и взаимодействии. В числе основных может быть названа резидуальная органическая церебральная недостаточность, которая в зарубежной литературе определяется емким понятием «минимальной мозговой дисфункции» (minimal brain dysfunction — MBD).

К органическим факторам возникновения дизонтогенеза относят церебральную патологию, структурные, т. е. органические поражения мозга и функциональные нарушения мозговой деятельности. Но при последних допускают наличие «мягких» органических признаков. Именно в этом случае говорят об уже упоминавшейся минимальной мозговой дисфункции [9].

Последние два фактора дизонтогенеза — комплекс эмоциональной привязанности и депривации по существу являются психосоциальными и тесно между собой связаны. Возникающая с первых часов и дней жизни новорожденного связь между ребенком и матерью оказывает решающее влияние на формирование всех других связей и привязанностей и их различную эмоциональную глубину, которые во многом определяют психологическую реактивность и поведение индивида в течение всей жизни.

Депривация может быть полной и частичной, сенсорной и эмоциональной. Но в любом из вариантов она оказывает большое влияние на психическое развитие ребенка, приводя к его нарушению, т. е. дизонтогенезу.

Проявления психического дизонтогенеза разнообразны. По мнению М. Ш. Вроно, клиническая картина психического дизонтогенеза зависит в первую очередь от возраста ребенка и соответственно от этапа онтогенеза, т. е. автор подчеркивает хроногенный аспект дизонтогенеза.

В. В. Ковалев выделяет 4 типа дизонтогенеза: 1) задержанное или искаженное психическое развитие; 2) органический дизонтогенез — как результат повреждения мозга на ранних этапах онтогенеза; 3) дизонтогенез вследствие поражения отдельных анализаторов (зрения, слуха) или сенсорной депривации; 4) дизонтогенез как результат дефицита информации с раннего возраста вследствие социальной депривации (включая неправильное воспитание). Признавая многообразие типов психического дизонтогенеза, В. В. Ковалев тем не менее объединяет их в 2 основных варианта — дизонтогенез с негативной симптоматикой и дизонтогенез с продуктивными синдромами. К первым он относит синдромы психического недоразвития — тотального (олигофрения) и парциальной ретардации (задержки психического развития), акселерацию, различные формы инфан-

тилизма, невропатии. Ко второму варианту отнесены случаи, когда на фоне клинических проявлений негативных дизонтогенетических нарушений развиваются продуктивные феномены: страхи, патологические привычные действия, энурез, энкопроз, повышенная неряшливость, утрата навыков ходьбы, речи, самообслуживания, переход психического функционирования на более ранние этапы развития, а также аффективные расстройства, нарушения влечений, гиперактивность, патологическое фантазирование, гебоидный, кататонический и другие синдромы.

Следовательно, к основным формам дизонтогенеза относятся задержки психического развития (тотальные и парциальные) и искажения психического развития (акселерация, инфантилизм и др.).

Психические нарушения при дизонтогенезе отличаются от таких аномалий развития, как постпроцессуальный (постшизофренический) дефект, деменция вследствие органического церебрального заболевания. В этих случаях психический дизонтогенез представляет собой один из синдромов основного заболевания. Синдром незрелости нервно-психических функций в виде задержки психомоторного развития является одним из основных психоневрологических, недифференцируемых образований в структуре заболеваний не только нервной системы, но и хронической, соматической патологии, в том числе наследственно обусловленной. Нарушения психического развития, возникающие в раннем возрасте, могут лежать в основе психических расстройств, развивающихся в более старшем возрасте [3].

Клинические формы патологии психического развития могут быть систематизированы следующим образом: умственная отсталость, задержки психического развития (пограничные и парциальные), искажения и другие нарушения психического развития, аутистические расстройства, акселерация, инфантилизм, соматопатии.

Общей особенностью психических расстройств у детей, особенно в младенческом возрасте, является сочетание проявлений прогрессивной динамики развития психических функций и их дизонтогенеза, обусловленного нарушением формирования морфофункциональных систем мозга. Такого рода расстройства могут быть следствием врожденных особенностей нервной системы, церебрального дистресса и микросоциальных влияний.

Умственная отсталость — состояние, обусловленное врожденным или раноприобретенным недоразвитием психики с выраженной недостаточностью интеллекта, затрудняющее или делающее полностью невозможным адекватное социальное функционирование индивидуума [8].

Термин «умственная отсталость» стал общепринятым в мировой психиатрии в течение последних двух десятилетий, вошел в международные классификации психических болезней и национальные классификации многих стран, заменив термин «олигофрения», который длительное время был распространен в нашей стране и некоторых других странах мира.

В настоящее время, кроме термина «умственная отсталость» (*mental retardation*), используются также и другие обозначения рассматриваемых состояний: «психическая недостаточность» (*mental deficiency*), «психическое недоразвитие» (субнормальность) (*mental subnormality*), «психи-

ческий дефект» (mental defect), «психическая несостоятельность» (mental disability).

Перечисленные понятия выделяют ту или иную особенность умственной отсталости — от указания на недоразвитие мозга до неспособности к обучению (последний термин). Понятие «умственная отсталость» следует признать не только более широким, но и более точным, так как оно практически относится ко всей категории пациентов с ранней интеллектуальной недостаточностью, а не только к тем, которым ставился диагноз олигофрении. Но до сих пор в клинической психиатрии термины «умственная отсталость» и «олигофрения» используются как синонимы, хотя они не являются в полном смысле таковыми [8].

В МКБ-10 умственная отсталость определяется как «состояние задержанного или неполного развития психики, которое в первую очередь характеризуется нарушением способностей, проявляющихся в период созревания и обеспечивающих общий уровень интеллектуальности, т. е. когнитивных, речевых, моторных и социальных особенностей».

Независимо от особенностей того или иного определения умственной отсталости в нем всегда в сравнении с нормальным развитием отмечаются два момента: раннее возникновение интеллектуальной недостаточности и нарушение адаптационного поведения.

Задержки психического развития — пограничные с умственной отсталостью (олигофренией) состояния, т. е. промежуточные формы интеллектуальной недостаточности между дебильностью и нормой.

Задержки психического развития, связанные с незрелостью психики и мозговых структур, рассматриваются как отдельные группы состояний с патологией развития, либо как синдром, входящий в структуру того или иного неврологического, психического или соматического заболевания.

Психические нарушения при задержках психического развития проявляются в виде отставания развития различных сфер психической деятельности — моторной, познавательной, эмоционально-волевой, речи с раннего возраста вследствие замедления созревания соответствующих структур головного мозга [4].

В одних случаях такая задержка может полностью ликвидироваться через ускоренную фазу созревания — скачок в развитии или через запоздалое развитие, в других может сохраняться некоторое недоразвитие той или иной функции или происходит компенсация другими, иногда акселерированными функциями. В некоторых случаях остаются проявления синдрома минимальной мозговой дисфункции и такие расстройства, как гиперкинетический синдром (синдром дефицита внимания), специфические расстройства школьных навыков. Задержка психического развития в детстве может стать и основой патохарактерологических нарушений развития личности.

Психический инфантилизм — незрелость личности с преимущественным отставанием в развитии эмоционально-волевой сферы и сохранением детских качеств личности. У детей психический инфантилизм проявляется в сохранении черт поведения, присущих более младшему возрасту. Но в

раннем возрасте признаки эмоционально-волевой незрелости и снижение уровня поведенческих мотиваций выявляются с трудом. Поэтому о психическом инфантилизме по существу можно говорить лишь начиная со школьного и подросткового возраста, когда присущие психическому инфантилизму особенности начинают выступать более отчетливо. Достаточно типичными для детей этого возраста являются преобладание игровых интересов над учебными, непонимание и неприятие школьной ситуации и связанных с ней дисциплинарных требований, что приводит к социальной и школьной дезадаптации.

В отличие от умственно отсталых, у детей с инфантилизмом отмечается более высокий уровень абстрактно-логического мышления, они способны использовать помощь в мыслительной деятельности, переносить усвоенные понятия на новые конкретные задачи и объекты, более продуктивны в самостоятельных видах деятельности [8]. Если при инфантилизме имеет место интеллектуальная недостаточность, то ее динамика в отличие от таковой при умственной отсталости характеризуется благоприятностью с тенденцией к сглаживанию нарушений познавательной деятельности. Вместе с тем у детей старшего возраста при наличии неблагоприятных средовых факторов возможна отрицательная динамика простого инфантилизма. Для отграничения простого инфантилизма от дисгармонического, являющегося базисом психопатий, имеет значение отсутствие при нем аффективной возбудимости, эксплозивности, нарушений влечений, расстройств социального поведения. Достаточно сложно отграничить органический инфантилизм от осложненных форм умственной отсталости. Главным критерием следует считать преобладание при органическом инфантилизме нарушений предпосылок интеллектуальной деятельности (памяти, внимания, вербального и невербального интеллекта, психической работоспособности, темпа и подвижности психических процессов), тогда как возможности самой интеллектуальной деятельности нарушены значительно меньше. Если оценивать динамику инфантилизма в целом, то она преимущественно благоприятна. Проявление выраженной личностной эмоционально-волевой незрелости с возрастом имеет тенденцию к редуцированию или становится частью синдромов преимущественно пограничной психопатологии.

Таким образом, каждый этап онтогенеза составляет переход от одного качественного состояния организма к другому, более высокому, путем преобразования его функционирования без вытеснения качественного уровня предыдущего этапа. В клинической психологии термин «дизонтогенез» относят к задержкам и искажениям психического развития. Группа расстройств, объединяемая понятием «задержки психического развития», включает патологические состояния, характеризующиеся недостаточностью интеллекта и психики в целом. К «искажениям психического развития» относят состояния, отличающиеся парциальностью и диссоциативностью развития психических функций.

Выводы

1. В организме происходит постепенная дифференциация тех или иных (в том числе психических) процессов с одновременной интеграцией их в новое целое. В психологическом аспекте — это нарастание психического содержания личности.

2. Дизонтогенез — это нарушение развития организма на каком-либо этапе онтогенеза. Психический дизонтогенез — патология психического развития с изменением последовательности, ритма и темпа процесса созревания психических функций. В клинической психологии термин «дизонтогенез» относят к задержкам и искажениям психического развития.

3. К основным формам дизонтогенеза относятся задержки психического развития (тотальные и парциальные) и искажения психического развития (акселерация, инфантилизм) и др.

4. В отличие от умственно отсталых, у детей с инфантилизмом отмечается более высокий уровень абстрактно-логического мышления, они способны использовать помощь в мыслительной деятельности, переносить усвоенные понятия на новые конкретные задачи и объекты, более продуктивны в самостоятельных видах деятельности.

Список использованных источников

1. Власова Т. А., Певзнер М. С. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер. — М. Просвещение. — 1985. — 175 с.
2. Выготский Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. — Москва: Эксмо. — 2004. — 512 с.
3. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. — СПб. : Питер, 2004. — 960 с.
4. Лебединский В. В. Классификация дизонтогенеза нарушения психологического развития / В. В. Лебединский. — СПб.: Дидактика Плюс, 2001. — 265 с.
5. Левченко И. Ю. Технологии обучения и воспитания детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата / И. Ю. Левченко, О. Г. Приходько. — М.: Академия, 2001. — 192 с.
6. Лубовский В. И. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей / В. И. Лубовский. — Москва: Педагогика, 1989—320 с.
7. Мастюкова Е. М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е. М. Мастюкова, А. Г. Московкина. — М.: Владос, 2003. — 408 с.
8. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника : [учеб. пособие для студ. по спец. № 2111 Дефектология] / С. Я. Рубинштейн. — Москва: Просвещение, 1978. — 192 с.
9. Ульянова У. В., Лебедева О. В. Организация и содержание специальной психологической помощи детям с проблемами в развитии. — Изд-во Академия, 2002. — 155 с. — (Серия: Высшее профессиональное образование).

Душка А. Л.

доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ГЕНЕЗИС ПСИХОФІЗИЧНИХ НЕДОЛІКІВ

Резюме

У статті розглядається психічний розвиток, який тісно пов'язаний з біологічними властивостями організму, його спадковими і конституціональними особливостями, вродженими і набутими якостями, опосередкованими поступовим формуванням структури і функції різних відділів ЦНС. Наголошується, що до основних факторів, що впливають на психічний розвиток, відносяться спадковість, сімейне середовище й виховання, а також зовнішнє середовище з різноманіттям її соціальних і біологічних впливів. Всі ці впливи виступають у єдиному комплексі, що може обумовлювати як посилення, так і нівелювання впливу кожного з факторів.

Ключові слова: онтогенез, дизонтогенез, затримка психічного розвитку, розумова відсталість, психічний інфантилізм.

A. Dushka

PhD, Docent

Odessa National I. I. Mechnikov University

THE GENESIS OF MENTAL AND PHYSICAL DEFICIENCIES

Summary

The article describes the mental development that is closely associated with biological properties of the organism, its genetic and constitutional features, congenital and acquired qualities, mediated by the gradual formation of the structure and functions of various parts of the central nervous system. It is noted that the main factors influencing the mental development include heredity, family environment and upbringing, as well as the external environment with its diverse social and biological influences. All these influences appear in a single complex that may influence both intensification and leveling effect of each factor.

Key words: ontogeny, dysontogenesis, psychical retardation, mental retardation, mental infantilism.

Ершова-Бабенко Ирина Викторовна

доктор философских наук, профессор

Одесский национальный медицинский университет

ПСИХОСИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЦЕННОСТНОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ. ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТНОЙ ПОЛИТРАВМЫ В СВЕТЕ ПОСТНЕКЛАССИКИ

В статье представлена концепция ценностной сферы личности, а также проблема ценностной политравмы личности с позиций постнеклассической практики и как фактор дезадаптации личности, снижающий ее социально-психологический потенциал.

Ключевые слова: ценностная сфера личности, психосинергетика, постнеклассика, политравма личности.

Многие специалисты отмечают в современном обществе признаки фазового перехода: открытость социальных систем во всех их точках, предельная неравновесность отношений, неожиданность и экстремальность возникающих событий, непредсказуемость их последствий и т. д. Особенностью поведения систем в таких условиях становятся болезненная чувствительность к малейшим внешним и внутренним отклонениям, которые могут привести к опасным для целостности потрясениям, к повышению психоэмоциональной напряженности человека и снижению его адаптационных возможностей, являющихся основой личностного потенциала и ведущим фактором социально-психологического здоровья личности.

Нами разработана обобщенная концептуальная модель болезни/здоровья (Б/З) организма/психики/личности/человека: $A (B + C + D)$, где B — открытая нелинейная самоорганизующаяся (ОНС) среда: организма/психики/личности/человека; C — ОНС среда: болезнь/здоровье; D — ОНС среда обитания; A — ОНС мегасреда, формируемая тремя перечисленными, проявляющая себя как управляющий параметр (УП), но на нее, как правило, не ориентированы ни диагностика, ни лечение, ни профилактика (2002; 2009). Социо-психологическое здоровье личности является частной транскрипцией данной модели: $A (B + C + D)$, где B — открытая нелинейная самоорганизующаяся (ОНС) среда: личности. При этом среда B — это макросреда — «макроцелое», состоящее из нескольких «целых» — сред B_1 , B_2 и т. д., характеризующие различные аспекты личности — социальный, организменный, когнитивный, эмотивный, ценностный и пр.; C — ОНС среда: болезнь/здоровье, адаптации/дезадаптации личности; D — ОНС среда обитания — социальная среда; A — ОНС мегасреда, формируемая тремя перечисленными, проявляющая себя как управляющий параметр (УП). При этом среда B , согласно концепции пространственно-временного осевого центрирования, имеет центрирующую ось — сферу — ценностную сферу личности.

Будем исходить из утверждения, что ценности, выбранные личностью, определяют формы ее поведения и деятельности, что в процессе жизни у человека образуется личностно ориентированный ценностный каркас, ценностная сфера личности. Этот каркас представим в виде объема-шара, выражающего осевую организацию внутриличностного пространства, подразумевая, что ценностей-осей у каждой личности определенное множество или совокупность.

Лидирование определенных ценностей приводит к соответствующему осевому центрированию личности, а «шар» видоизменяется, не распадаясь. При этом формирование ценностного каркаса личности, личностно ориентированной совокупности ценностей происходит путем образования внутриличностных, межличностных связей, в зависимости, как подчеркивает М. С. Каган (2004), от потребностей социокультурной среды и от собственной активности личности. Разрыв данных связей приводит к возникновению внутриличностной политравмы. Рассматриваемую форму личностной политравмы мы считаем возможным выделить в самостоятельную из группы тяжелых личностных повреждений и назвать ее диффузным повреждением ценностных связей личности культурно-национального типа (сокращенно — ДПЦС личности), вызванным высокоскоростным изменением ценностных предпочтений социокультурной среды.

Данный тип повреждения ценностного аспекта личности характеризует наше время (период после распада Союза) и отличается следующими особенностями:

1) является следствием ценностно значимой для личности высокоэнергетической травмы ускорения социально-психологических, информационных, культурно-национальных процессов изменения ценностных предпочтений социокультурной среды;

2) основные разрушения локализируются в ценностном аспекте личности — происходит разрыв связей в ценностном каркасе личности в результате смещения друг относительно друга ценностных «слоев» общества и личности;

3) характерно изначальное состояние шока от произошедшего сдвига/разрушения системы ценностей, переходящее со временем в длительное коматозное состояние личности, которое сменяется апатией, «вегетативным» состоянием личности, которое может продолжаться до нескольких лет, пока не сменится реальным заболеванием организма; в некоторых случаях реализуется схема «шок — болезнь — выход из болезни/надежда — потеря надежды — апатия — болезнь»;

4) если и достигается выход из глубокой апатии или «вегетативного» состояния личности, спада ее социальной активности, то по мере выхода выявляются множественные деформации личности, психики и нервной системы под влиянием культурно-ценностной депривации — уныние, агрессия, вялотекущее проживание оставшихся лет, выраженные неврозы, депрессии, которые могут трансформироваться и в психические расстройства в виде абулии, аспонтанности, резкой истощаемости. Как уже было сказано, это состояние может продолжаться до нескольких лет, а учитывая

сохраняющееся депривационное воздействие социально-культурной, ценностной среды, состояние переходит в стабильно болезненное;

5) в динамике эта картина может сменяться прогрессирующей атрофией ценностного аспекта как личности, так и социокультурной среды в целом;

6) системы восстановительных действий того же уровня — государственного, социального, культурно-национального, не существует; попытки таких действий осуществляются в основном на уровне семьи и друзей; одним из вариантов групповых восстановительных действий становятся организации самого различного типа и направленности.

Для изложения материала в терминах постнеклассики и психосинергетики введем понятие **«нарушение осевого пространственного центрирования» ценностного каркаса личности**, возникшее в результате перенесенной культурно-национальной политравмы с наличием ДПЦС личности. Следствием ДПЦС личности является нарушение осевого пространственного центрирования всего ценностного каркаса личности, т. е. всех тех зон, в которые направляются соответствующие сигналы (пучки и ансамбли сигналов) личностно-ценностных намерений, обеспечиваемых мозговой деятельностью (синхронизирующие, активизирующие, тормозящие). Введем также понятие **«нарушение осевого временного центрирования» ДПЦС личности**.

В соответствии с методологическими представлениями постнеклассической науки мы приходим, таким образом, к явлению пространственно-временной организации самоорганизующихся открытых нелинейных систем/сред (ОНС) различной природы. Такие среды выделены и описаны в теории изменений и диссипативных сред И. Пригожина (1947, 1986, 2003), в синергетике Г. Хакена (1991; 2000), в психосинергетике И. Ершовой-Бабенко (1989; 1992; 2005), в нелинейной динамике Г. Малинецким (2006) и др. [1–7]. К данному подклассу сред современная наука относит не только психику, личность, но и мозг, организм человека, что позволяет нам с этих же позиций рассматривать и ценностный каркас личности.

В терминах психосинергетики введем также понятие **«нарушение осевого пространственно-временного центрирования» (ОПВЦ) ценностного каркаса (сферы) личности**, в частности, в условиях диффузно-ценностного повреждения личности на культурно-национальном государственном уровне. Также в этих терминах будем рассматривать функционирование организма и психики/личности в единстве трех систем: мозг/организм, психика, личность/ценности, оперируя терминами «психомерная», «ценностномерная» среда, т. е. среда, в которой психика/личностные ценности и/или их состояние являются или становятся управляющим параметром.

Под **управляющим параметром (УП)** в психосинергетике, вслед за синергетикой Г. Хакена, принято понимать сверхмедленные «вечные» переменные как мегауровень, вышележащий над макроуровнем. УП выполняют роль параметров порядка для макроуровня. Плавно меняя УП, можно менять системы нижележащих уровней. Иногда эти изменения выглядят весьма бурно, кризисно, и тогда говорят о критических (бифуркационных) значениях УП. Эти параметры входят в триаду уровней. Под параметрами

порядка (ПП) принято понимать долгоживущие коллективные переменные, задающие язык среднего макроуровня. Сами они образованы и управляются быстрыми, короткоживущими переменными, задающими язык нижележащего микроуровня. Последние быстрые переменные ассоциируются для макроуровня с бесструктурным «тепловым» хаотическим движением, неразличимым на его языке в деталях [2, 49–50]. В психосинергетическом ракурсе управляющий параметр может быть применен к СПР (прижизненная фаза), к личности и ее ценностному каркасу, к системе мозга/ организма / личности человека. В рамках СПР и личности таким параметром выступают приобретенные ценности.

При жизни человека осью его личности может становиться и становится в определенных случаях ценность, которая в то же время является и культурологической осью, активизирующейся в определенные исторические периоды и обладающей определенной частотной характеристикой.

Важным моментом в рассматриваемых случаях политравмы ценностной сферы личности по типу ДПЦС является смещение друг относительно друга травмированных зон ценностной сферы, т. е. осевого пространственно и/или пространственно-временного центрирования личности, наряду со смещением друг относительно друга других «слоев» системы личности.

Например, если расположение ценностно-культурологических травм, переживаемых личностью, все находится по, условно, «одной стороне» ценностной сферы, то происходит смещение оси пространственного центрирования личности и оно представлено в образе и/или конструкции другого уровня, психического. Поскольку каждая личность имеет индивидуальный порог чувствительности к деформации своего внутреннего мира ценностей, то влияние ценностно-культурологических изменений в государстве для одних людей не является лично травматичным, а для других — это переход на уровень личностной травмы ценностного порядка. Это обнаруживается с помощью определенного типа диагностики и выражено разделенностью зон в фиксируемом восприятии социально-культурном пространстве — некоторые зоны начинают восприниматься отдельно друг от друга (в норме они синтезированы в некоторое целое разной степени организованности) и также отдельно они теперь будут представлены в памяти.

В таком случае можно говорить о явлении фрактальности, выраженном разрывом связей на уровне личности (ценности), на уровне психики (образ, конструкция), на уровне социального поведения, деятельности человека (поступки, степень их адекватности). Фрактали (фрактальные объекты) — одно из «собственных», «особых» понятий синергетики, где одно из определений гласит, что это множества, которые обладают свойством самоподобия, масштабной инвариантности, т. е. малый фрагмент структуры фрактального объекта подобен другому, более крупному фрагменту или даже структуре в целом [8; 40; 43]. В психосинергетике применяется расширение понятия фрактальности в том смысле, что в отношении психики мы подразумеваем существование единства пространственно-временной фрактальности как на разных уровнях и в разных фазах психики, так и на уровне гиперсистемы в целом.

Психосинергетика: постнеклассическое определение психики.

В контексте современного постнеклассического этапа развития науки (70-е гг. XX — первое десятилетие XXI вв. в рамках классификации В. Степина) психосинергетика определяет психику [3–6] как гиперсистему синергетического порядка, открытую нелинейную самоорганизующуюся (ОНС) иерархо-неиерархическую среду/систему с фазовой многомерной, центрированной по осям пространства и времени (в т. ч. они могут быть блуждающими), но в то же время целостной структурой, существующей во многих измерениях одновременно, выражаемой мировоззренческой позицией и концептуальной моделью «целое в целом» как «нелинейное целое в нелинейном целом». Выделены три фазы гиперсистемы психики: дожизненная — до момента зачатия, прижизненная — от момента зачатия до момента смерти, выраженная в том числе и системой психической реальности (СПР); постмортальная. Гиперсистема демонстрирует проявление фазовых состояний различных видов и уровней самоорганизующихся процессов.

Целостность психики раскрывается в психосинергетике через множество измерений — пространственных, временных и пространственно-временных одновременно, информационных и энергетических (в т. ч. эмоциональных), индивидуального прижизненного и трансличностного коллективного Бытия и Становления, субстратных и процессуальных, соотносимых с уровнями живого, неживого и виртуального. При этом имеют значение локализованные целостности, транспортируемые без их активизации на длительные расстояния в пространстве и во времени внутри гиперсистемы психики и ее фаз как ОНС сред.

Такое понимание психики подчеркивает особую роль, которую получают в ее поведении самоорганизующиеся структуры (явление самоорганизации) [3].

С точки зрения психосинергетики, психика человека по определению выражает сосуществование в режимах самодостраивания, положительной и отрицательной синергии, информации и энергии (в т. ч. эмоции в прижизненной фазе) в единстве их психического проявления, т. е. психика обладает информационными и энергетическими (в т. ч. эмоциональными) источниками и стоками, которые могут быть и потенциальными в каждой своей точке. Психика обменивается энергией, эмоциями и информацией не только с внешней для человека, для организма средой, но, прежде всего, с внутриспсихической средой, т. е. внутри себя с собой, с организмом, с личностными структурами человека. Присутствие и характер проявления источников и стоков в психике варьирует в зависимости от её фазы, порога состояния и порога скорости.

Личностная структура соотносится с системой психической реальности, выражающей прижизненную фазу гиперсистемы психики. Методологическим выражением этого соотношения выступает позиция психосинергетики «целое в целом» как нелинейное целое в нелинейном целом, а не дихотомия «часть — целое». При этом сложность системы психики и личности определяется способностью создавать более сложное, чем она сама. Личность и

ценностная сфера личности также рассматриваются как сложная нелинейная самоорганизующаяся среда, система синергетического порядка.

Критическая разность (в терминологии Г. Хакена), критический порог (в терминологии И. Пригожина) являются маркером возникновения травмы как психической, так и личностной, в т. ч. и черепно-мозговой, например, в условиях диффузно-аксонального повреждения головного мозга (ДАП) [5; 6]. Как показано в [12], именно такая разность, а не любая, ведет к разрыву связей на многих уровнях: мозг — разрыв аксонных связей; организм — разрыв связей между сигналом и реагированием органа; при смещении осевого центрирования мозга при черепно-мозговой травме (ЧМТ) и осевого центрирования скелета при переломах; внутриличностная структура — разрыв связей между имевшимся до травмы представлением («картинкой в памяти») о себе, о пространстве, об отношениях с другими, разрыв связей между личностными и социокультурными ценностями и т. д.

Определяя психику в психосинергетике, подчеркивают, что для человека психика выступает и как специфическая реальность, которая выражена совокупностью динамических состояний СПР, реализуемых в разных измерениях на разных уровнях и скоростях, в том числе на информационно-ментально-духовно-эмоциональном (ИМДЭ) личностно ориентированном уровне. Как личностное целое она содержит множество личностно ориентированных структур-аттракторов. Постоянное изменение одного или группы состояний личности и ее ценностной сферы создаёт картину нелинейной динамики личностных процессов [3; 4].

Рефлексия при диффузном повреждении имеет место, но психика, личность, организм, мозг не имеют при этом адекватной оценки себя и своего состояния. При такого типа травме на уровне ценностной сферы личности «сбит» контроль опасности одновременно на многих уровнях: например, на уровне организма (распространяется и на Биосферу, т. к. законы не действуют) [9], на уровне личности (распространяется и на Ноосферу, т. к. законы не имеют окончательной формулировки), на уровне психики (распространяется и на Альфасферу [4], т. к. законы не известны).

В свете сказанного возникает модель действия/протекания/разворачивания ценностно ориентированной травмы личности в условиях высокоскоростной смены культурно-национальных этических норм в государстве как особого типа личностной политравмы. Такая травма отличается разрывом ценностных связей между личностью и социально-культурной средой проживания вследствие возникшего «в одночасье» критического порога между привычной и возникшей нормой культурно-национальных ценностей в обществе.

Поскольку разрыв связей наблюдается на нескольких уровнях одновременно, мы назвали такой тип травмы личностной политравмой, происходящей в условиях диффузного разрыва ценностных связей на культурно-национальном уровне. Условия изменились намного быстрее, чем личность способна изменить систему своих ценностей. Кроме того, система ценностей, возникая в процессе формирования и развития личности, отличается тем, что изменяется медленнее других личностных показателей.

То, что происходит в последние полтора десятилетия, например, на территории Украины, отличается резким изменением социально-культурной среды и формируемых искусственно ее потребностей, одним из выражений которых является признание нормой снижение собственной активности личности и снижение ценности ценностной сферы личности. В своих работах я рассматриваю такое явление, как нарушение осевого пространственно-временного центрирования психики человека, а также его личности в условиях психотравмы определенного типа или ЧМТ аналогичного типа. Под типом в данном случае имеется в виду присутствие высокой скорости при получении травмы и большой личностной значимости потери. Это может быть потеря близкого человека, потеря трудоспособности, частей тела или определенных своих функций — способности писать, говорить, рисовать и под. Следовательно, это потеря или значительная деформация образа себя, представления о своем месте, роли и возможностях в обществе, в семье, внутри себя. (В определенном смысле такая «деформация образа себя» аналогична явлению анорексии или булимии.)

Если для организма, мозга и психики правомерно говорить о предпочтениях как осях, существующих в них наряду с пространственно-временным центрированием, то для личности, для культуры, в которой эта личность становится — рождается, формируется и живет, существуют не только эти уровни осевого центрирования, а также оси личностных и культурологических ценностей, привязанностей, смыслов, порождаемые по определению как внешней средой, так и самим человеком внутри себя для себя.

Поэтому если мы примем концепцию осевого центрирования культуры, личности, их синтеза или сочетания, соглашаясь с утверждением, что именно состояние осевого центрирования — например, «сбиты» ли оси и в какой степени, присутствует ли их равновесность — неравновесность — сильная неравновесность, определяемая с позиций адекватности относительно данной культуры или личности, а также относительно данной стадии жизни каждой из них, то мы можем руководствоваться образом деформации осевого центрирования для личности с определенными структурой и уровнем ценностей, аналогично и для культуры, а также другими характеристиками, о которых мы будем говорить ниже.

Технология раскачки, применяемая, например, в Украине на всех ее уровнях и, в частности, на уровне культуры и личности, а не только экономики, образования, медицины, в принципе известна с древнейших времен. Когда хотели сдвинуть с места что-то крупное, например, валун, то его раскачивали общими усилиями до тех пор, пока он не сдвигался с места. Какое-то время он катился по инерции, пока снова не останавливался. Тот, кто был посообразительнее, понимал, что выгоднее не допустить остановки. Поэтому «ресурсосберегающая» технология древности строилась на том, чтобы в нужный момент подталкивать валун, и тогда он продолжал катиться.

Если «сообразительный» не учитывал наклон или слишком разгонял валун, то возникала еще одна, не менее трудная задача — а как его остановить и остановить там, где это необходимо. При решении этой задачи бы-

вали несчастные случаи, когда, например, те, кто занимался остановкой, недооценивали силу валуна и переоценивали свои силы. Они, как известно из истории, погибали, раздавленные валуном, т. е. «массой тела».

В рамках понятия «оси объемной фигуры» мы бы сказали в приведенном примере, что когда «тело» центрировано относительно его центральной оси или относительно того, что выполняет роль такой оси, оно находится в состоянии покоя. Либо, в соответствии с синергетическим образом, оно может раскачиваться и даже вращаться, вибрировать в определенных границах, но при этом не сдвигается с места. Если мы используем образ объемного жидкостного тела, то, соответственно, внутри него движение разных видов может сохраняться, при том что само тело если и будет изменять свой объем, то степень изменения не приведет к сдвигу всей массы объема в другую точку центрирования оси. Например, у океана есть приливы, но он не переворачивается, т. е. он не изменяет кардинально свое осевое центрирование. Для океана центральной осью является сила тяготения Земли.

Для культуры и личности (в группе или отдельно) такой осью являются и/или становятся ценности и привязанности, формирующие модель отношений, тем самым смыслы жизни, деятельности и отношений.

Наш собственный многолетний профессиональный опыт и данные литературы в области реабилитации, формирования, коррекции и развития психики, личности и организма в тех случаях, когда проведение мероприятий направлено на восстановление (стягивание) макроосевого центрирования по осям соответствующей структуры, свидетельствует, что это приводит к восстановлению жизнедеятельности, к социализации, формированию, коррекции и развитию даже в тех случаях, которые объективно являются бесперспективными.

Концептуально-теоретический уровень имеет практическую реализацию в методе «Создающая Сила», который разработан более 10 лет назад и имеет широкое внедрение в таких областях, как медицина, образование, обучение, психология, бизнес, наука. В частности, на территории России в Санкт-Петербурге (1997), Москве (1996, 2004, 2007, 2008), Зеленограде (2004), Томске (2005; 2009; 2010), а также в Дальнем зарубежье — Праге, Будапеште, Киото, были доложены многие аспекты.

В частности, метод успешно применяется для психологической коррекции в ситуациях политравм личности, т. к. способствует возникновению новых качеств личности: ее целостности и согласованности, формированию адекватных нынешнему периоду жизни общества навыков легко и быстро реагировать, оценивать, изменяться, создавать и сохранять себя, при этом не разрушая, а также сохраняя других. Это особый, альфалогический стиль жизни и мышления, характер общения, который позволяет человеку и окружению одновременно и бесконфликтно «быть» и при этом «быть в становлении».

Список использованных источников

1. Пригожин И., Кондепуди Д. Неравновесная термодинамика. — М., 2002. — 483 с.
2. Хакен Г. Синергетика. Монография. — М.: Мир, 1980. — 404 с.
3. Ершова-Бабенко И. В. Методология исследования психики как синергетического объекта. Монография. — Одесса, ОДЭКОМ, 1992. — 124 с.
4. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (Концептуальная модель). Монография. — В., NOVA KNYGA, 2005. — 368 с.
5. Ершова-Бабенко И. В., Топор В. П., Сухин Ю. В., Решетняк В. В., Гуриенко А. В., Бабенко Д. Л., Чемересюк И., Корниенко С. В., Медянова Е. В. Проблема психологической реабилитации при политравме // Медицина и ... № 3, 2008. — С. 53–61.
6. Ершова-Бабенко И. В., Топор В. П., Решетняк В. В., Бабенко Д. Л., Чемересюк И., Корниенко С. В., Медянова Е. В. Проблема психологической реабилитации при политравме // Вестник физиотерапии и курортологии. № 3. Том 14. 2008. — С. 53–55.
7. Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б. Нелинейная динамика и хаос. Основные понятия. Учебное пособие. — М.: КомКнига, 2006. — 240 с.
8. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Сложноорганизованные системы. Монография. — М.: Мир, 1994. — 236 с.
9. Кордюм В. А. Биоэтика — ее прошлое, настоящее и будущее // Практична філософія. — 2001. — № 3. — С. 4–21.
10. Ершова-Бабенко И. В. Методологические проблемы разработки новой теории психики в свете постнеклассических практик // Постнеклассические практики: определение предметных областей. Материалы международного междисциплинарного семинара. — М.: Изд-во МаксПресс, 2008. — С. 53–61.
11. Степин В. С. Синергетика и системный анализ. — В кн.: Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. — М.: Прогресс — Традиция, 2004. — С. 58–77.
12. Ершова-Бабенко И. В. Концепция пространственно-временной осевой центрации психик и личности в условиях высокоскоростной психоэмоциональной травмы. Макромоделирование стратегии психомерных сред в русле психосинергетики. — Киев, 2008.

И. Ершова-Бабенко

доктор філософських наук, професор
Одеський національний медичний університет

ПСИХОСИНЕРГЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ ПОЛІТРАВМИ В СВІТЛІ ПОСТНЕКЛАСИКИ

Резюме

В статті представлено концепцію ціннісної сфери особистості, а також проблему ціннісної політравми особистості з позицій постнекласичної практики, а також як чинник дезадаптації особистості, що знижує її соціально-психологічний потенціал.

Ключові слова: ціннісна сфера особистості, психосинергетика, постнекласика, політравма особистості.

I. Yershova-Babenko

Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Odessa National Medical University

**PSYCHOSYNERGETIC CONCEPTION OF AXIOLOGICAL SPHERE
OF PERSONALITY. PROBLEM OF PERSONAL POLYTRAUMA
IN THE LIGHT OF POSTNONCLASSIC**

Summary

In the article a conception of axiological sphere of personality and also a problem of axiological polytrauma of personality in terms of postnonclassical practice and as a factor of disadaptation of personality that reduces it's social-psychological potential are described.

Key words: axiological sphere of personality, psychosynergetic, postnonclassic, polytrauma of personality.

Коваль Анна Шамильевна

старший преподаватель

Кафедра социальной и прикладной психологи

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ДИАГНОСТИКА СТРУКТУРЫ ВЛЕЧЕНИЙ ПОДРОСТКОВ-ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СУДЬБОАНАЛИЗА

В данной статье производится сравнительный анализ базисных влечений, генетически обусловленных и динамически актуальных склонностей делинквентных подростков и подростков-школьников. Выявляется специфика наиболее значимых потребностей подростков обеих групп, а также ведущие тенденции личности.

Ключевые слова: подросток, делинквент, правонарушение, судьбоанализ, базисные влечения, значимые потребности.

В Украине, как и во всем мире, тенденция роста подростковой преступности не внушает оптимизма. За годы независимости нашей страны правоохранительные органы выдавали весьма разную статистику по подростковой преступности. Но, двигаясь иногда зигзагообразно, в целом кривая преступности несовершеннолетних демонстрирует рост этого явления.

Министерство внутренних дел Украины констатирует увеличение количества преступлений, совершенных несовершеннолетними, в 2010 году на 22,3 % по сравнению с 2009 годом. Статистические данные за 2010 год в целом свидетельствуют о сокращении количества таких видов преступлений, совершенных детьми, как умышленное убийство — на 3,8 %, изнасилование — на 51,1 %, грабёж — на 40,8 %, разбой — на 34,1 %, вымогательство — на 22,4 %, хулиганство — на 39,4 %. Общее количество преступлений повысилось в основном за счет увеличения числа краж с 3403 (2009 год) до 7056 (2010 год).

По информации министерства юстиции Украины, в некоторых регионах Украины каждый день подростки совершают более 100 преступлений, в том числе 1 убийство (тяжкое телесное повреждение), 2–3 разбойных нападения, 26 краж государственного имущества, 45 — имущества граждан (из которых 16 — квартирные кражи).

Подростками совершается практически каждое седьмое преступление, каждый десятый хулиганский поступок. Пятую часть всех ограблений, разбойных нападений и изнасилований совершают именно подростки.

Значительно возросла криминальная активность 14–15-летних подростков. Со времени последних лет СССР подростковая преступность «помолодела» на 2–3 года.

Как показывает практика, прямой зависимости между тем, законопослушен ли ребенок, и социальным статусом его семьи фактически нет. Это

означает, что нужно исследовать не только социальные факторы, влияющие на формирование делинквентности у подростка, но и его индивидуально-психологические особенности.

Целью данной статьи является сравнительный анализ базисных влечений, генетически обусловленных и динамически актуальных склонностей делинквентных подростков и подростков-школьников; выявление специфики наиболее значимых потребностей подростков обеих групп, а также ведущих тенденций личности.

Исследовательская работа проводилась нами на базе Куряжской воспитательной колонии в Харьковской области с делинквентными подростками, которые были выбраны как основной контингент для исследования, а также на базе одесской общеобразовательной школы I–III ступени № 58.

В течение этого периода было исследовано 137 делинквентных подростков в качестве основной группы и 41 подросток-школьник в качестве контрольной группы. Возраст испытуемых от 14 до 17 лет, пол — мужской. Данные отражены в рис. 1 и 2.

Рис. 1. Возрастная структура основной выборки несовершеннолетних преступников

Как видно из этих диаграмм, исследуемые примерно поровну распределены между тремя основными возрастными группами, с небольшим преобладанием 15-летних. При формировании контрольной выборки такое распределение учитывалось, чтобы получаемые результаты были сравнимы с контролем.

Для адекватной оценки влияния врожденных и приобретенных особенностей на развитие делинквентного поведения необходимо также учитывать характер преступлений, без этого психологический портрет личности несовершеннолетнего преступника был бы неполон. Профиль преступлений представлен на следующей диаграмме (рис. 3).

В списке подростковых деликтов наиболее выражены преступления, связанные с корыстью. Это статья 185 — кража (31 %); статья 186 — грабеж (23 %) и статья 187 — разбой (16 %).

Рис. 2. Возрастная структура контрольной выборки школьников

Рис. 3. Профиль преступлений, совершенных исследуемыми заключенными колонии

Далее, по степени убывания, следуют: статья 289 — незаконное завладение транспортом (10 %); статья 296 — хулиганство (7 %); статья 152 — изнасилование (5 %); статья 121 — тяжкие телесные повреждения (4 %) и статья 115 — убийство (4 %). В принципе угон также можно было бы отнести к преступлениям в корыстных целях. Но часть угонов совершается подростками с целью «покататься на машине», после чего машину обычно бросают где попало.

Эмпирическое исследование проводилось в период с 2009 по 2011 год. Для выполнения поставленных задач исследования была применена методика восьми влечений Сонди в модификации Л. Н. Собчик [6; 7].

Тест Сонди — проективная методика исследования личности, разработанная Леопольдом Сонди на основе его концепции судьбоанализа. Предна-

значена для выявления содержания и структуры глубинных потребностей человека на основе регистрации положительных и отрицательных выборов портретов из специально разработанного стандартного набора. Методика позволяет оценивать побуждения, эмоциональные состояния и качества личности, прогнозировать вероятность различных заболеваний, профессиональных, сексуальных и криминальных предпочтений.

В данном исследовании для математической обработки результатов использовались методы:

- описательной статистики [1; 2; 3; 4];
- сравнение средних показателей в исследуемой и контрольной группах [1; 2; 3; 4];
- корреляционный анализ показателей, исследование причинной структуры связей между показателями [1; 2; 3; 4].

Описательные статистики изучаемых показателей (такие как среднее значение, стандартная ошибка среднего, асимметрия, эксцесс и др.) позволяют, во-первых, провести предварительный анализ всего массива эмпирических данных, не углубляясь во взаимосвязи показателей. Во-вторых, изучение характера показателей позволяет на дальнейших стадиях анализа выбирать адекватный статистический инструментарий и методику обработки и интерпретации результатов.

Полученные данные констатирующего эксперимента нуждались в дополнительной обработке. В частности, результаты методики портретного выбора (модифицированный тест Сонди) были переведены из номинальной шкалы в интервальную. Таким образом, степень выраженности каждого из восьми факторов (влечений) была оценена численно по схеме, представленной в таблице 1.

Таблица 1

Кодировка результатов модифицированного теста Сонди

Формула реакции	Числовой балл	Формула реакции	Числовой балл
x-!!!	-6	x+-	1
x-!!	-5	x+--!	2
x-!	-4	x+	3
x-	-3	x+!	4
x-+!	-2	x+!!	5
x-+	-1	x+!!!	6
x0	0		

Символом «х» обозначен один из восьми факторов h, s, e, hu, k, p, d, m.

Такое преобразование экспериментальных данных позволило, при сохранении всей заключенной в них информации, использовать многие статистические методы, которые к данным в номинальной шкале не применимы.

Вариационная статистика этих преобразованных показателей приведена в таблице 2.

Основываясь на средних значениях численных шкал, можно заключить, что усредненная формула имеет вид: $h+-, s0, e+-, hu-+!, k-+, p-+!, d0, m+-$.

Таблица 2

Вариационные статистики численных шкал влечений в методе портретных выборов (модифицированный тест Сонди) в контрольной выборке школьников

Шкала влечений	Минимум	Максимум	Среднее	Стандартная ошибка среднего	Стандартное отклонение	Асимметрия	Экссесс
Шкала h	-3,00	3,00	0,951	0,314	2,012	-0,627	-0,512
Шкала s	-4,00	4,00	0,073	0,405	2,592	-0,066	-1,488
Шкала e	-4,00	3,00	0,512	0,318	2,039	-0,409	-0,469
Шкала hu	-5,00	3,00	-2,293	0,293	1,874	1,431	1,563
Шкала k	-4,00	3,00	-1,415	0,347	2,225	0,597	-1,139
Шкала p	-3,00	5,00	2,098	0,314	2,010	-1,228	0,927
Шкала d	-3,00	3,00	-0,049	0,318	2,037	-0,080	-0,783
Шкала m	-4,00	5,00	0,585	0,412	2,636	-0,282	-1,184

Отметим, что критических отклонений от среднего профиля в контрольной выборке замечено не было, она достаточно однородна.

Характеристика базовых потребностей и влечений среднестатистического подростка-школьника выглядит следующим образом: двойственность, гермафродитичность, колебания между готовностью к разрядке либидинозной потребности и подавление этой потребности; относительный спад на данный момент наступательной активности и мягкой пассивности, т. е. отсутствие потребности как в мужественном, так и в женственном поведении; разряженность активности или агрессивности, которая является предвестником скорого выхода на передний план или безрассудной агрессии, или мазохистического самоотречения; умеренная направленность на справедливость, терпимость, добро и совестьливость в отношениях с окружающими, демонстративный вариант добродушия и кротости, мягкость и женственность характера; моральная дилемма: проявляться ли в своем естестве или прятать свои экзистенциальные и сексуальные тенденции перед окружающими, демонстративность и тщеславие; двойственная Я-функция с одновременным утверждением и отрицанием Я; является связкой интроекции и отречения — интронегацией, т. е. типично мужским вариантом выражения позиции по отношению к взаимоисключающим тенденциям; одновременное функционирование проекции и инфляции с усилением инфляции; затишье в поиске и прилипанию, наиболее выраженное в силу несчастья. Индивид находится в состоянии амбивалентного цепляния-отвязывания, и нет готовности к новым поискам коммуникативных партнеров; признак несчастливой связи, которая носит характер навязчивости и неустойчивости в поисках прочного контакта, отсутствие доверия; доминирует расщепление связи и несчастье, в связи с чем поиск парализуется.

Результаты, полученные по методу портретных выборов были обработаны так же, как и для контрольной выборки. Описательная статистика приведена ниже, в таблице 3.

Таблица 3

Вариационные статистики численных шкал влечений в методе портретных выборов (модифицированный тест Сонди) в основной выборке

Шкала влечений	Минимум	Максимум	Среднее	Стандартная ошибка среднего	Стандартное отклонение	Асимметрия	Экссесс
Шкала h	-5,00	4,00	0,338	0,231	2,692	-0,369	-1,267
Шкала s	-5,00	6,00	0,007	0,227	2,646	-0,062	-1,249
Шкала e	-5,00	4,00	0,132	0,207	2,409	-0,100	-1,096
Шкала hu	-5,00	6,00	-0,044	0,210	2,449	-0,117	-1,006
Шкала k	-5,00	5,00	-0,037	0,220	2,569	-0,102	-1,350
Шкала p	-4,00	5,00	0,640	0,211	2,461	-0,378	-1,107
Шкала d	-5,00	3,00	-0,051	0,212	2,469	-0,096	-1,381
Шкала m	-5,00	4,00	0,000	0,210	2,443	-0,077	-1,305

Основываясь на средних значениях численных шкал, можно было бы заключить, что в среднем по всем шкалам демонстрируется нулевая реакция. Однако детальный анализ данных показывает, что это — результат усреднения полных полярных реакций, негативной и позитивной. Так, например, выглядит распределение шкалы hu:

Рис. 4. Гистограмма числовой шкалы hu в основной выборке

Таким образом, полярные тенденции при усреднении взаимно «гасят» друг друга. Это необходимо учитывать в дальнейшем анализе.

На этапе построения описательной статистики стало очевидно, что распределение вероятностей многих измеренных показателей отличается от нормального. Поэтому сравнение средних значений не могло быть проведено при помощи t-теста Стьюдента, а требовало использования непараметрических тестов. В качестве такого теста был выбран U-тест Манна — Уитни, поскольку он рекомендован для множественного сравнения средних значений выборок, лишь частично подчиняющихся нормальному закону распределения.

Результаты анализа различий для числовых шкал модифицированного теста Сонди приведены в таблице 4.

Таблица 4

Сравнение средних значений показателей метода портретных выборов основной и контрольной групп при помощи U-теста Манна — Уитни (* обозначены значения $p < 0,01$)

Статистики	Шкала h	Шкала s	Шкала e	Шкала hu	Шкала k	Шкала p	Шкала d	Шкала m
Статистика U Манна — Уитни	2512	2729	2572,5	1362,5	1975,5	1811	2771,5	2422
Статистика W Уилкоксона	11828	12045	11888,5	2223,5	2836,5	11127	3632,5	11738
Z-статистика	-0,99	-0,211	-0,773	-5,101	-2,906	-3,518	-0,06	-1,305
p-значение	0,322	0,833	0,44	0,000*	0,004*	0,000*	0,952	0,192

Статистически значимыми оказались различия между выборками по показателям шкалы **hu** (истерические склонности), шкалы **k** (кататонические проявления) и шкалы **p** (паранойальность).

Если у подростков-школьников шкала **hu** выражена в усиленной амбивалентной реакции, то у подростков-делинквентов это негативная **hu** — реакция, выражающая социально опасные тенденции. По Сонди, это может быть:

1. Стремление спрятать тонкие душевные и сексуальные переживания. Скрытая повышенная страсть к самодемонстрации, поиски признания, которые могут раскрыться сразу или постепенно.

2. Чаще — это бегство от суровой реальной жизни в мир несбыточных фантазий.

3. Бегство в мир лжи, псевдология, мифомания, свойственное особым категориям психопатов.

4. Реже — гиперморальные установки у пуритан или лицемерных притворщиков.

Доминирование тенденции **hu** вызывает чувство собственной незначительности, человек не принимает себя таким, как он есть [8].

Шкала **k** в контрольной группе также выражена амбивалентными реакциями, а основная группа сделала выбор в пользу негативных **k**-реакций. В ситуации избыточного давления реакция приобретает значение выраженной Я-деструкции. Личность, притязающая на любовь и принятие себя другим значимым лицом, отвергается. Но при этом пытается включить в собственное Я этих других, ощущая их как жестоких и переоценивая их значимость. В результате утраты доверия происходит разрушение всех ценностей, сперва внешних, а затем и внутренних (аутодеструкция вплоть до самоубийства).

Функция **k** позволяет человеку приспособиться к требованиям окружающей среды, морали и «Сверх-Я». Она определяет степень социализации и социальной безопасности индивида. Судьба индивидов и общества во многом зависит от степени развития способности говорить «нет» [8].

Шкала **p** у школьников по-прежнему амбивалентна, а вот в группе делинквентов это выраженная позитивная реакция. По Сонди она означает:

1. Двойное существование, возможно, эротоманию.

2. Одержимость любовью, бисексуальность.

3. Инфляцию, безмерное расширение Я, манию величия.

Инфляция — это тенденция быть всем, т. е. выраженная эго-диастола. Функциональное расширение Я реализуется посредством того, что бессознательные потребности с двумя полярными влечениями могут без сопротивления сохранять главенствующее место в сознании вплоть до признаков одержимости. При этом Я не воспринимает противоположных тенденций, проникающих в сознание. Инфляция Я — это такое состояние, когда Я разрешает непереносимые для него противоречия тем, что просто не воспринимает противоречия.

У взрослых, как подчеркивает Сонди, в болезни инфляция проявляется манией или бредом величия, а также как мошенничество или убийство.

Успешная адаптация в постоянно меняющемся мире связана с диалектическим равновесием $p+$ и $p-$. У подростков-делинквентов, как видно из результатов исследования, это равновесие либо утрачено, либо не приобретено [8].

Таким образом, сравнительный анализ базисных влечений, генетически обусловленных и динамически актуальных склонностей делинквентных подростков и подростков-школьников показал, что подростки основной группы характеризуются следующими базовыми склонностями, заметно отличающимися их от подростков контрольной группы.

Делинквентным подросткам свойственны следующие значимые базовые тенденции:

– демонстративность, стремление к признанию, бегство в мир вымысла и лжи;

– деструктивное Я, утрата доверия, обесценивание ценностей мира и внутренних ценностей;

– обесценивание существования, отсутствие анализа своих противоречивых, иногда взаимоисключающих влечений, безмерное расширение Я, что обычно чревато ограничением круга интересов, закрытостью к новой информации, отсутствием адекватных межличностных отношений и т. д.

И если подростки-школьники проходят кризис подросткового возраста в противоречиях, нестабильности, неопределенности, то подростки-делинквенты во многом уже имеют вполне сформировавшиеся негативные базовые влечения, актуальные склонности и значимые потребности.

Тест Сонди позволяет связать ведущие факторы с социализацией личности, стилем ее общественного поведения. Поскольку социализация подростков исследуемой возрастной категории еще не завершена, последнее позволяет сделать прогноз тех социальных условий, в которых подростку было бы комфортно в будущем. Это имеет большое значение как для профилактики развития делинквентного поведения, так и для коррекции поведения и воспитания несовершеннолетних преступников.

Список использованных источников

1. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ: подход с применением ЭВМ. — М.: Мир, 1982. — 488 с.
2. Айвазян С. А. и др. Прикладная статистика: Классификация и снижение размерности. Справочное издание. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 607 с.
3. Айвазян С. А. и др. Прикладная статистика: Основы моделирования и первичная обработка данных. Справочное издание. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 471 с.
4. Бююль А., Цёфель П. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. — СПб.: ООО «ДиаСофтЮП», 2002. — 603 стр.
5. Ким Дж.-О., Мюллер Ч. У., Клекка У. Р. и др. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ. М.: Финансы и статистика, 1989. — 216 с.
6. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. — М.: Институт прикладной психологии, 1998. — 512 с.
7. Собчик Л. Н. Метод портретных выборов — адаптированный ТЕСТ СОНДИ. — СПб.: Речь, 2007.
8. Цыганок И. И. Тест Сонди: диагностика эмоциональных состояний, влечений и потребностей. — Издание 2-е. — СПб.: ИМАТОН, 2007. — 128 с.

А. Коваль

старший викладач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ДІАГНОСТИКА СТРУКТУРИ ПОТЯГІВ ПІДЛІТКІВ-ПРАВОПОРУШНИКІВ З ТОЧКИ ЗОРУ СУДЬБОАНАЛІЗУ

Резюме

У даній статті проводиться порівняльний аналіз базисних потягів, генетично обумовлених і динамічно актуальних схильностей делінквентних підлітків і підлітків-школярів. Виявляється специфіка найбільш значущих потреб підлітків обох груп, а так само провідні тенденції особи.

Ключові слова: підліток, делінквент, правопорушення, судьбоаналіз, базисні потяги, значущі потреби.

A. Koval

Senior Teacher

Odessa National I. I. Mechnikov University

DIAGNOSIS OF THE STRUCTURE OF ATTRACTION TEENS — OFFENDERS IN TERMS OF ANALYSIS OF THE FATE BASIS INCLINATION

Summary

In this article the comparative analysis of basis inclinations which are genetically conditioned and dynamic actual bias of delinquent teenagers and senior schoolchildren is made. The specific of the most important needs and leading teen tendencies of personality is discovered.

Key words: teenager, delinquent, disturbance of low, analysis of the fate basis inclination, important needs.

Луценко Елена Львовна

кандидат психологических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
кафедра прикладной психологии

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ПОТЕНЦИАЛА СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ПРИ РАЗЛИЧНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИЧНОСТИ

В исследовании изучалась связь между полнезависимостью, тревогой, темпераментом и динамикой психофизиологических параметров в ходе тренингов с биологической обратной связью (БОС). Были проведены БОС-тренинги по энцефалограмме, частоте сердечных сокращений, дыханию, температуре, электромиограмме, тонуусу сосудов, кожно-гальванической реакции. Обнаружено, что полнезависимость характеризуется более высокой ценой деятельности, проявляющейся в повышенном потоотделении и напряженности сердечной деятельности. Из изученных свойств темперамента только динамичность, сенсорная чувствительность и активность оказались связанными с психофизиологическими показателями. Обнаружено, что тревога по тесту Люшера коррелирует с изменениями сердечно-сосудистой деятельности. На основе полученных данных были сделаны выводы о зонах наибольшей уязвимости и о потенциальных резервах стрессоустойчивости личностей с разным уровнем тревоги, особенностями темперамента и когнитивного стиля.

Ключевые слова: потенциал личности, биологическая обратная связь, стрессоустойчивость, свойства темперамента, полнезависимость, тревога.

Как отмечают современные исследователи, концепция психологического потенциала является ценнейшим методологическим положением психологии, разработанным в XX и развиваемым в XXI веке [10]. Согласно Б. Ф. Ломову, психологический потенциал в отечественной науке понимается как (1) неиспользованные способности и умения, (2) невыраженная активность, непроявленная инициатива [10]. Е. Е. Вахромов указывает, что сегодня идет речь о разработке концепции человеческого потенциала на междисциплинарной основе, в рамках которой этим понятием обозначается интегральная характеристика физических, психических, интеллектуальных и духовных способностей человека [2]. Автор подчеркивает, что в зависимости от различных причин и обстоятельств в реальной жизни каждого человека его потенциал сохраняется или разрушается, развивается или стагнирует, реализуется или не реализуется [там же]. Поэтому сегодня особенно важное значение придается разработке методов, позволяющих отслеживать качественные и количественные характеристики состояния и динамики потенциала: ведь его неиспользование — это пренебрежение, если не сказать — уничтожение резервов самореализации, счастья, самоэффективности, которые человек получил от природы и приобрел в ходе онтогенеза.

Одним из методов оценки и способов развития потенциала личности является технология биологической обратной связи — специально организованное предъявление человеку информации о текущем состоянии его психофизиологических функций, о которых без этого специального мультимедийного предъявления ему мало известно, и даже более того, у него может быть о них совершенно превратное представление. Например, человек может выработать иллюзию, что он себя всегда хорошо контролирует, что он не слишком устает во время целенаправленной активности, однако при контроле с помощью биологической обратной связи можно заметить, что при выполнении задачи на расслабление — он не может расслабиться, у него холодеют руки, усиливается сердцебиение, повышается тонус сосудов. При попытках снять эмоциональное напряжение — оно еще больше возрастает, что объективно выражается в виде усиления кожно-гальванической реакции. Когда человек получает точную обратную связь о своем состоянии — например, о температуре, сердцебиениях, дыхании, кожно-гальванической реакции, напряжении мышц, тонусе сосудов и даже о ритмах мозговой деятельности — он может соотнести эти данные со своими субъективными ощущениями, откорректировать их и научиться ими лучше управлять. Под контролем биологической обратной связи (БОС) человек достаточно быстро способен научиться такому уровню саморегуляции, который мог бы стать ему доступным только после длительных тренировок по системе йоги и аутотренинга.

Как пишет Р. Колл, «БОС — это активный, сознательный, поведенчески познавательный, холистический процесс, основанный на обучении индивидуума оптимизировать функции его организма. БОС как раз и учит людей повернуть их силу под тем углом, который сможет проявить их наилучшим образом, помочь людям открыть те их стороны, которые являются наилучшими» [5].

Известно, что тренинги и терапия с помощью биологической обратной связи обладают разной эффективностью при различных особенностях личности [3; 6; 9; 13]. В частности, обнаружено, что эффективность БОС-тренингов выше у интерналов, чем у экстерналов; что БОС-терапию предпочитают эмоциональные люди, обладающие стремлением к самоконтролю, развитым образным мышлением, опытом и способностью к медитации и интуитивному постижению проблем. Препятствием к успешному использованию ресурса биологической обратной связи является низкий интеллект и иждивенческая установка субъекта.

В наших предыдущих исследованиях было выявлено [7], что в целом высоко успешными оказываются люди с холерическим темпераментом и чертой раздражительности. Особенно эффективными в нейротренинге оказываются эмоционально лабильные, фемининные личности. Общительным лицам с преобладанием холерического и сангвинического темперамента хорошо подходят температурные, миографические и сосудистые БОС-тренинги. Нейротичные лица с доминированием меланхолического темперамента значимого прогресса достигают с помощью управления дыханием и сердечной деятельностью. Было также выявлено, что нежелательно прове-

дение тренингов на угашение кожно-гальванической реакции депрессивным и эмоционально-лабильным индивидам: у депрессивных снижение чувствительности к внешним раздражителям может приводить к еще большей апатии, а у эмоционально-лабильных часто развивается реакция по типу сенсibilизации вместо адаптации к стрессовым стимулам [там же].

Большинство сценариев БОС-терапии направлены на снятие симптомов дистресса и повышение стрессоустойчивости. В литературе по проблеме стресса описывается значительное количество психологических эффектов, возникающих вследствие переживания острого и хронического стресса, которые оказывают негативное влияние на процесс нормального функционирования и саморазвития личности, раскрытия её потенциала [12].

В связи с вышесказанным целью нашего исследования стало дальнейшее изучение связи между личностными особенностями и развитием потенциала стрессоустойчивости с помощью биологической обратной связи. В качестве личностных особенностей были выбраны полезависимость-полезависимость, уровень тревоги (страха, стресса) по Люшеру, а для более детального исследования связей с темпераментом — свойства темперамента согласно регуляторной теории темперамента Я. Стреляу.

Методы и выборка. В исследовании использовались три психодиагностических теста: тест «Включенные фигуры» К. Готтшальдта [11], [15], методика диагностики темперамента Я. Стреляу [14] и тест Люшера [4]. Тест «Включенные фигуры» определяет коэффициент полнезависимости, который является показателем когнитивного стиля, отражающим личностные факторы регуляции познания. В частности для полнезависимых характерно выделять в ситуации существенные черты, а не более заметные, адекватно воспринимать объект вне зависимости от контекста, у них более рациональные стратегии запоминания и воспроизведения, легче происходит перенос знаний и навыков, более развито селективное внимание. Полезависимые склонны игнорировать менее заметные черты анализируемого объекта, для них характерна ориентация на внешние признаки, образность мышления [10]. Согласно самооценочным показателям полнезависимые личности характеризуются социальной скромностью, независимостью от мнения других, склонностью к анализу, интересом к теоретическим проблемам, нелюбовью к рутине, а полезависимые лучше ладят с другими, более эмоционально открыты [1]. Когнитивные стили относятся к сквозным характеристикам интеллекта и личности и поэтому могут иметь отношение к способности развития саморегуляции с помощью БОС.

Тест темперамента Я. Стреляу измеряет такие формально-динамические характеристики поведения, как динамичность, настойчивость, сенсорную чувствительность, эмоциональную реактивность, выносливость и активность.

Проективный тест Люшера диагностирует эмоциональное состояние исследуемого по положительному и отрицательному выбору цветовых эталонов. Использовался 8-цветовой набор, который предъявлялся до и после первого тренинга с биологической обратной связью. Для анализа брался показатель тревоги, страха и стресса — «!», который определяется при

помещении основных цветов на последние три позиции и помещении дополнительных цветов на первые три позиции. Уровень тревоги может варьировать от 0 до 6 восклицательных знаков. Всего анализировались три показателя — уровень тревоги до БОС-тренинга (исходный), уровень тревоги после БОС-тренинга (итоговый) и разница в уровне тревоги до и после тренинга.

Психофизиологические параметры измерялись с помощью Психофизиологического реабилитационного комплекса для тренингов с биологической обратной связью «РЕАКОР» производства НПКФ «Медиком-МТД» (Таганрог, РФ), фиксирующего показатели: 1) ритмов мозга по энцефалограмме, 2) частоты сердечных сокращений (ЧСС) и дыхательной аритмии сердца (ДАС) по электрокардиограмме, 3) тонуса сосудов по фотоплетизмограмме, 4) кожно-гальванической реакции по методу Тарханова, 5) температуры пальца руки, 6) рекурсии грудного и диафрагмального дыхания, 7) напряжения мышц лица или шеи по электромиограмме. По каждому из психофизиологических параметров исследуемые проходили тренинг с биологической обратной связью, в ходе которого фиксировались исходный уровень параметра, итоговый уровень после тренинга и разница между исходным и итоговым уровнями. Сценарий тренинга включал постоянную демонстрацию уровня рабочего параметра в виде цифр, стрелочных индикаторов, яркости, четкости и смены изображений и звукового фона, а также положительное подкрепление мультимедийными средствами позитивной динамики и отрицательное подкрепление негативной динамики.

Выборка исследуемых лиц состояла из студентов 2-го курса факультета психологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, которые проходили психологическое тестирование и психофизиологические БОС-тренинги в ходе курса психофизиологии. Общий объем выборки составил 58 человек, из них 9 юношей и 49 девушек. Так как не все участники исследования прошли все экспериментальные методики, по разным типам тренингов выборки составили от 39 до 57 человек.

Обработка данных велась в программе STATISTICA 6.0, для поиска связей между переменными использовался корреляционный анализ Спирмена, где r — коэффициент корреляции, p — уровень статистической значимости, n — количество исследованных лиц. Ниже описаны только значимые связи.

Обсуждение результатов. Для проверки гипотез о существовании различных взаимосвязей между особенностями личности и возможностями развития потенциала стрессоустойчивости производился корреляционный анализ выраженности черт личности (полнезависимости, тревоги, темперамента) и показателей динамики психофизиологических параметров при тренингах с биологической обратной связью.

Обнаружено, что выраженность полнезависимости обратно коррелирует с исходным уровнем ДАС: $r=-0,28$, $p=0,045$, $n=50$. То есть полнезависимым исследуемым присуща менее выраженная дыхательная аритмия сердца, а полнезависимым — более выраженная. Дыхательная аритмия сердца — это вклад парасимпатической регуляции в сердечную деятель-

ность, она присутствует, когда человек расслаблен, ничем не озабочен и не испытывает потребности в сохранении бдительности, готовности к быстрой мобилизации физиологических ресурсов. Судя по результатам, полезависимые личности, которые в своем поведении большие конформисты, зависимы от группы, обладают социальной поддержкой, вследствие этого имеют меньшую физиологическую цену своей деятельности. Полнезависимые, как независимо мыслящие и критичные индивидуумы, вынуждены нести большую физиологическую цену своей деятельности, находятся в большем напряжении.

Эта закономерность подтверждается и следующим результатом: полнезависимость прямо коррелирует с исходным уровнем КГР: $r=0,33$, $p=0,026$, $n=45$. Это значит, для полнезависимых характерен изначально более высокий уровень электрокожного потенциала, отражающего эмоциональное напряжение, а для полезависимых — более низкий.

Обнаружены значимые взаимосвязи свойств темперамента и психофизиологических резервов исследуемых. В частности, динамичность обратно коррелирует с исходным уровнем ДАС: $r=-0,34$, $p=0,016$, $n=50$. Такая временная характеристика поведения, как динамичность или живость, связана с более низкой дыхательной аритмией сердца, то есть для динамичных индивидуумов характерен в большей степени симпатический, мобилизационный тип регуляции сердечной деятельности, а для медлительных, инертных индивидуумов — парасимпатический — восстанавливающий, расслабляющий, трофический. Стоит обратить внимание, что избыток симпатической регуляции приводит к повышенному «износу» организма и повышение парасимпатического автономного функционирования без напряжения, «по накатанной», может оказать позитивное влияние на качество жизни излишне динамичных лиц.

В то же время динамичность темперамента обратно коррелирует с исходным уровнем КГР: $r=-0,36$, $p=0,015$, $n=45$. Это значит, чем выше динамичность — тем ниже эмоциональное напряжение, реактивность к раздражающим внешним стимулам, выражающееся в повышенном электропотенциале кожи. И наоборот, чем меньше динамичность — тем выше эмоциональное напряжение, физиологически проявляющееся в повышенном потоотделении ладоней. Возможно, динамичные индивидуумы с высокой скоростью реакции, умеющие выполнять действия в высоком темпе, легко приспосабливающие свои ответные действия к наличной ситуации, не испытывают эмоционального напряжения при внешних раздражающих стимулах, так как легко к ним приспосабливаются, уверены в своей быстрой реакции. То есть для них цена деятельности выражается не в эмоциональном напряжении, проявляющемся в потливости рук, а в износе сердца, что было давно подмечено врачами и физиологами и получило название «коронарного» типа личности или типа «А» — амбиции, активность, агрессивность [8]. В то же время индивиды с низкой скоростью реакции в ситуациях неопределенности, со слабой «пластичностью» поведения, имеют проблему нервной потливости зон повышенного потоотделения, в частности, ладоней.

Другое свойство темперамента — сенсорная чувствительность — прямо коррелирует с исходным уровнем ЧСС: $r=0,28$, $p=0,047$, $n=50$. Это означает, что когда у человека высокая сенсорная чувствительность и он способен воспринимать слабые стимулы внешней среды, то у него и более высокая частота сердечных сокращений. И наоборот, при высоком сенсорном пороге и низкой чувствительности у человека более редкие сердечные сокращения. Возможно, большее количество стимулов, распознаваемых субъектом, приводит к его большей напряженности, мобилизационной готовности, что отражается в активизации деятельности сердца. Человек с высокой сенсорной чувствительностью как бы видит больше проблем и угроз в ситуации, поэтому вынужден сильнее к ним готовиться, чтобы быть способным адекватно реагировать. Кроме того, сенсорная чувствительность, согласно теории Стреляу [14], относится к энергетическим составляющим темперамента, а сердце безусловно обеспечивает энергетические потребности организма, почему эти два параметра оказываются связанными.

Сенсорная чувствительность обратно коррелирует с итоговым уровнем альфа-ритма в левом полушарии головного мозга: $r=-0,42$, $p=0,006$, $n=40$. Для «Альфа-тренинга» контролируемым параметром является индекс мощности альфа-активности в двух окципитальных отведениях А1-О1 и А2-О2. Альфа-ритм выражен при спокойной монотонной деятельности, состоянии расслабления, медитации. Повышение его индекса в затылочных отведениях способствует хорошему сну, снятию нервозности, уменьшению аддикций, болевых синдромов, спокойствию и увеличению чувства психологического благополучия. Левое полушарие отвечает преимущественно за вербальную, сознательную, знаковую, аналитическую психическую активность, оно больше связано с переработкой новой информации [9], [13]. Исходя из этого высокая сенсорная чувствительность входит в противоречие с альфа-активностью, так как высококодифференцированная информация о стимулах несовместима с «полудремотной» медленной альфа-активностью; поступление внешних раздражителей вызывает быстрые бета- и гамма-ритмы активной деятельности, ориентировочного рефлекса и селективного внимания. Соответственно при низкой сенсорной чувствительности возможен более выраженный альфа-ритм в левом полушарии головного мозга.

Выявлено также, что сенсорная чувствительность обратно коррелирует с положительной динамикой тренинга по альфа-ритму в левом полушарии: $r=-0,35$, $p=0,024$, $n=40$. Это согласуется с предыдущими выкладками: по видимому высокая сенсорная чувствительность не позволяет быстро усилить с помощью тренинга альфа-ритм, так как все время держит кору в тонусе высокой активности. Низкая сенсорная чувствительность «не будоражит» кору излишним количеством раздражителей, что позволяет человеку научиться быстро отвлекаться от стимулов и переходить в спокойное альфа-состояние.

Сенсорная чувствительность обратно коррелирует с итоговой рекурсивной диафрагмальной дыханием: $r=-0,33$, $p=0,034$, $n=41$ и также обратно

коррелирует с итоговой рекурсией грудного дыхания: $r=-0,49$, $p=0,001$, $n=41$. Это говорит о том, что при низких сенсорных порогах индивидуум дышит неглубоко как с помощью грудных, так и диафрагмальных мышц, и наоборот, при высоких порогах, то есть слабой чувствительности, он в целом дышит более глубоко. Поверхностное частое дыхание связано тревогой (могущей доходить до паники), а повышенная сенсорная стимуляция может вызывать тревогу.

Сенсорная чувствительность прямо коррелирует с исходной поверхностной локальной температурой пальца: $r=0,28$, $p=0,045$, $n=53$. То есть чем выше сенсорная чувствительность, тем выше локальная температура и наоборот. Сенсорная чувствительность подчиняется общим закономерностям в разных модальностях [14], соответственно и в тактильной модальности также. Для высокой тактильной чувствительности необходима скорее высокая, чем низкая температура кожного анализатора, так как холод снижает чувствительность. Этим можно объяснить то, что для исследуемых с высокой сенсорной чувствительностью характерна более высокая температура пальцев рук. Отсюда можно сделать вывод, что индивидам со слишком низкой сенсорной чувствительностью могут оказаться полезными температурные тренировки — они расширят потенциал чувствительности таких личностей, кроме общего неспецифического расслабления и улучшения кровообращения, которое является эффектом температурных БОС-тренингов.

Еще одно свойство темперамента — активность — оказалось связанным с психофизиологическими параметрами, исследованными в нашем случае. Под активностью понимается индивидуальное свойство, отличающее данного индивида с точки зрения интенсивности, продолжительности и частоты выполняемых им действий или деятельности любого рода [14]. Активность обратно коррелирует с исходным уровнем рекурсии диафрагмального дыхания: $r=-0,34$, $p=0,027$, $n=41$, то есть чем больше активность — тем менее характерно для этих исследуемых диафрагмальное дыхание. Глубокое диафрагмальное дыхание увеличивает расслабление организма, что объясняет обратную корреляцию с активностью. Это нужно учитывать для избыточно активных лиц: в случае желания расслабиться, отдохнуть и восстановить свои резервы для них будет эффективной техника диафрагмального дыхания с помощью БОС или йоги. Следующий результат это дополнительно подтверждает.

Активность прямо коррелирует с положительной динамикой рекурсии диафрагмального дыхания: $r=0,38$, $p=0,013$, $n=41$. То есть у активных индивидуумов легко достигается прогресс по увеличению диафрагмального дыхания, в этом их ресурс.

Ни с одним из семи психофизиологических параметров не прокоррелировали такие свойства темперамента, как настойчивость, эмоциональная реактивность и выносливость. Это свидетельствует о том, что именно такие особенности темперамента, как динамичность, активность и сенсорная чувствительность, наиболее сильно привязаны к физиологическому базису организма.

Последний этап анализа касался поиска связей с уровнем тревоги (страха, стресса), выявляемым с помощью теста Люшера до и после первого БОС-тренинга.

Обнаружилось, что исходный уровень тревоги по тесту Люшера прямо коррелирует с исходным уровнем ЧСС: $r=0,44$, $p=0,001$, $n=50$, а также итоговым уровнем ЧСС: $r=0,32$, $p=0,023$, $n=50$. Это подтверждает известный факт усиления сердцебиений при тревоге и стрессе.

Положительная динамика тревоги (ее уменьшение) по тесту Люшера обратно коррелирует с исходным уровнем ДАС: $r=-0,30$, $p=0,032$, $n=50$. Выраженная дыхательная аритмия сердца присутствует в спокойном состоянии, а низкая — в мобилизационном. Уменьшение тревоги после БОС-тренинга характерно для исследуемых с низкой ДАС, то есть первоначально находящихся в рассогласованном по работе сердца и дыхания состоянии.

Положительная динамика тревоги по тесту Люшера после БОС-тренинга прямо коррелирует с исходным уровнем АСВ: $r=0,33$, $p=0,022$, $n=47$. Амплитуда систолической волны отражает тонус сосудов — чем она выше, тем меньше тонус и ниже артериальное давление. Соответственно, более оптимальным состоянием для проведения БОС-тренингов будет состояние без перевозбуждения и повышенного артериального давления.

Характерным для последней группы результатов является то, что тревога по тесту Люшера оказалась связанной именно с показателями сердечно-сосудистой деятельности, что доказывает важность работы с этими параметрами для предупреждения перехода психологических проблем на соматический уровень. Реальность этой угрозы подтверждается статистикой ВОЗ, согласно которой сердечно-сосудистые заболевания лидируют в качестве причины смертности в современном мире [16].

Выводы. Полнезависимый когнитивный стиль сопровождается большей ценой деятельности, что относит его носителей к группе риска психосоматических заболеваний.

Лица с динамичностью темперамента обладают уязвимостью в связи с повышенной нагрузкой на сердце, обеспечивающее эту динамичность, но, с другой стороны, имеют ресурс стрессоустойчивости благодаря скорости реакции и пластичности поведения, что делает их более приспособленными в изменчивых и неопределенных ситуациях.

Темперамент, характеризующийся высокой сенсорной чувствительностью, делает его носителей уязвимыми к расстройствам, сопровождающимся поверхностным дыханием, повышенным нагрузкам на сердце и всем видам беспокойства, связанным с низким альфа-ритмом левой затылочной области. При этом работа по направленной коррекции этих параметров с помощью различных видов психотерапии может существенно увеличить потенциал развития и саморегуляции таких лиц.

Резерв стрессоустойчивости для активных личностей заключается в увеличении глубины диафрагмального дыхания с помощью БОС, аутотренинга или йоги.

«Первый удар» в переходе тревоги и стресса на психосоматический уровень принимает сердечно-сосудистая система, являющаяся для них универ-

сальной мишенью. Поэтому так важна культура саморегуляции, обучение навыкам релаксации и восстановления для каждого, кто желает раскрыть и развить свой личностный потенциал в стрессовых и чрезмерно динамичных условиях современного мира.

Список использованных источников

1. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. 7-е изд. — СПб.: Питер, 2003.
2. Вахромов Е. Е. Проблема и методология исследования человеческого потенциала // Потенциал личности: комплексная проблема. Материалы второй Всероссийской Internet-конференции / Отв. ред. Е. А. Уваров. — Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2003. — С. 341–345.
3. Губарева Л. И. Психофизиология: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Л. И. Губарева, Р. О. Будкевич, Е. В. Агаркова. — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. — 188 с.
4. Джос В. В. Практическое руководство к тесту Люшера. — Кишинев: Периодика, 1990. — 174 с.
5. Колл Р. Немедицинская биологическая обратная связь // Биоуправление-3: теория и практика. — Новосибирск, 1998.
6. Комплекс реабилитационный психофизиологический для тренинга с биологической обратной связью «РЕАКОР»: методические указания. — Таганрог: НПКФ «Медиком МТД», 2007. — 162 с.
7. Луценко Е. Л. Эффективность психофизиологических тренингов с биологической обратной связью при разных особенностях личности // Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2010. — № 913. — С. 111–115.
8. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. — М.: Эксмо, 2005. — 992 с.
9. Марютина Т. М. Введение в психофизиологию: учеб. пособие / Т. М. Марютина, О. Ю. Ермолаев. — 5-е изд. — М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2007. — 400 с.
10. Михальский А. В. Образ будущего как фактор формирования и реализации психологического потенциала личности и группы // Материалы XV Международной конференции «Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения». — Новосибирск, 2010.
11. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербаческий и др. Под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. — СПб.: Питер, 2006. — 560 с.
12. Психические состояния / Сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
13. Психофизиология. Учебник для вузов / Под. ред. Ю. И. Александрова. — СПб.: Питер, 2001. — 496 с.
14. Стреляу Я., Митина О., Завадский Б., Бабаева Ю., Менчук Т. Методика диагностики темперамента (формально-динамических характеристик поведения): Учебно-методическое пособие. — М.: Смысл, 2009. — 104 с.
15. <http://psylab.info/>
16. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/ru/index2.html>

О. Луценко

кандидат психологічних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ
ПРИ РІЗНИХ ОСОБЛИВОСТЯХ ОСОБИСТОСТІ**

Резюме

В дослідженні вивчався зв'язок між полнезалежністю, тривогою, темпераментом та динамікою психофізіологічних параметрів під час тренінгів з біологічним зворотним зв'язком (БЗЗ). Було проведено БЗЗ-тренінги за енцефалограмою, частотою серцевих скорочень, диханням, температурою, електроміограмою, тонусом судин, шкірно-гальванічною реакцією. Виявлено, що полнезалежність характеризується більш високою ціною діяльності, яка проявляється в підвищеному потовиділенні і напруженості серцевої діяльності. Серед вивчених властивостей темпераменту лише динамічність, сенсорна чутливість та активність виявилися пов'язаними з психофізіологічними показниками. З'ясовано, що тривога за тестом Люшера корелює зі змінами серцево-судинної діяльності. На основі отриманих даних були зроблені висновки про зони найбільшої вразливості та про потенційні резерви стресостійкості особистостей з різним рівнем тривоги, особливостями темпераменту та когнітивного стилю.

Ключові слова: потенціал особистості, біологічний зворотний зв'язок, стресостійкість, властивості темпераменту, полнезалежність, тривога.

O. Lutsenko

PhD, Senior Lectior

Kharkov National V. N. Karazin University

**THE OPPORTUNITIES OF THE DEVELOPMENT OF STRESS
TOLERANCE POTENTIAL UNDER DIFFERENT PERSONALITY
PROPERTIES**

Summary

In this research it was learned the connection between field-independency, anxiety, temperament and the dynamics of psychophysiological parameters during biofeedback-trainings (BFB). It were done the BFB-trainings by encephalogram, heart rate, breathing, temperature, electromyogram, tone of vessels, galvanic skin response. It was found that field-independency is characterized by more high cost of activity, which manifests in sweating and intensive functioning of the heart. Among learned temperament properties only vivacity, sensory perceptibility and activity were correlated with psychophysiological parameters. As it proved the anxiety by the Lusher test correlate with changes of the cardiovascular functioning. On the base of obtained results were formulated the conclusions about vulnerable areas and potential reserves of stress tolerance for the people with different level of anxiety, temperament properties and cognitive style.

Key words: personality potential, biofeedback, stress tolerance, temperament properties, field-independency, anxiety.

Назаров Олег Анатолійович

кандидат психологічних наук, підполковник міліції, головний експерт
Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Управління МВС України в Миколаївській області

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСІБ,
ЩО ВЧИНИЛИ ВБИВСТВО**

У статті аналізуються гендерні особливості термінальних та інструментальних життєвих цінностей осіб, що вчинили вбивство, їх спосіб життя до скоєння насильницького злочину.

Ключові слова: вбивство, насилля, злочин, внутрішня картина сприйняття, гендер, термінальні цінності, інструментальні цінності, життєві пріоритети засуджених.

Актуальність проблеми. На теперішній час відбувається помітна зміна предметної направленості теоретичних та прикладних досліджень відповідно змінам у суспільстві, що, на жаль, пов'язані зі зміною гендерних співвідношень насилля, ростом жіночої злочинності, зміщенням ціннісних та змістовних особистих утворень злочинців та дефіцитом дійових психокорекційних програм для роботи зі злочинцями [2]. Недостатньо вирішено на теперішній час питання гендерних розбіжностей злочинної поведінки, що є досить актуальним на сьогодні у зв'язку з тим, що існує небагато досліджень щодо гендерних особливостей причин вчинення насильницьких злочинів. Особливий інтерес представляють психологічні характеристики чоловіків-вбивць та жінок-вбивць: які саме життєві цінності відрізняють їх один від одного, що саме частіше спонукає їх до вбивства тощо.

Аналіз проведеного дослідження. Методологічною і теоретичною основою дослідження виступили ідеї ціннісно-нормативного підходу до розуміння особистості злочинця Ю. М. Антоняна, А. І. Долгової, Л. В. Перова, А. Р. Ратинова, основні положення теорій щодо особистого смислу сприйняття подій оточуючого світу В. Франкла, А. М. Леонтьєва, Б. С. Братуся, Ф. І. Василюка, В. В. Століна, а також ідеї Я. Морено, Г. Лейтс, Д. Кипер щодо принципів групової психодраматичної роботи з метою зміни смислової сфери особистості.

Для проведення дослідження була організована дослідницька база. В дослідженні приймали участь 41 чоловік, що відбувають покарання за вчинення насильницьких злочинів в Холодногірській виправній колонії Харківської області (№ 18). Під час проведення дослідження опитувані чоловіки перебували в 1-му, 2-му, 5-му та 7-му загонах. Також в проведенні дослідження приймала участь 41 жінка, що відбувають покарання за вчинення насильницьких злочинів в Качанівській виправній колонії Харківської області (№ 54). Під час проведення дослідження засуджені жінки перебували в 1-му, 2-му, 4-му та 6-му загонах. Досліджувані вчи-

нили насильницькі злочини, передбачені 115-му, 116-му, 118-му, 119-му та 121-му статтями діючого Кримінального кодексу України (прийнятий 5 квітня 2001 року) [1, 5].

Для виявлення гендерних особливостей термінальних та інструментальних цінностей осіб, що вчинили насильницькі злочини, була проведена методика «Ціннісні орієнтації», яка розроблена М. Рокічем. Дана методика дозволяє дослідити систему цінностей особистості. Автор ділить ці цінності на термінальні, або цінності-цілі, та інструментальні, або цінності-засоби. Термінальні цінності він визначає як переконання в тому, що певна кінцева мета особистого існування (наприклад, щасливе сімейне життя, мир у всьому світі) з особистої та суспільної точок зору коштує того, щоб до неї прямувати. Інструментальні цінності він визначає як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є і з особистої, і з суспільної точок зору переважаючим в будь-яких ситуаціях.

Досліджуваним чоловікам та жінкам пропонувалося розкласти по ранжиру картки з найменуванням цінностей та поміткою на зворотній стороні «Т» (термінальні цінності) та «І» (інструментальні цінності). Картки з найменуванням цінностей пропонуються загальним набором в будь-якому порядку, спочатку 18 карток «Т», а потім — 18 карток «І». Ранжуються послідовно перші, а потім — другі. Якісний аналіз результатів дає можливість оцінити ідеали, ієрархію життєвих цілей, цінностей, які людина розглядає як норми поведінки.

Для вирішення такої задачі, як виявлення гендерних особливостей пріоритетів осіб, які скоїли насильницькі злочини, нами був використаний дослідницький прийом на основі методики Альфреда Адлера «Пріоритети». Дана методика дозволяє встановити устремління людини приймати участь в тих чи інших життєвих процесах, що може свідчити про типові психологічні потреби та стратегії їх задоволення. Засудженим пропонувалося написати звичний для них розпорядок дня (до того, як скоїли злочин), скільки часу на які справи звичайно вони витрачають, на що переважно витрачалися зусилля засуджених, які речі для них є цінностями, що цінують в першу чергу, на що витрачається життєва енергія.

В результаті термінальним та інструментальним цінностям було присвоєно ранги, окремо серед чоловіків та окремо для жінок. Перші ранги були присвоєні тим цінностям, які засуджені частіше обирали. Останні ранги мають ті цінності, які рідше обирали досліджувані. Термінальні цінності мають свої ранги, незалежно від інструментальних.

Таким чином, були отримані наступні результати, представлені в таблиці 1.

Для чоловіків-вбивць серед термінальних цінностей найважливішими виявилися такі: творча діяльність, отримання задоволення та свобода вчинків й дій. Певно, значимими цінностями для них є суспільне визнання, вірні й добрі друзі та рівність. Потім йдуть такі цінності, як: щасливе сімейне життя, впевненість в собі, пізнання й інтелектуальний розвиток, любов, цікава робота, здоров'я, спокій в країні й мир, краса природи та мистецтво, матеріально забезпечене життя. Відторгаються такі цінності-

цілі, як життєва мудрість, незалежність міркувань й оцінок та активне діяльне життя.

Серед інструментальних цінностей домінуючими цінностями для засуджених чоловіків виявилися: широта поглядів, життєрадісність та вихованість. Також важливі незалежність, освіта та раціоналізм. Бажані такі цінності: чуткість, твердість волі, сміливість, вимогливість, високі запити, відповідальність, охайність, працелюбство, чесність. Вкрай слабо представлені непримиримість до своїх та чужих недоліків, терпимість та самоконтроль.

Таблиця 1

Ієрархія термінальних та інструментальних цінностей серед засуджених чоловіків і жінок (вказано ранг)

Термінальні цінності	Ранг		Інструментальні цінності	Ранг	
	ч	ж		ч	ж
Активне, діяльне життя	18	1	Охайність	4	12
Здоров'я	12	4	Життєрадісність	2	3
Красота природи та мистецтва	14	16	Непримиримість до своїх та чужих недоліків	16	6
Матеріально забезпечене життя	15	12	Відповідальність	12	10
Спокій в країні, мир	13	11	Самоконтроль	18	2
Пізнання, інтелектуальний розвиток	9	15	Сміливість	9	11
Незалежність міркувань та оцінок	17	18	Терпимість	17	1
Щасливе сімейне життя	7	6	Чесність	15	4
Впевненість в собі	8	2	Вихованість	3	5
Життєва мудрість	16	13	Вимогливість	10	7
Цікава робота	11	17	Раціоналізм	6	18
Любов	10	5	Працелюбство	14	9
Вірні та хороші друзі	5	9	Високі запити	11	8
Суспільне визнання	4	10	Незалежність	4	17
Рівність в можливостях	6	7	Освіченість	5	14
Свобода вчинків та дій	3	14	Твердість волі	8	13
Творча діяльність	1	8	Широта поглядів	1	15
Отримання задоволення	2	3	Чутливість	7	16

Таким чином, для опитуваних чоловіків найголовнішими у житті цінностями є: творча діяльність, отримання задоволення, свобода вчинків й дій (серед термінальних цінностей) та широта поглядів, життєрадісність, вихованість (серед інструментальних цінностей).

Серед термінальних цінностей для жінок-вбивць найважливішими є такі цінності, як активне, діяльне життя, впевненість в собі та отримання задоволення. Важливими також є: здоров'я, любов та творча діяльність. Потім йдуть цінності: щасливе сімейне життя, рівність в можливостях, вірні й добрі друзі, суспільне визнання, спокій в країні та мир, матеріально забезпечене життя, життєва мудрість, свобода вчинків і дій, пізнання й інтелектуальний розвиток. Слабо представлені: краса природи й мистецтва, цікава праця та незалежність міркувань та оцінок.

Розглядаючи інструментальні цінності, ми бачимо, що явно домінуючими для засуджених жінок виявилися терпимість до думок інших, самоконтроль та життєрадісність. Значимі цінності — чесність, вихованість та непримиримість до своїх й чужих недоліків. Потім йдуть наступні цінності: вимогливість, високі запити, працелюбство, відповідальність, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, охайність, твердість волі, освіченість, широта поглядів. Останні місця для жінок-вбивць посідають такі цінності-засоби, як чуткість, незалежність міркувань та раціоналізм (таблиця 1).

Таким чином, для засуджених жінок найголовнішими у житті цінностями є: активне, діяльне життя, впевненість в собі та отримання задоволення (серед термінальних цінностей), а також терпимість до думок інших, самоконтроль та життєрадісність (серед інструментальних цінностей).

Ціннісні орієнтації засуджених жінок відображають необхідність їх пристосування до умов позбавлення волі. По своїй сутності вони є дефіцітарними. Корекційна робота відповідно цінностей може бути направленою на майбутнє.

Для виявлення гендерних особливостей пріоритетів осіб, які скоїли насильницькі злочини, була використана методика, що заснована Альфредом Адлером, — «Пріоритети». Дана методика дозволяє встановити прагнення людини приймати участь в тих чи інших життєвих процесах, що може показати типові психологічні потреби та стратегії їх задоволення.

Опитуваним чоловікам та жінкам пропонувалося розповісти, як вони проводили свій типовий день (до того, як скоїли злочин), на що переважно витрачали свій час та сили.

Серед чоловіків, які скоїли насильницькі злочини, були виявлені наступні закономірності. Більша частина засуджених (57,14 %) розповіли, що переважно весь свій час вони витрачали на такі справи: робота чи справи, які приносили прибуток, забезпечення своєї сім'ї матеріально; сімейні справи (господарство, діти та жінка) та заняття спортом. Для цих чоловіків головними цінностями у житті є їх особисте життя, сім'я та робота. Вони намагаються бути господарями у своїй сім'ї, бути опорою для дружини та своїх дітей. Робота для них цінність, яку вони розглядають як спосіб забезпечити необхідним свою сім'ю та самореалізуватися, проявити себе, свої можливості. Наприклад, засуджений К. розповідає, як він звичайно проводив свій звичайний день до того, як його засудили: «Зранку, вигулявши собаку, йшов на роботу. Робота мені подобається. Вона дає мені змогу забезпечити сім'ю та, крім цього, я відчуваю, що моя праця приносить значні результати. Після роботи я звичайно присвячую час своїй сім'ї — чи допомагаю своїй дружині з дітьми або по господарству, чи ми з сім'єю десь відпочиваємо».

Чверть засуджених чоловіків проводять свій час дещо інакше (23,8 %). Крім роботи цінністю в житті для них є різноманітні розваги (бари, ресторани, баня та ін.). Наприклад, засуджений А. розповів, як він проводив звичайний день: «До вечора я на роботі, а ввечері займаюсь улюбленими справами: люблю відвідувати ресторани, кафе, бари, іноді ходжу до кінотеатру. Взагалі, люблю розважатися. Ми часто з друзями влітку

виїжджаємо на природу». Типові розповіді зустрічаються досить часто [3, 4].

Є і такі випадки, коли життя чоловіка заповнено справами, які суспільство не сприймає як корисні для людини; це навіть ті заняття, за які притягують до адміністративної чи навіть до кримінальної відповідальності (14,28 %). У одних засуджених — це пияцтво, у інших — вживання наркотичних засобів, в третіх — протиправні, злочинні діяння. І це є сенс життя для них, є цінністю. Наприклад, засуджений П. повідомив, як проходив кожен день його життя до засудження: «Зранку ми з друзями тим і займалися, що розробляли плани про те, де можна щось вкрати. Потім реалізовували ці плани в життя, а ввечері пропивали ці гроші в барі». Приведемо інший приклад: засуджений К. розповів, що з ранку думав про те, де б усунути похмільний синдром. І цим він займався щодня.

Таким чином, для половини чоловіків, які скоїли насильницькі злочини, цінністю в житті є сім'я та робота, весь час вони присвячують сімейним справам та забезпечують сім'ю. Чверть засуджених чоловіків вважають за цінність в житті — розваги. Весь вільний від роботи час присвячується різноманітним розвагам. Має місце і той факт, що чоловіки бачать свій сенс життя в антиморальному, і навіть протиправному.

У засуджених чоловіків співпадають уявлення про цінності з нормативними, вони відповідають соціальним нормам. Але постає питання, чи так це насправді?

Що стосується опитуваних жінок, то для них виявилася така закономірність. Більша частина засуджених жінок розповіли, що свій час вони проводили переважно за такими заняттями: виховання дітей, робота по дому, господарчі справи та робота. Тобто всі зусилля були спрямовані на сімейні справи. Це є для жінки найважливішою цінністю у житті, вона обирає дітей та чоловіка. Наприклад, засуджена В. так описує свій типовий день: «Зранку я збираю дитину до школи, сама йду на роботу. Ввечері з дитиною разом робимо уроки, потім я готую вечерю та займаюся іншими справами по господарству». Така розповідь типова для більшості засуджених.

Але все ж таки є випадки, коли жінка демонструє протилежну, антисоціальну поведінку (19,04 %). Цінності жінок даної категорії — це ті цінності, які суспільство не сприймає за соціальні; це цінності, які не приносять нічого позитивного чи корисного для інших людей. Деякі жінки-вбивці спрямовують свої зусилля на те, щоб знайти та вжити алкогольні напої чи наркотичні засоби, як заволодіти чужим майном чи грошима. Наприклад, засуджена Г. повідомляє: «ранок починається з думок, де можливо знайти випити. Мені, звичайно, мало. Решта часу так і проходить — у пошуках ще вжити спиртне».

Таким чином, для значної більшості досліджуваних жінок головною цінністю в житті є сім'я та справи, пов'язані з нею. Майже весь свій час жінка присвячує дітям, чоловіку, роботі, дому, вона робить все, щоб зберегти сімейне тепло, бо це для неї є найголовнішим. Цінності більшості засуджених жінок відповідають соціальним уявленням. Але зустрічаються

випадки, коли жінка спрямовує свої зусилля на протиправні діяння, для неї важливими є антисоціальні цінності.

Порівнюючи результати даної методики опитуваних чоловіків та жінок, можна відмітити, що частина жінок, які приймають соціально визнані цінності, перебільшує долю чоловіків, які також визнають ці цінності. Але жінок, які вважають за цінність антисуспільні діяння (пияцтво, наркоманія, скоєння злочину) більше за чоловіків, які займаються такими ж справами. Також треба відмітити, що була виділена група засуджених чоловіків, серед яких найважливішою цінністю є розваги. Серед жінок такої групи виділено не було.

Для визначення достовірності розбіжностей між результатами методики «Пріоритети» для засуджених чоловіків та жінок ми використовували кутове перетворення Фішера (критерій ϕ). Рівень значимості виявлено щодо нормативної поведінки ($p \leq 0,05$) — ця тенденція більше притаманна засудженим жінкам. Також є значимі розбіжності щодо проведення життя за різноманітними розвагами ($p \leq 0,01$) — це характерно виключно для опитуваних чоловіків.

Висновки. Для опитуваних чоловіків найголовнішими у житті цінностями є творча діяльність, отримання задоволення, свобода вчинків й дій (серед термінальних цінностей) та широта поглядів, життєрадісність, вихованість (серед інструментальних цінностей).

Для засуджених жінок найголовнішими у житті цінностями є активне, діяльне життя, впевненість в собі та отримання задоволення (серед термінальних цінностей), а також терпимість до думок інших, самоконтроль та життєрадісність (серед інструментальних цінностей).

Для значної більшості досліджуваних жінок головною цінністю в житті є сім'я та справи, пов'язані з нею. Цінності більшості засуджених жінок відповідають соціальним уявленням. Можна відмітити, що частина жінок, які приймають соціально визнані цінності, перебільшує долю чоловіків, які також визнають ці цінності. Треба відмітити, що серед засуджених чоловіків була виділена група, найважливішим життєвим пріоритетом якої є розваги. Серед жінок такої групи не виділено. Серед чоловіків більша частина, ніж серед жінок, бачать сенс життя в антиморальному, і навіть протиправному способу життя.

Таким чином, ціннісні орієнтації засуджених і чоловіків, і жінок відображають необхідність їх пристосування до умов позбавлення волі. По своїй сутності вони є соціально дефіцитарними, корекційна робота відповідно цінностей може бути спрямована на майбутнє, вироблення методів контрольованої поведінки.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України 31 березня 2001 року. — Х.: Вид-во нац. ун-та внутр. справ, 2001. — 160 с.
2. Кочемировська О. О. Сучасний стан вивчення проблеми насильства: огляд традиційних концепцій та результати психосемантичного дослідження // Вісник Харківського університету. Серія «Психологія». — 1999. — № 460. — С. 68–74.

3. Назаров О. А. Особливості реакції чоловіків-вбивць у ситуації фрустрації та форми їх корекції//Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків: ХДПУ, 2006. — Вип.18. — С. 85–91.
4. Назаров О. А. Психокорекційна робота з засудженими за вбивство: гендерний аспект// Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків: ХДПУ, 2007. — Вип. 21. — С. 158–165.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. Н. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, 2001. — 1104 с.

О. А. Назаров

кандидат психологических наук, подполковник милиции, главный эксперт
Научно-исследовательский экспертно-криминалистический центр
Управление МВД Украины в Николаевской области

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ УБИЙСТВО

Резюме

В статье анализируются гендерные особенности терминальных и инструментальных жизненных ценностей лиц, которые совершили убийство, их образ жизни до совершения насильственного преступления.

Ключевые слова: убийство, насилие, преступление, внутренняя картина восприятия, гендер, терминальные ценности, инструментальные ценности, жизненные приоритеты осужденных.

O. Nazarov

Ph.D., Lieutenant Colonel, Chief Expert
Research and Development Forensic Center
Office of Internal Affairs of Ukraine in Mykolayiv Region

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF VITAL VALUES OF PERSONS WHICH HAVE MADE MURDER

Summary

In the article gender features of terminal and tool vital values of persons which have made murder, their way of life before violent crime fulfilment are analyzed.

Key words: murder, violence, crime, inner pattern perception, gender, terminal values, instrumental values, life priorities prisoners.

Отделенцев Євген Олександрович

аспірант

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто гносеологічні аспекти дослідження політичної соціалізації, яка відіграє важливу роль у формуванні політичної системи. Показана можливість застосування гносеологічного підходу та філософської теорії пізнання до такого роду досліджень. Відзначена евристична роль гносеологічного підходу і філософської теорії пізнання в політичних дослідженнях. Показано історичний аспект генезису політичної свідомості. Доведено актуальність дослідження особливостей політичного сприйняття і мислення, що складають основу політичної соціалізації у зв'язку з можливістю політичного маніпулювання.

Ключові слова: політична соціалізація, гносеологічний підхід, інформаційний детермінізм, антропологічна свідомість, політична свідомість.

Ефективність політичної системи багато в чому залежить від рівня свідомості її суб'єктів, отже, процес політичної соціалізації особистості має першорядне значення для держави, яка прагне підвищити свій міжнародний статус. Людина не народжується політичною істотою. В основі процесу політичної соціалізації є процес пізнання індивідом світу політичної навколишньої дійсності, що має аналогічні риси із загальним процесом пізнання та деякі особливості [1, 47]. Первинним політичним суб'єктом виступає особистість, а основною якістю, завдяки якій особистість є політичним суб'єктом, є політична свідомість.

Задача дослідження політичної соціалізації. Метою даної статті є дослідження гносеологічних аспектів процесу політичної соціалізації, яке виконується на різних концептуальних рівнях. Цим рівням відповідають різні рівні свідомості: антропологічна та політична свідомість. Використовуючи підходи наукової філософії, яка дає методи і підходи інших наук, антропологічну та політичну свідомість можна розглянути з певних аспектів, таких як антропологічний, теорія пізнання, системний детермінізм, що дозволить повніше зрозуміти її сутність та практичні випадки її успішного або невдалого проведення. Також процес політичної соціалізації розглянуто з точки зору системного детермінізму як філософської основи гносеологічного підходу, що може допомогти знайти нові шляхи досліджень.

Генезис свідомості людини як антропологічного суб'єкта. На відміну від тварини, яка, підпорядковуючи свою поведінку інстинктам і звичкам, що формуються на основі умовних рефлексів, не відділяє себе від навколишнього середовища, людина, маючи свідомість, починає відокремлювати себе від навколишнього середовища, усвідомлювати своє особливе буття, відмінне від буття зовнішнього світу. Усвідомлюючи це, людина усвідом-

лює і свою відокремленість, певну відособленість так само, як і відокремленість, відособленість предметів зовнішнього світу. Для вираження цієї відособленості буття у людей сформувалося поняття окремого — окремого предмета, явища, речі.

З цього етапу почалося освоєння людською свідомістю, що розвивається, основних категорій, таких як річ, властивість, зв'язок, відношення, простір, час, причина, наслідок і т. д. Ці категорії, тісно пов'язані з мовою, лягли в основу процесу розвитку свідомості і світогляду, необхідного для пізнання сутності явищ. Відтворивши сутність того чи іншого об'єкта, людина здатна судити не тільки про те, що він являє собою в даний час, у цих відносинах, але і про те, як він поведе себе в інших відносинах [2, с. 100]. Але при взаємодії з природою, а також з суспільством на дополітичній стадії його розвитку свідомість і світогляд були буденними і характеризувалися низьким рівнем абстракції.

Генезис свідомості людини як політичного суб'єкта. Дані етапи процесу пізнання присутні і в політичному пізнанні. Політика з'явилася в процесі ускладнення соціального життя, зумовленого постійним розвитком людських потреб і видів масової продуктивної діяльності, покликаних задовольняти їх [3, с. 11]. І звичайно ж, розвиток соціального життя безперервно супроводжував розвиток свідомості, мислення, які нерозривно пов'язані з соціальним життям. Примітивні суспільства мисливців і збирачів не знали політики. Нерозвиненості матеріального виробництва відповідала примітивність потреб, що зводилися до можливості фізичного виживання, а також нерозвиненість свідомості, примітивність світогляду, свідомість була буденною, а світогляд — міфологічним. Але поступове виділення з природи і створення штучного середовища проживання руйнували природно-родовий характер взаємозв'язків усередині примітивних суспільств. Подальший розвиток суспільства дозволив виробляти додатковий продукт, вкладення власності у виробництво сприяло розвитку обміну, торгівлі, ремесел, міст. З'явилися політичні інститути, лідери, радники, апарат примусу, тобто з'явилися суб'єкти політики, діяльність яких була заснована вже на абстрактному мисленні.

Суб'єкти політики вступали у політичні відносини, тобто відносини розподілу і використання державної влади на основі політичних інтересів, а також цілей, установок, ціннісних орієнтацій, вірувань, ідеалів. Співвідносячи їх з реальними умовами власного буття, суб'єкти політики усвідомлювали зміст своїх політичних інтересів, формуючи систему оцінок, смислів і тверджень, які складають зміст політичної свідомості. Політична діяльність повинна бути раціонально осмисленою і будуватися на основі системи уявлень — політичної ідеології, яка залежить від світогляду її носіїв. І по тому, який шлях пройшла політика від давньогрецьких полісів до сучасного однополярного світу, можна судити про те, який генезис пройшла політична свідомість.

У політичному пізнанні також спочатку пізнаються окремі об'єкти політичної системи. Потім у процесі соціалізації пізнається зв'язок між об'єктами, внутрішня структура об'єктів. Але на відміну від буденного піз-

нання, у багатьох індивідуумів політичне пізнання обмежується стадією сприйняття і уявлень, часто невірних, і не доходить до стадії абстрактного мислення. Це викликано тим, що процес політичного пізнання відрізняється меншою наочністю і більшою абстрактністю. Не кожен член суспільства усвідомлює себе як окремий політичний суб'єкт, а це є самий перший, початковий етап у розвитку пізнання, як біосоціального, так і політичного. Від цього залежать всі наступні етапи пізнання політичного оточення і, як наслідок, формування політично активної і адекватно діючої особистості. Тому певна частина членів суспільства взагалі не піддається політичній соціалізації.

Та навіть індивід, що повністю усвідомив себе політичним суб'єктом, не завжди бачить динаміку політичного життя, яку можна сприймати лише опосередковано, через засоби масової інформації. Для цього необхідний час і певні можливості, якими люди володіють не завжди. Це ще більше ускладнює процес політичного усвідомлення дійсності. У політиці не завжди можливо виявити всі сторони політичних суб'єктів і явищ, які не тільки складні самі по собі, а й ховаються та спотворюються зацікавленими в цьому політичними силами. Зв'язок причини і слідства також далеко не наочний, має безліч трактувань, тому що вони пов'язані з емоційним ставленням до них людей, що знаходяться в різних соціальних умовах і мають різний матеріальний добробут. Також є великими можливості помилкового пізнання внаслідок випадків маніпуляції політичною свідомістю індивідів в інтересах певних політичних суб'єктів.

Сигнально-інформаційна детермінація антропологічної та політичної свідомості. У процесі розвитку політичної свідомості набагато більшу роль, ніж при розвитку антропологічної свідомості, відіграє інформаційна або сигнально-інформаційна причинність. У даному виді причинності передбачається інформаційний зв'язок — інформаційний вплив одних елементів самокерованої системи на інші, або одних самокерованих систем на інші [4]. Інформаційний вплив джерела інформації на її отримувача реалізується не за допомогою речових, силових або енергетичних факторів, а за допомогою подання деякої властивості джерела в алфавіті сигналу, а потім у процесах одержувача інформації, здатного декодувати і відтворити зміст цієї властивості джерела [5, с. 83, 151, 176]. Наслідком інформаційного заподіяння є зміна поведінки одержувача інформації і ця зміна поведінки реалізується на основі ефекту посилення. При цьому використовуються опосередковані взаємодії елементів системи передачі інформації, при яких структура слабкої (в енергетичному відношенні) взаємодії одних елементів модулює структуру взаємодії сильних в енергетичному відношенні елементів. Виникає ефект посилення, при якому «сильна» взаємодія приходить у відповідність зі структурою «слабкої». Найважливішою характеристикою інформаційної причинності є залежність масштабу подій в отримувача від цінності для нього отриманої інформації. Одна і та ж за змістом інформація може викликати різний ефект в різних її отримувачів або в одного і того ж отримувача при різних його станах. Сутність сигнально-інформаційної причинності полягає в тому, що біологічні системи, також,

як і технічні системи зв'язку і управління (кібернетичні), здатні реагувати не тільки на абсолютну величину впливу, як це має місце у тіл неорганічної природи, вони також здатні реагувати на самі відносини вступників впливів — на їх відносні величини — незалежно від матеріальної природи впливів. Здатність реагувати на відносини впливів є об'єктивним критерієм відмінності інформаційних процесів від процесів взаємодії в неживій природі, є критерієм відмінності сигнально-інформаційної причинності, що характеризує поведінку систем, що самокеруються, від фізичної причинності. Сигнально-інформаційна причинність не скасовує фізичної причинності, але, надбудовуючись над нею, підпорядковує її собі. Сигнально-інформаційна причинність є форма системної причинності. Здатність самоорганізуватися та реагувати на відносини впливів незалежно від їх природи та інтенсивності дозволяє перетворювати сприйняті впливи в сигнали іншої, ніж у оригіналу, фізичної природи і малої величини енергії. Таке перетворення забезпечує можливість накопичення і використання минулого досвіду, формування цілей майбутніх дій і програм досягнення цих цілей. Стан таких систем визначається не тільки наявними впливами, але також їх минулим і навіть майбутнім станом. Надбудовуючись над фізичною причинністю, сигнально-інформаційна причинність носить системний характер, тобто являє собою єдність структурних та функціональних компонентів, позбавлених детермінуючої ролі порізно, але отримуючих її у взаємодії один з одним.

Головною детермінантою живих систем є потреба — потреба чи недолік у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній стимул активності. Всі інші детермінанти є похідними від цієї основної детермінанти. Головна потреба живого — підтримка нерівноважного стану, негентропії, задоволенню цієї потреби підпорядкована вся життєдіяльність живих систем. Потреба набуває системоутворюючу роль, тому що забезпечує головну властивість живого — його виділення із середовища і протистояння йому (як форму діалектичної єдності з середовищем). Будучи атрибутом живого, потреба трансформується в умовний подразник та набуває обрисів конкретних фізіологічних детермінант. Трансформована в різні фізіологічні детермінанти, вихідна життєва потреба служить чинником формування різних систем, виступаючи джерелом їх саморуху. Суперечності, які вирішуються в саморусі живих систем і сутністю яких є потреба, включають не тільки внутрішні суперечності, а й протиріччя між даним об'єктом та об'єктами зовнішнього світу. Саморух є результатом дії як внутрішніх причин (взаємодії протилежних сторін, тенденцій об'єкта), так і зовнішніх причин, внаслідок того, що об'єкт багатопланово пов'язаний з іншими об'єктами і взаємодіє з ними. Потреба виступає як певний стан системи «організм — середовище», як момент взаємодії організму і середовища і як момент протистояння живої матерії і неживої, вона детермінує ієрархію і організацію процесів з різними просторово-часовими параметрами і формування з цих процесів цілісної системи, яка є створенням потреби і органом її задоволення. Але задоволення потреби — це не пере-

хід до стану без потреби, а перехід до стану іншої потреби, що створює з даної живої системи іншу систему, орієнтовану на задоволення цієї іншої потреби. Потреба як фундаментальна властивість живих систем виступає як вихідна і основна детермінанта їх активності.

Відтворюючи себе за рахунок зовнішнього середовища, отримуючи з середовища все необхідне для свого існування, організм перетворює отримане з середовища в своє внутрішнє. Особливе місце в цьому процесі займає видобувана із зовнішнього середовища і засвоєна організмом інформація — створення внутрішньої інформаційної моделі зовнішнього світу. Змінена у внутрішній стан організму, ця інформаційна модель зовнішнього світу забезпечує його відносну свободу і незалежність від умов середовища через отримання можливості освоювати ці ситуації без непосредного контакту з ними.

Дана модель детермінації лежить в основі теорій політичних систем Т. Парсонса, Д. Істона, К. Дойча, а також теорії політичних систем Г. Алмонда и Дж. Пауэлла, в якій політична соціалізація розглядається як функція підтримки та збереження політичної системи. Модель підходить як для біологічних і соціальних випадків розвитку антропологічної свідомості, так і для випадків політичної свідомості. При цьому, в разі політичної соціалізації, охоплюється весь спектр можливих потреб, від потреб харчування та самооборони до потреб певної якості життя і духовних потреб. Слід зазначити, що відмінною рисою сигнально-інформаційної причинності у політичних процесах є високий рівень абстракції в сигналах. Якщо при розвитку антропологічної свідомості в соціумі, в інформаційно-причинній детермінації основну роль грають відчуття, сприйняття і уявлення, то в політичному середовищі величезну роль відіграють також і поняття. При цьому сприйняття і уявлення грають роль керуючих факторів, розрахованих на некритичне ставлення до них, ті ж, хто керує в політиці, орієнтуються на абстракції, які виражають сутність політичних процесів, що служить для маніпуляції в чийхось інтересах.

Процес формування людини як суб'єкта політики, а не як пасивного об'єкта, відбувається не відразу, а лише через певні стадії розвитку його політичної свідомості, соціалізації. Причому, на відміну від антропологічної свідомості, яка формується в період дитинства і юнацтва, політична свідомість далеко не завжди і не у всіх формується не тільки протягом першої половини життя, але і протягом усього подальшого його періоду. Якщо своє фізичне, антропологічне, людське «Я» не усвідомлюють тільки психічно хворі члени суспільства, то своє політичне «Я» не усвідомлюють до кінця свого життя більшість психічно здорових людей, залишаючись все життя політично інфантильними, політично «божевільними» іграшками в руках маніпуляторів від політики. Процес формування повноцінної особистості, що грає першорядну роль в прогресі політичних систем, можливий тільки в процесі загальної політичної соціалізації членів суспільства.

Список використаних джерел

1. Політологія: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 320 с.
2. Диалектический и исторический материализм/ Под общ. ред. А. П. Шептулина. — М.: Политиздат, 1985. — 414 с.
3. Політологія: учеб. для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 495 с.
4. Украинцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность. М.: Мысль, 1972. 254 с. // <http://www.pseudology.org/science/SamoSysPrichinnost.htm>
5. Тьютин В. С. Отражение, системы, кибернетика. — М.: Наука. 1972. — 256 с.

Е. А. Отделенцев

аспирант

Открытый международный университет развития человека «Украина»

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Резюме

Рассмотрены гносеологические аспекты исследования политической социализации, которая играет важную роль в формировании политической системы. Показана возможность применения гносеологического подхода и философской теории познания к такого рода исследованиям. Отмечена эвристическая роль гносеологического подхода и философской теории познания в политических исследованиях. Показан исторический аспект генезиса политического сознания. Доказана актуальность исследования особенностей политического восприятия и мышления, составляющих основу политической социализации, в связи с возможностью политического манипулирования.

Ключевые слова: политическая социализация, гносеологический подход, информационный детерминизм, антропологическое сознание, политическое сознание.

Y. Otdielientsev

Postgraduate Student

Open International University of Human Development «Ukraine»

EPISTEMOLOGICAL ASPECTS OF POLITICAL SOCIALIZATION

Summary

The epistemological aspects of the study of political socialization plays an important role in shaping the political system. The possibility of using the epistemologic and philosophical theory of knowledge to this kind of research is shown. The heuristic role of the epistemologic approach and philosophical theory of knowledge in political research is marked. Historical aspects of the genesis of political consciousness are shown. The relevance of studies of the political perception and thinking that form the basis of political socialization in relation to the possibility of political manipulation is proved.

Key words: political socialization, epistemological approach, information determinism, anthropological consciousness, political consciousness.

Подшивалкіна Валентина Іванівна

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ, РОЗВИТКУ ТА РОЗКРИТТЯ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ**

У статті розглядаються проблеми використання технологічного підходу для оцінки, розвитку й розкриття потенціалу особистості. Представлені різні моделі оцінки особистісного потенціалу, а також моделі використання психологом психологічних технологій.

Ключові слова: психологічна технологія, потенціал особистості, модель оцінки, модель використання технології.

Останні десятиріччя спостерігається зростання інтересу до технологічних проблем у багатьох науках (особливо біології, медицині, соціології та інших) викликаний насамперед тим, що протягом усього ХХ сторіччя питома вага прикладного дослідження наростала, у той же час частка чистої науки відносно скорочувалася. Ця сама тенденція спостерігається у психології, зокрема в індустріальних країнах динаміка чисельності академічних психологів в останні десятиліття виглядає як «плато», у той час як чисельність психологів — практиків зростає по експоненті. І. Є. Сироткіна, Р. Сміт відмічають, що «зі скромної за розмірами академічної університетської дисципліни, якою вона була в попередньому сторіччі, психологія перетворилася в масштабну науково-практичну сферу діяльності й зайняла домінуюче місце в культурі західних суспільств» [3]. Ці тенденції приводять до того, що у сучасній психології все у більший мірі зростають вимоги до психологічного сервісу або до психологічної практики та будуть зростати ще більш інтенсивно у майбутньому [4].

Все це потребує нових поглядів на отримання наукового знання та оновлення наукового психологічного дискурсу. Суспільство починає очікувати від психолога надання таких самих послуг, які воно отримує від спеціалістів інших спеціальностей — інженерів, лікарів, педагогів тощо. В сучасному суспільстві людина все більш орієнтується на новітні технології, що спрямовані на розвиток тіла, окремих психологічних процесів та психологічних якостей, зокрема психотехнології схуднення або збільшення ваги, формування окремих якостей, зокрема комунікативних, лідерських, покращення пам'яті, засвоєння ефективних мнемічних технік, технік швидкого читання та інші. Новітні технології задають нові ритми функціонування, нові етичні образи [2].

Таким чином, мають місце дві загальні тенденції у розвитку психології, а саме її інституалізації (або завоювання позиції в сучасному суспільстві) і професіоналізації, що знаходить своє відображення у розмежуванні на-

укової й практичної психології та у стійкому поділі праці усередині психологічного співтовариства.

Саме професійний поділ праці, особливо активний розвиток психологічної практики, на наш погляд, сприяв формуванню технологічної пізнавальної системи, спрямованої не стільки на пояснення явищ, скільки на пошук ефективних шляхів рішення практичних проблем, на розуміння суті природних процесів з погляду можливого керування та регулювання ними.

Становлення професійного товариства і його диференціація на тих, хто продукує психологічне знання, та тих, хто практикує, сприяло тому, що частіше практикуючі психологи вимушені орієнтуватися на протопсихологічне знання, ніж на психологічні теорії, які пояснюють окремі феномени.

Наука й технологія, незважаючи на багатобічний зв'язок, істотно розрізняються між собою. Технології як форми здійснення контролю за психологічними феноменами та процесами керування ними можуть як ґрунтуватися, так й не ґрунтуватися на наукових відкриттях, а їхньою метою є задоволення специфічних і достатньо різноманітних потреб людей. У свою чергу наукове відкриття може стати основою для розробки різних і навіть протилежних за своїми завданнями технологій.

Технологічний рівень у психологічній науці являє собою область конструювання різних засобів для рішення психологічних проблем людини, груп, суспільства. Технологічний підхід припускає орієнтацію на збагнення ролі принципів, стандартизації, рецептури, що забезпечують відтворюваність результатів. У загальному виді технологічне пізнання пов'язано з аналізом конкретних повсякденних ситуацій для визначення й організації сил і засобів досягнення деякого результату. Система технологічних знань забезпечує відтворювання одержуваних результатів за умови виконання певної послідовності дій і використання необхідних засобів діяльності.

Технологічна пізнавальна система насамперед орієнтована на пошук алгоритмів у природних процесах з метою керування ними, а також на нормативну оптимальність діяльності.

Одним з ключових принципів психології є принцип розвитку, який був обґрунтований, перш за все, у класичній парадигмі і передбачає природний розвиток людини як індивіду, як виду *Homo sapiens*. Але при цьому ми розуміємо, що технічне та технологічне середовище, зокрема у гуманітарній сфері — педагогіці, культурі, не можуть не впливати на психологічний потенціал людини та умови його розкриття.

Щодо методологічних засад технологічного підходу в психології, то з методологічної точки зору технологічний підхід ґрунтується як на класичній методології, оскільки будь-які перебудови успішні, якщо вони ураховують загальний природний розвиток явища у вигляді закону або закономірності. Разом з тим технологічний підхід базується на постнекласичній або гуманітарній парадигмі, оскільки засвоєння технології відбувається через вивчення, а головне через розуміння текстів, інструкцій, що описують технології. Крім того, технологія повинна бути суб'єктно адекватною і

мати певну цінність для того, хто її впроваджує. У протилежному випадку вона або перекручується за своєю суттю, або не впроваджується зовсім.

У реальній життєдіяльності людини технологічне виступає у двох іпостасях: як певний спосіб діяльності, її система, алгоритм, механізм, і як цілеспрямована діяльність по відтворенню цих алгоритмів, механізмів [1].

Якщо мова йде про потенціал особистості, то для його оцінки, розвитку та реалізації психологу недостатньо знати та використовувати окремі методики, тому що залежно від того, яке саме завдання виконує психолог, створюється система методик, оціночні шкали до них та розробляється просторово-часова система використання цих методик. На відміну від психологічної методики, психологічна технологія не є поліфункціональною, навпроти, вона спрямована на досягнення певної мети та вирішення конкретних завдань, базується на спеціалізованих нормах з тимчасовим обмеженням їхньої дії, на системному використанні декількох методик тощо.

Потреба в технологіях оцінки, розвитку та використання психологічного потенціалу особистості виникає у тих видах психологічної діяльності, для яких:

- важлива послідовність дій і операцій, наприклад батареї тестів для профвідбору повинні враховувати не тільки можливості методик в оцінці тих або інших якостей, але й забезпечувати різноманітність видів тестів для підтримки мотивації та уваги претендентів під час психологічного обстеження;

- існують обмеження у часі як у клієнтів, так й у психолога;

- є постійно діючі, але не рутинні процедури;

- є необхідність у дотриманні однаковості умов для всіх учасників, наприклад, підбор кадрів;

- існують ефективні набори дій і їхні послідовності, що піддаються алгоритмізації;

- потрібна відтворюваність результатів при виконанні послідовності й тривалості дій і при використанні необхідних засобів.

Технології оцінки, розвитку та використання психологічного потенціалу можуть бути, перш за все, спрямовані на оптимізацію процесу оцінки потенціалу особистості для розвитку її індивідуальності; на розвиток тих або інших потенцій людини, які може безпосередньо використовувати психолог сумісно з клієнтом, або клієнт самостійно; на побудову умов для використання психологічного потенціалу (технології роботи з резервом кадрів в організаціях) на побудову умов для використання психологічного потенціалу (технології роботи з резервом кадрів в організаціях).

Що стосується оцінки потенціалу особистості, то існують декілька різних моделей.

Перша з них передбачає якісну класифікацію особливих властивостей потенціалу особистості відносно загальної, генеральної сукупності або досить великої репрезентативної вибірки з неї. Він спрямований на визначення ступеня прояву у особистості типових властивостей і закономірностей, характерних для особистостей деякого типу. Методологічною базою цього підходу служить природнича наукова парадигма.

Другий варіант оціночного підходу до потенціалу особистості, орієнтований на визначення специфічних об'єктів, того унікального, що визначає особливості людини й відрізняє її від представників даного типу. Основу цього підходу становить феноменологічна методологія, що виходить із динамічних уявлень про об'єкт, припускаючи можливість спонтанної активності й мінливості.

Третя модель оцінки — оцінка за еталоном. Цей спосіб припускає наявність моделі належного або потрібного потенціалу особистості, стосовно якого він оцінюється. Норматив може являти собою бажаний стан потенціалу, якийсь його певний ідеал.

Таким чином, основні розходження в підходах до оцінки потенціалу пов'язані з методологічними орієнтаціями фахівців. Якщо з позицій класичної методології можливим стає пошук загальних закономірностей формування потенціалу особистості, то з позицій постнекласичної методології досліджується унікальність потенціалу особистості.

Крім того потенціал особистості можливо оцінювати з чотирьох позицій: соціального значення, зовнішньої результативності, внутрішнього змісту та особистісних сенсів людини. При цьому потенціал людини має прояв у різних функціональних сферах, зокрема у діяльній, комунікативній та пізнавальній [1].

Відзначимо також, що у сучасному суспільстві, що швидко розвивається та переживає кризи, можуть кардинально змінюватися зміст дій і вчинків, норми поведіння, суперечити між собою оцінні системи, засоби їхнього обґрунтування й інтерпретації у різних відособлених сферах життєдіяльності людей (родина, робота, суспільна діяльність), у різноманітних соціальних групах, зокрема етнічних.

Відзначимо також, що використання психологічних технологій може будуватися на основі різних моделей поведінки психологів, кожна з яких має свої сильні й слабкі сторони. Модель технократичного типу орієнтує психолога на неупередженість, опору на факти, запобігання оцінних суджень. Її основа — це природниче-науковий підхід з орієнтацією на наукові методи при недовірі до повсякденного досвіду. У цьому випадку психолог виходить із подання про об'єктивно існуючі найкращі варіанти оцінки, розвитку та розкриття потенціалу людини, що не залежать від суб'єктивних факторів. Такий підхід дозволяє психологу зайняти нейтральну позицію та уникати втягування в систему міжособистісних відносин з клієнтом. У той же час неврахування особистісних особливостей клієнта й системи його відносин з іншими може приводити до недовговічності функціонування такої психологічної технології й поступового її вмирання. Чим «м'якше» технологія, тим більшою мірою вона залежить не тільки від професіоналізму психолога, але й від установок і ставлення до технології клієнта. Тому при використанні відносно простих «твердих» психологічних технологій така позиція психолога може привести до успіху.

Патерналістська модель будується на моральному авторитеті психолога. Основу такої позиції становить вузька психологічна спеціалізація, коли в силу особливої системи знань у якійсь області психолог має істотні пере-

ваги перед клієнтом. Але й патерналістські установки психолога неминуче являють собою щось амбівалентне. З одного боку, патерналізм формує у клієнта почуття залежності, примусовості, а з іншого боку — почуття деякої безпеки, захищеності.

Колегіальна модель поведінки психолога ґрунтується на уявленнях про єдину цільову орієнтацію психолога та клієнта. Цей підхід цілком доречний у ситуації, коли психолог і клієнт є колегами або мають рівний рівень знань. Перевагою такого підходу є висока включеність клієнта, що дозволяє в найбільшій мірі врахувати його специфічні особливості організації. Недоліком цієї моделі виступає те, що її основу становлять уявлення про повну тотожність інтересів психолога та клієнта, що не може служити навіть ідеалом, оскільки різні ролі диктують різні цілі.

Контрактна модель поведінки психолога при використанні психологічних технологій ґрунтується на поділі відповідальності між ним та клієнтом. Така модель взаємин фіксує відповідальність сторін і дозволяє в більшій мірі врахувати особистісні властивості учасників і особливості ситуації.

Таким чином, залежно від цілей, базуючись на різних оціночних моделях, психолог має можливості на основі існуючих психологічних методик розробляти різні психологічні технології оцінки, розвитку та використання потенціалу особистості. Об'єднання потенціалістського та технологічного підходів задає нові можливості та вектори підвищення ефективності діяльності психологів. В майбутньому саме конкуренція різних за своєю ефективністю психологічних технологій поставить питання про оцінку самих психологічних технологій.

Список використаних джерел

1. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы теории и практики. — К., 1997. — 357 с.
2. Розин В. М. Технологический фактор в развитии и трансформации человека // Мир психологии, 2005, № 1 (41). — С. 84–96.
3. Сироткина И. Е., Смит Р. Психологическое общество // Методология и психология. — 2008. — Т. 3. Вып. 3. — С. 34–51.
4. Seel H. J. The Future Prospects for (Qualitative) Psychology // Forum Qualitative Social Research. — Volume 1, No. 2. — June 2000.

В. И. Подшивалкина

д. с. н., профессор,
заведующая кафедрой социальной и прикладной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ, РАЗВИТИЮ
И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА
ЛИЧНОСТИ**

Резюме

В статье рассматриваются проблемы использования технологического подхода для оценки, развития и раскрытия потенциала личности. Представлены различные модели оценки личностного потенциала, а также модели поведения психолога при использовании психологических технологий.

Ключевые слова: психологическая технология, потенциал личности, модель оценки, модель использования технологии.

V. Podshyvalkina

PhD, Full Professor, Head of Social and Applied Psychology Chair
Odessa I. I. Mechnikov National University

**TECHNOLOGICAL APPROACH TO PERSONALITY'S PSYCHOLOGICAL
POTENTIAL ASSESSMENT, DEVELOPMENT AND EXPOSURE**

Summary

In this article problems of technological approach's using for personality's psychological potential assessment, development and exposure are discussed. Different models of assessment for personality's potential and psychologist's models of psychological technologies using are represented.

Key words: psychological technology, personality's potential, model of assessment, model of technology using.

Сапрыгина Нина Вадимовна

к. филол. наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ДИАЛЕКТИКА ПОНИМАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Рассматривается трактовка понимания художественного текста с позиций философской диалектики. Это позволяет получить представление о возникновении замысла художественного произведения, о творческих намерениях автора, его творческих задачах, о взаимодействии авторских интенций и читательского восприятия, о влиянии читателя на формирование окончательного текста.

Ключевые слова: понимание, диалектика, художественный замысел, читательское восприятие.

Проблема понимания сообщения актуальна в теории коммуникации, в психологии общения, в психолингвистике. Она также актуальна в психологии искусства. Эта проблема входит в более общую проблематику процессов познания в человеческой психике.

Цель статьи — обосновать необходимость выдвижения и изложить диалектическую трактовку понимания художественного текста, отражающей своеобразие художественного текста как произведения искусства и в то же время описывающей некоторые общие закономерности порождения текстов.

Проблема понимания в психологии относится к разряду сложных и недостаточно изученных, недостаточно классифицированных, обладающих признаками междисциплинарности. В то же время её сложность вызывает глубокий научный интерес, поскольку в её разработке содержатся богатые объяснительные возможности для психологических феноменов.

Психология понимания разрабатывалась в трудах Г. С. Костюка, Л. П. Добраева, В. В. Знакова и др. Психологию понимания Г. С. Костюк трактовал как область, относящуюся к психологии мышления. «Сущность процесса понимания заключается в познании субъективно новых для него объектов» [9: 370]. «Вследствие аналитико-синтетического раскрытия существенных свойств объекта, его связей с другими, уже понятыми объектами, он становится понятным для субъекта» [9: 370]. Г. С. Костюк осуществил разностороннюю характеристику понимания как психологического явления. Важнейшая характеристика понимания, которая является ключевой для нашей работы, это положение Г. С. Костюка о том, что понимание есть «установление связей» [10: 212].

Однако дальнейшая разработка проблемы понимания показала её своеобразие в сопоставлении с психологией мышления, выделение в ней своих аспектов, в частности, субъективного отношения к усваиваемым знаниям при поиске взаимосвязей между ними (Л. П. Добраев [3]).

В работах В. В. Знакова [4; 5; 6] продолжено развитие теоретических идей Г. С. Костюка. Проблема понимания связана с проблемой смысла. В понимании формируется смысл деятельности. В понимании происходит «формирование операционального смысла новых свойств объекта» (В. В. Знаков [4: 26]).

Анализируя различные концепции понимания в филологических дисциплинах, философ В. К. Нишанов [8] разделил эти концепции на герменевтические и антигерменевтические. Идеи психологической герменевтики плодотворно разрабатывают Н. В. Чепелева [16; 17; 18]; В. В. Андриевская [1], Т. М. Титаренко [14] и др.

Для психолингвистических задач важно выделение двух объектов процесса понимания. Это понимание человеческой личности и понимание текста (сообщения). Понимание текста в психолингвистике первоначально трактовалось как декодирование — извлечение содержания из текста реципиентом исходя из знания кода — значений и правил употребления отдельных знаков (С. Osgood [19]).

В психолингвистике важным постулатом является то, что для понимания текста реципиент должен обращаться не только к знаниям о мире, отражённым в тексте, но и к знаниям о личности, породившей текст, к пониманию некоторых сторон этой личности (мотивов, личного опыта, ценностно-смысловых ориентаций) (Ю. Н. Караулов [7]). Задача понять другого толкуется как познание другого через его восприятие. А. А. Бодалев полагал, что для изучения восприятия и понимания личности другого можно использовать материал художественных произведений. «Схему изучения особенностей восприятия и переживаний, которые в процессе его возникают... можно успешно использовать при выяснении впечатления, которое... вызывает у читателя тот или иной герой художественного произведения» [2: 50].

Материалом для нашей работы явились черновые варианты литературных произведений. Мы пользовались методом анализа продуктов человеческой деятельности. Черновые варианты сопоставлялись с биографическими данными о личности автора.

Для нашей идеи важно проследить, что именно вызывает чувство удовлетворённости автора, вывод о законченности работы, достижении цели, а что вызывает желание продолжать поиски новых вариантов. Это дало бы возможность получить представление о целях автора. Мы обратились к одному из самых загадочных произведений русской литературы XX века — «Поэме без героя» Анны Ахматовой. Когда исследователи в начале XXI века получили доступ к архиву Ахматовой, который был разрознен (часть его оказалась за границей), возникла возможность изучить варианты «Поэмы». Эти варианты были опубликованы в исследовании С. А. Коваленко [12].

На примере ахматовской «Поэмы» нами обнаруживается закономерность, которая подтверждается на литературных произведениях других авторов. Эта закономерность описывает колебания между противоположными интенциями автора и, таким образом, носит диалектический характер.

Диалектика есть философское учение «о наиболее общих законах развития общества, природы и мышления» [15: 93].

В марксистском понимании основная формула диалектики получила выражение в тезисе о «единстве и борьбе противоположностей», который использовался в преподавании философии и был удобен своей лаконичностью. Однако философское учение о диалектике возникло задолго до марксизма.

Первоначально, в Древней Греции, *dialektike techne* означало 1) способность вести спор посредством вопросов и ответов, 2) искусство классификации понятий, разделения на роды и виды [15: 93]. Таким образом, диалектика изначально имела отношение к информации, диалогической коммуникации и пониманию текстов, а также к проблеме систематизации знаний.

Основа учения о диалектике была заложена в античности Зеноном Элейским, Аристотелем, Платоном. В эпоху Возрождения диалектику развивали Николай Кузанский и Джордано Бруно. Важнейшим периодом в развитии диалектики стал классический идеализм Канта, Фихте, Шеллинга. Вершиной в разработке положений диалектики являются работы Гегеля.

Основная категория диалектики — противоречие — «источник всякого развития, движения». Противоречие заключается в самой сущности вещей. К ступеням развития противоречия относятся тождество, различие, противоположность [15: 301].

Однако у нас нет намерения рассматривать с помощью понятий диалектики закономерности «развития природы и общества», как это делали сторонники марксистской теории. Нами рассматривается возможность применения положений диалектики к проблемам создания и понимания сообщения, в частности, к проблеме возникновения замысла художественного текста и уяснения этого замысла, к которым не применялась марксистская диалектика.

Используя философские идеи диалектики, возможно с ее помощью объяснить особенности понимания художественного текста, и, как мы покажем на примере, также раскрыть ряд моментов творческого процесса. При этом мы опираемся на положение Г. С. Костюка о том, что «процесс понимания приобретает ярко выраженный дискурсивный характер» [10: 223], а также той идеи, которую выразил украинский психолог В. А. Роменец: «В основе творчества лежит механизм сопоставления двух событий — принципиальное сближение отдалённых и такое же размежевание близких» [13: 178]. Это есть единство противоположностей, а также механизм обнаружения связей.

Изучение материалов биографии Ахматовой привело нас к выводу, что в «Поэме» должна была отразиться личная проблема поэтессы, вызвавшая глубокие переживания, которые явились мотивом возникновения творческого замысла и причиной стремления отразить их в художественной форме. Эта проблема, будучи сугубо психологической, не была отражена в многочисленных филологических комментариях к поэме.

Наше обращение к вариантам «Поэмы» привело нас к выводу о том, что Ахматова, работавшая над её текстом, начиная с возникновения замысла практически всю оставшуюся жизнь (с 1940 по 1965 год) не была

удовлетворена «Поэмой» и не считала работу над ней законченной. Этому, казалось бы, противоречат надписи Ахматовой на отдельных экземплярах о том, что такой-то вариант является окончательным. Но это подтверждается тем, что существовали строфы, оставшиеся в памяти слушателей, которые сама Ахматова называла «бродячими», потому что точного места в «Поэме» для них определить не могла, но не могла и отказаться от них.

Комментарии к «Поэме» указывают на то, что исследователи обнаружили реальных личностей, чьи конфликты отражены в «Поэме». Указания на этих прототипов как будто подтверждаются комментариями самой Ахматовой. Однако эти идентификации данных прототипов возникли гораздо позже «Поэмы». Мы обнаружили, что конкретные имена героев и героини появились в толковании «Поэмы» Корнеем Чуковским в его статье «Читая Ахматову», написанной после разговора Ахматовой с Чуковским и чтения ему «Поэмы», которое состоялось в 1955 году (свидетельствует дневник Лидии Чуковской). Мы считаем, что идентификации Чуковского уведут толкователей по ложному следу, и это сделано Ахматовой и Чуковским намеренно.

Суть личной проблемы Ахматовой состояла в том, что Ахматова испытывала любовь к человеку, который оказал влияние на её становление как поэта. Человек этот рано умер, а жизнь Ахматовой продолжалась ещё несколько десятилетий. Чувство любви и благодарности к нему, осознание его исключительности — остались на всю жизнь. Ахматову мучила невозможность снова раскрыть свою душу перед человеком, способным её понять, оценить, оказать поддержку, дать совет.

С точки зрения обывателя и атеиста, нелепы чувства к человеку, которого нет на свете. Мораль нового общества была строгой, дореволюционные стихи Ахматовой заклеили в постановлениях.

Ахматова знала, что её чувства не будут поняты, и поэтому зашифровала свою личную историю. Одновременно Ахматова поставила перед собой другую творческую задачу — описать атмосферу круга художественной интеллигенции России начала XX века, хорошо ей известную, доказать, что не всё в мире прошлого заслуживало уничтожения и забвения, как об этом твердила советская пропаганда. Впоследствии добавилась и ещё одна задача, подсказанная читателями, — изобразить настроения и судьбу интеллигенции, духовно связанной с прежним миром и потому подвергшейся гонениям, репрессиям.

В предполагаемых намерениях автора нами обнаруживается диалектическое противоречие между несколькими позициями. Выделение семантико-смысловых категорий этих позиций близко к идее выделения бинарных оппозиций в текстах и к биполярным шкалам Ч. Осгуда [19].

Колебания между позициями «всё рассказать» (о том переживании, которое вызвало творческий импульс и замысел) и «всё скрыть» (но всё-таки создать произведение, отдав ему энергию, которая возникала из-за переживаемой проблемы). В результате получается: что-то сказано, что-то скрыто.

Понимание читателя колеблется между противоположностями «сказано буквально» и «сказано фигурально». Первое означает, что существует

единственный смысл, есть указание на объект, который имелся в виду, не требуется усилий при понимании. Второе предполагает, что в высказывании есть по меньшей мере два смысла; объект прямо не назван, назван другой объект, обозначенный в переносном смысле, поскольку замещает истинный объект. Истинный объект нужно найти, и требуются усилия для этой разгадки.

Эта читательская задача похожа на авторскую проблему «рассказать/скрыть».

С авторской стороны «буквально/фигурально» может означать приём, способ художественного мышления. Он порождён диалектикой «рассказать/скрыть», но также и читательской потребностью в угадывании. Загадка возбуждает любопытство, интерес. А. Н. Леонтьев высказал идею о том, что художественное произведение есть «задача на смысл» [10]. Обнаружение смысла читателем есть решение задачи.

Однако если текст сложен, и на решение загадки надежды нет, читатель теряет интерес к книге.

Порождение текста также колеблется между позициями «общее/уникальное». Правила языка, значения работают на окружающих и способствуют пониманию тогда, когда используется общее для всех. В то же время автор стремится выразить своё уникальное видение ситуации, своё отношение к ней, создаёт свои слова, свои изменения в языке.

Следующая диалектическая противоположность — это «своё/чужое». Рассказать об исключительном можно, используя общее, известное. Но это общее будет «чужим». Необходимо искать свои способы выражения.

Так, творчество литературного эпигона будет состоять из готовых выражений, заимствованных находок, типичных способов описаний, особенностей чужого литературного направления, с которым у автора нет тесной духовной связи, и т. п. Между тем это творчество может быть отражением личных переживаний. Однако для него использован чужой язык. Но то, что является «чужим» для автора, может быть «своим» для читателя, потому что легко для понимания.

Говоря о «Поэме без героя», можно сделать вывод, что, обладая исключительным чувством художественной гармонии, Ахматова не нашла желаемого равновесия между исповедальным и скрываемым, между открытым и зашифрованным, между читательским видением и своим собственным. Творческая задача, поставленная перед собой Ахматовой, была исключительно сложна и вряд ли могла быть разрешима в условиях, когда читатели обладали иным мировоззрением, были свидетелями иного общества, чем Ахматова, и весьма смутно представляли себе, что было в дореволюционном прошлом. Художественное решение «Поэмы» не удовлетворяло автора, однако Ахматова не останавливалась перед задачей. Поэтому работа над произведением постоянно продолжалась.

Диалектическая трактовка понимания художественного текста позволяет получить представление о возникновении замысла, о творческих задачах автора, о взаимодействии авторских интенций и читательского восприятия, о влиянии последнего на формирование окончательного текста.

Список использованных источников

1. Андрієвська В. В. Усвідомлення та інтерпретація педагогом свого професійного досвіду: перспектива герменевтичного дослідження / В. В. Андрієвська // Актуальні проблеми психології/ АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Т.2 Психологічна герменевтика. Вип. 2/ За ред. Н. В. Чепелевої. — К., 2002. — С. 33–43.
2. Бодалев А. А. Личность и общение: Избр. труды / А. А. Бодалев; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1983. — (Труды докторов, членов и чл.-корр. АПН СССР).
3. Добраев Л. П. Психологические основы работы над книгой/ Л. П. Добраев. — М.: Книга, 1986.
4. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / В. В. Знаков / Отв. ред. А. В. Брушлинский. — М.: Ин-т психологии РАН, 1994.
5. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы /В. В. Знаков; РАН. Ин-т практич. психологии. — М.: Ин-т практич. психологии, 2005.
6. Знаков В. В. Понимание в мышлении, общении, человеческом бытии. — М.: Изд-во Ин-та практической психологии РАН. — 2007.
7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов; Отв. ред. Д. Н. Шмелев; АН СССР, Отд-ние лит. и яз. — М.: Наука, 1987.
8. Коммуникативная и когнитивная природа понимания / [В. К. Нишанов]. — М.: ИНИОН, 1989. — (Серия «Актуальные проблемы прикладного языкознания» / АН СССР, ИНИОН).
9. Костюк Г. С. Вопросы психологии мышления / Г. С. Костюк // Психологическая наука в СССР: Сб. ст. Т.1 /АПН СССР. Ин-т психологии; Ред. кол.: Б. Г. Ананьев и др. — М.: Изд-во АПН СССР, 1959. — С. 357–440.
10. Костюк Г. С. О психологии понимания / Г. С. Костюк //Избранные психологические труды/ Г. С. Костюк; Под ред. Л. Н. Проколиенко; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 195–228.
11. Леонтьев А. Н. В истине жизни (из научного архива А. Н. Леонтьева) / А. А. Леонтьев, Д. А. Леонтьев // Художественное творчество и психология: [Сб. ст.] / АН СССР, ВНИИ искусствознания М-ва культуры СССР; [Отв. ред. А. Я. Зисль, М. Г. Ярошевский]. — М.: Наука, 1991. — С. 170–190.
12. Петербургские сны Анны Ахматовой / Сост., вступ. статья, реконструкция текста и коммент. С. А. Коваленко. — СПб.: ООО «Изд-во «Росток», 2004.
13. Роменец В. А. Психологія творчості / В. А. Роменец. — 3-е вид. — К.: Либідь, 2004.
14. Титаренко Т. М. Про стратегії планування буденного життя / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології. Т. 2. Психологічна герменевтика. Вип. 2 / АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. За ред. Н. В. Чепелевої. — К., 2002. — С. 65–73.
15. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М.: Изд-во полит. лит., 1980. — С. 93–98.
16. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Зб. ст./ АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Т.1. Психологічна герменевтика. Вип. 2 / За ред. Н. В. Чепелевої. — К., 2002. — С. 3–13.
17. Чепелева Н. В. Текст как объект психологического исследования / Чепелева Н. В., Федченко Н. П., Яковенко Л. П. Текст как объект психологического исследования // Актуальні проблеми психології: Зб. ст./ АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Т.1. Психологічна герменевтика. Вип. 2 / За ред. Н. В. Чепелевої. — К., 2002. — С. 44–54.
18. Чепелева Н. В. Психологія читання тексту студентами вузів / Н. В. Чепелева; АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. — К.: Либідь, 1990.
19. Osgood C. E. Language, meaning, and culture. Ed. By C. E. Osgood, O. C. S. Tzeng. New York : Praeger, 1990.

Н. В. Сапрыгіна

к. психол. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ДІАЛЕКТИКА РОЗУМІННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Резюме

Розглядається трактовка розуміння художнього тексту, яка ґрунтується на ідеях філософської діалектики. Це дає можливість одержати уявлення про виникнення задуму художнього твору, про творчі наміри автора, його творчі завдання, про взаємодію авторських інтенцій та читацького сприймання, про вплив читача на формування остаточного тексту.

Ключові слова: розуміння, діалектика, художній задум, читацьке сприймання.

N. Saprygina

PhD, Associate Professor

Odessa National I. I. Mechnikov University

DIALECTICS OF LITERARY TEXT UNDERSTANDING

Summary

The explanation of a literary text understanding based on the idea of philosophical dialectics is examined. This idea allows to receive performance about occurrence of a plan of a piece of art, about creative intentions of the author, his creative tasks, about interaction between the author's intentions and the reader's reception, about reader's influence on the formation of the final text.

Key words: understanding, dialectics, literary plan, reader's reception.

Свинаренко Радіон Миколайович

к. психол. наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

ПРОБЛЕМА ЧАСУ ТА ЙОГО КАТЕГОРИЗАЦІЇ В КОГНІТИВНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В статті проаналізовані головні теорії часу, що існують в когнітивній психології. Розглянуті моделі імпліцитного та експліцитного часу. Класифіковані теорії категоризації щодо їх часової перспективи.

Ключові слова: часова перспектива, SET, категоризація, когнітивні моделі.

На прикладі дослідження часу в найбільшій мірі видно парадигмальний розвиток експериментальної психологічної науки. Впродовж багатьох десятиріч в ній домінувала саме класична парадигма, що спиралась на природничі методи, ключовою ознакою яких був розгляд взаємодії живих істот виключно як процесу обміну енергією. Однак розвиток емпіричної бази показав недостатність подібного підходу та потребу у новій методології [13]. Однак новий неklasичний підхід отримав розповсюдження виключно у когнітивній психології та став основою для нових методів дослідження, формування нової системи наукових понять та категорій. Через це отримані в когнітивній психології емпіричні дані постійно потребують перекладу на загальнопсихологічну «мову» та спеціального переосмислення. Особливо це стосується проблеми часу. Саме тому аналіз відповідних когнітивних теорій і став предметом нашого дослідження.

Вивчення часу займає в когнітивній психології центральне місце, оскільки час є одним із найбільш важливих параметрів когнітивних процесів, разом із тим аналіз його «сприйняття» виявляється процесом дуже складним.

Тому доречно розототожнювати два види обробки часової інформації: імпліцитний та експліцитний [17].

Ключова особливість імпліцитного виду полягає в тому, що він є недеklarативним, тобто потребує спеціальних навичок для його суб'єктивної рефлексії (як, наприклад, власний пульс людини), він ґрунтується саме на психофізіологічних механізмах відліку часу, стосовно яких, в свою чергу, існує багато теорій. Так, одні показують залежність перебігу часу від домінування однієї з півкуль мозку [3], інші від активності окремих ділянок мозку [21] чи частоти серцевих ритмів.

Однак слід зауважити, що, на відміну від загальної психології, дослідженню імпліцитного відображення часу в когнітивній психології притаманні кілька особливостей. По-перше, в когнітивній психології час розглядається як «процес переробки темпоральної інформації» [8; 19]. По-друге, за аналогією із комп'ютерною архітектурою, кожна модель в когнітивній

психології потребує виокремлення кількох головних блоків, а саме, входу, обробки, зберігання та виходу. По-третє всі когнітивні моделі потребують мозкової локалізації виокремлених блоків.

Всі вказані вище вимоги наявно реалізовані в так званій «скалярній теорії часу» (Scalar expectancy theory — SET), що виникла у 80-х роках 20-го століття завдяки дослідженням Гібона та Чарча [15]. Вона складається з трьох головних блоків. Перший блок в даній моделі забезпечує вхід інформації через пейсмейкер, який в поєднанні з акумулятором і вимикачем забезпечують рівномірність відліку внутрішнього часу. Другий блок включає в себе основні процеси пам'яті — робочу та довготривалу, а третій блок — «компаратор» здійснює функції розумової обробки часу. Всі три блоки в даній моделі тісно пов'язані між собою (рис. 1).

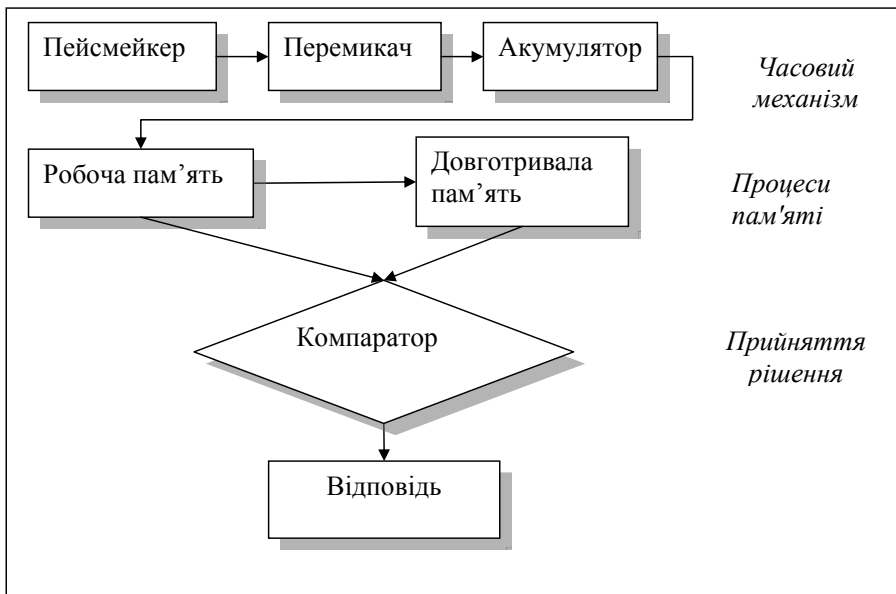

Рис. 1. Модель скалярного часу [15]

Виходячи з даної моделі вимірювання часового інтервалу полягає в накопиченні акумулятором відповідної кількості імпульсів пейсмейкера, передачі відповідної інформації в робочу пам'ять та її порівнянні зі взірцями проміжків часу в довготривалій пам'яті.

Попри фундаментальність моделі скалярного часу (SET), дослідження його мозкової локалізації ще не завершені, однак можна виділити кілька ключових теорій, серед них модулярну та інтринзитивну [21]. Перша з них припускає наявність в мозку спеціалізованого когнітивного модуля, відповідного за відлік часу, який локалізований в мозочку та префронтальній корі.

Друга теорія, на відміну від попередньої, заперечує будь-який часовий механізм, пояснюючи вимірювання часу через природню динаміку психіч-

них процесів робочої пам'яті та специфічних аналізаторів. Вона, на нашу думку, може бути добре проілюстрована саме дослідженнями Б. Й. Цуканова, яким до того ж було показано, що внутрішній суб'єктивний час має власну метрику із постійною одиницею часу — «тау» (τ), яка коливається від 0,7 до 1,1 с [12].

В цілому, оцінюючи скалярну модель часу, слід зазначити, що вона є теоретично найбільш узагальнюючою, оскільки, по-перше, те, що раніше було виокремлено на рівні філософської рефлексії [2; 6], набуло в цій моделі психологічного змісту. По-друге, когнітивні процеси, що приймають участь у суб'єктивному відрахунку течії часу, а саме, активність пейсмейкера, процеси запам'ятовування та прийняття рішення, часто в історії дослідження часу вивчалися окремо та ставали джерелом теоретичних дискусій, які, виходячи з даної моделі, можуть бути вирішеними.

Разом із тим запропонована модель має багато недоліків саме через використання інформаційного підходу. По-перше, в когнітивній психології майже не розглядаються статеві відмінності. Так, хоча існують дослідження щодо відмінностей у відображенні часу чоловіками та жінками, когнітивні підґрунтя цих відмінностей фактично не досліджуються. По-друге, в когнітивних дослідженнях нівелюються вікові відмінності, хоча відомо, що «сприйняття» часу молоддю та особами похилого віку значно відрізняється. По-третє, в когнітивній психології нівелюються культурні відмінності, які є предметом численних крос-культурних досліджень. По-четверте, існує проблема екологічної валідності когнітивних моделей. Так, моделі часу є виключно внутрішніми, хоча відомо, що зовнішній фізичний світ є не меншим джерелом часової інформації. Функція внутрішнього годинника як раз й повинна полягати в покращенні адаптації до зовнішнього середовища. Разом із тим зазначені недоліки не свідчать про невірність моделі часу, лише показують необхідність відповідних досліджень та перевірки на валідність.

Другий вид обробки часової інформації, а саме експліцитний або декларативний, на нашу думку, глибоко пов'язаний із процесами суб'єктивної категоризації часу та його перспективи. Ця проблема є досить складною, оскільки на відміну від інших когнітивних процесів час не має власного подразника, тобто час постає суб'єкту у формі уявлення, що потребує категоризації [7].

Суб'єктивна категоризація часу виконує важливу функцію, оскільки дозволяє узагальнити суб'єктивний досвід використання часу. Так, наприклад, одні індивіди живуть у суб'єктивному «дефіциті» часу, «час» у них «летить», «біжить», «скаче», інші живуть в «нерухомому» часі, тому що він для них «стоїть», «не рухається», треті живуть у «надлишку часу», тому що він «іде повільно й рівномірно» [12]. Різні способи категоризації часу в свою чергу є відображенням різних когнітивних стратегій [16].

Серед них можна виокремити наступні: «теорії теорій» Д. Медіна, «перевірки гіпотез» Дж Брунера, «прикладів» Р. Нософського, «прототипів» Е. Рош та «цільові категорії» Л. Барсалу [5; 16]. Ці стратегії не є конкуруючими, оскільки людина в повсякденній діяльності може використовувати

одночасно різні стратегії категоризації [2; 21]. Ключовою їх особливістю є те, що кожна з них, на нашу думку, виходить з різної часової перспективи.

Так, стратегії «перевірки гіпотез» та «прикладів» є зорієнтованими на минуле, оскільки вони виходять з наявності в пам'яті вже збережених правил та прикладів, необхідних для категоризації. Передбачається, що епізодична пам'ять в комбінації зі сприйняттям здатні зберігати конкретні приклади категорій, у відношенні до яких і визначається можлива категоріальна приналежність інших об'єктів. Тобто категоризація спирається саме на минулий досвід суб'єкта (рис. 2).

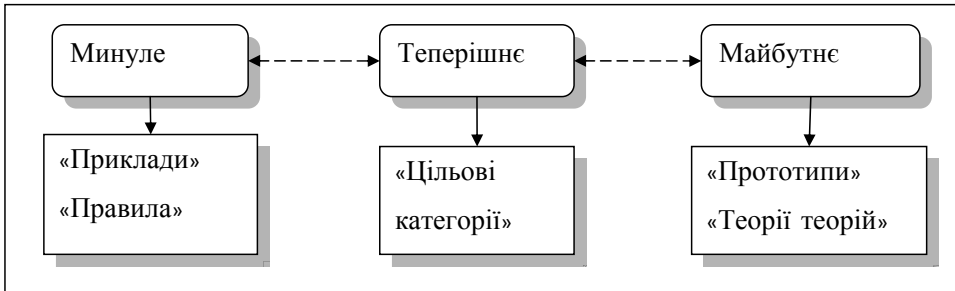

Рис. 2. Стратегії категоризації та часова перспектива

На відміну від вищевказаних, стратегії «прототипів» та «теорії теорій» прив'язані більшою мірою до майбутнього, оскільки одні поняття використовуються у функції теорій чи прототипів саме для майбутніх чуттєвих даних.

Остання стратегія «цільових категорій» стосується саме сьогодення, оскільки, згідно цієї стратегії, ситуативні завдання можуть обумовлювати формування цільових категорій, наприклад «можливий новорічний подарунок», «те, що можна їсти, перебуваючи на дієті», «все, що мені більше не знадобиться» і т. д. [16].

В цілому, викладені стратегії категоризації порушують кілька важливих питань щодо проблеми часу. По-перше, щодо вікових змін. Існуюча сьогодні піagetинська традиція кількісного дослідження особливостей оволодіння часом на кожному з етапів когнитивного розвитку не є самодостатньою. Час — це складне абстрактне поняття, уявлення про яке змінюється впродовж життя, тому більшу цінність може представляти те, які саме стратегії категоризації використовують індивіди в повсякденному житті, як ці стратегії змінюються впродовж життя [14], як завдяки ним відбувається перебудова відповідної суб'єктивної картини світу [9].

По-друге, виникає проблема доцільності типологізації суб'єктів в залежності від їх домінуючої часової перспективи, на тих, хто живе минулим, теперішнім чи майбутнім [1; 3; 12; 23]. Подібні дослідження, на нашу думку, значно спрощують складність проблеми, оскільки переоцінюють внутрішню диспозиційну складову та недооцінюють ситуативну. Остання, в свою чергу, виконує важливу функцію саме адаптації до навколишнього середовища.

По-третє, необхідно враховувати соціальну складову у формуванні уявлення про час [18]. Так, на думку Холмана та Зімбардо, часова перспектива визначається саме особливостями соціальних зв'язків, наприклад, в основі суб'єктивної орієнтації на минуле лежить емоційний зв'язок із родиною, а на майбутнє — близька референтна група тощо [20].

Таким чином, проведене нами дослідження показує, що в когнітивній психології домінує скалярна модель часу, що ґрунтується на «обробці часової інформації», в якій можна виокремити два види — імпліцитний та експліцитний. Перший ґрунтується на психофізіологічних механізмах, другий — на стратегіях суб'єктивної категоризації, які ставлять питання щодо виокремлення часової перспективи, дослідження якої і стане предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. — СПб. : Алетейя, 2001. — 300 с.
2. Бергсон А. Длительность и одновременность (по поводу теории Эйнштейна) / Анри Бергсон. — Петроград, 1923. — 154 с. — (Academia)
3. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека / Н. Н. Брагина, Т. А. Доброхотова. — М. : Медицина, 1981. — 288 с.
4. Брунер Дж. Психология познания: за пределами непосредственной информации. — М. : Прогресс, 1977. — 412 с.
5. Величковский Б. М. Когнитивная наука: основы психологии познания. М: Смысл, 2006. — Т. 2.
6. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени / Пьер Жане // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти [ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. — М. : Издательство МГУ, 1979. — 272 с.
7. Киреева З. А. Дифференциация уровней отражения времени в сознании. — Одесса: Пальмира, 2009. — 186 с.
8. Полунін О. В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження. — К.: Гнозис, 2011. — 360 с.
9. Свиначенко Р. М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта : Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Свиначенко Радіон Миколайович ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2008. — 20 с.
10. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 373 с.
11. Фресс П. Приспособление человека ко времени / Поль Фресс // Вопросы психологии. — 1961. — № 1. — С. 43–56.
12. Цуканов В. Й. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000.
13. Шульц Д., Шульц С. История современной психологии. — СПб: Евразия, 1998. — 526 с.
14. Gelman S. A., Kalish C. W. Cognitive development // Handbook of child psychology. Volume Two: Cognition, Perception, and Language. Wiley, 2006.
15. Gibbon J, Church R. M., Meck W. Scalar timing in memory // Annals of New York academy of sciences. — Vol. 423. — 1984. — P. 52–77.
16. Goldstone R. L., Kersten A. Concepts and categorization // Handbook of psychology. London: Wiley, 2003. — V. 4. — P. 529–623.
17. Grondin S. from Physical time to the first and second moments of psychological time // Psychological bulletin, 2001. — Vol. 127. — N 1. — P. 22–44.
18. Guignard S. Is Future Time Perspective a socio-normative construct ? Sociocognitive perspectives // European journal of psychology. (in press).
19. Helfrich H. Preface // Time and mind II: Information processing perspectives. Berlin: Hueber, 2003. P. 11–14.

20. Holman A. E., Zimbardo P. G. The Social Language of Time: The Time Perspective–Social Network Connection // Basic and applied social psychology. — 2009. — Vol. 31. — P. 136–147.
21. Ivry R. B. Schlerf, J. E. Dedicated and intrinsic models of time perception. Trends in cognitive sciences. Vol.12, Issue 7. 2008. — P. 273–280.
22. Jensen A. Clocking the mind: mental chronometry and individual differences. Amsterdam: Elsevier, 2006. — 287 p.
23. Zimbardo, P. G., Boyd, J. N.. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-difference metric // Journal of Personality and Social Psychology. — 1999. — Vol. 77. — P. 1271–1288.

Р. Н. Свинарченко

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНИ В КОГНИТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В статье проанализированы основные теории времени и временной перспективы, существующие в когнитивной психологии. Рассмотрены модели имплицитного и эксплицитного времени. Рассмотрена проблема времени с точки зрения когнитивных теорий категоризации.

Ключевые слова: временная перспектива, SET, категоризация, когнитивные модели.

R. Svyndarenko

PhD, Associate Professor

Odessa National I. I. Mechnikov University

TIME RESEARCH IN COGNITIVE PSYCHOLOGY

Summary

The article analyzes the main theories of time and temporal perspectives that exist in cognitive psychology. The models of implicit and explicit time are examined. Cognitive theories of categorization time are ranked.

Key words: temporal perspective, SET, categorization, cognitive models.

Снігур Олена Миколаївна

студентка 5-го курсу

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

відділення психології

АФЕКТИВНА СКЛАДОВА РЕФЛЕКСІЇ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ САМОСТАВЛЕННЯМ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена проблемі розуміння студентами власних емоцій та їх зв'язку зі самоставленням; досліджуються відмінності цієї залежності в чоловічій та жіночій групах. Також аналізуються труднощі розуміння власних емоцій.

Ключові слова: самоставлення, афективна складова рефлексії, алекситимія, емоційний інтелект.

В ході повсякденної діяльності людина постійно стикається з переоцінкою своїх почуттів, емоцій, цінностей. Цей процес може бути як позитивно, так і негативно «забарвленим», залежно від чого в особистості може формуватися відповідно різне ставлення до себе, оточуючих, навколишнього середовища. При цьому важливим є формування такого ставлення особистості до себе, яке б сприяло її життєдіяльності та задоволенню потреб, ефективній комунікації та розвитку. «Сенситивний період» для формування адекватного та конструктивного самоставлення припадає на юнацький вік, який відзначається початком поступової стабілізації емоційної сфери особистості, формуванням більш адекватних порівняно з підлітковим віком уявлень про себе. Вивчення того, як юнаки сприймають свої емоції, та їх зв'язок зі ставленням до себе може сприяти гармонічному розвитку студентів та запобіганню емоційних порушень.

Становлення самоставлення як афективного компонента самосвідомості здійснюється на двох рівнях самопізнання. На першому рівні емоційно-ціннісне самоставлення виникає як результат співвіднесення себе з іншими людьми. Підсумком такого самопізнання є поодинокі образи самого себе і своєї поведінки, які як би прив'язані до конкретної ситуації. Тут ще немає цілісного, істинного розуміння себе, пов'язаного з осмисленням своєї сутності. Провідними формами самопізнання в рамках порівняння «Я — інший» є самосприйняття і самоспостереження. На іншому, більш зрілому рівні самопізнання розвиток самоставлення здійснюється в рамках порівняння «Я-Я» за допомогою внутрішнього діалогу [4: 68–69]. На такому рівні самопізнання на перший план виходить пізнання суб'єктом своїх внутрішніх емоційних психічних актів і станів — афективної складової рефлексії, яка виконує функцію самопідтримки на основі самосхвалення і довіри до себе [1].

Своєрідність проблеми рефлексії обумовлена унікальністю самої властивості рефлексивності. Дійсно, завдяки цій властивості як «данності свідомості самій собі» людина розуміє, що наділена такою унікальною якістю,

якої немає в жодній з живих істот, - здатністю усвідомлювати. У той самий час багато в чому завдяки цій властивості виникає і психологія як вона є, оскільки вона дозволяє диференціювати психічне на «те, що пізнає» і «що пізнається», а тим самим — констатувати його як предмет пізнання. У зв'язку з цим можна говорити про певну «вторинність» психологічного знання у відношенні до властивості рефлексивності. Тому й психологічне знання — спочатку в його донауковій, а потім і у власне науковій формі — виникає при появі властивості рефлексивності [2].

Розгортання досліджень проблеми рефлексії в різних напрямках чітко визначило дві основні особливості її сучасного стану. З одного боку, накопичено величезний фактичний матеріал, отримані цікаві експериментальні результати, що розкривають важливі закономірності та механізми рефлексивних феноменів. З іншого — з розвитком цих уявлень все виразніше проявляються і певні негативні особливості і труднощі, без подолання яких неможливий подальший конструктивний розвиток проблеми рефлексії [5].

Проблема рефлексії вивчалася такими авторами, як К. А. Абульханова-Славська, В. В. Знаков, С. Ю. Степанов, М. И. Найдъонов, А. В. Карпов, Н. Г. Алексеев, О. С. Анісімов, В. Г. Анікіна, М. Е. Боцманова, Н. І. Гуткіна, В. В. Давидов, А. З. Зак, А. В. Захарова, Ю. Н. Кулюткін, В. Е. Лепський, В. А. Лефевр, Ю. М. Орлов, Л. А. Петровська, І. А. Савенкова, І. Н. Семєнов, В. І. Слободчиков, С. Ю. Степанов та ін. Проте недостатньо досліджена афективна складова рефлексії як розуміння суб'єктом емоцій та відчуттів, що він відчуває, емоційне ставлення суб'єкта до того, що він усвідомлює. Поодинокі праці присвячені вивченню впливу такого типу рефлексії на формування самоставлення.

Тому в нашому дослідженні була визначена **ціль**: вивчення афективної складової рефлексії та її вплив на самоставлення особистості.

Об'єктом дослідження є афективна складова рефлексії.

Предмет дослідження — вплив афективної складової рефлексії на формування самоставлення.

Гіпотеза дослідження: передбачається залежність між показниками емоційного інтелекту (розуміння та управління власними емоціями та емоціями оточуючих) та складовими самоставлення особистості. Окрім такої залежності, передбачається вплив показників алекситимії (як труднощів в розумінні та вираженні своїх почуттів та емоцій) на особливості самоставлення та складові емоційного інтелекту.

Для перевірки висунутої гіпотези були підібрані методики, що діагностують емоційний інтелект, розуміння власних емоцій, розуміння чужих емоцій, самоставлення і його складові, а також алекситимію: опитувальник емоційного інтелекту «ЕМІН» (Д. В. Люсін); Торонтська Алекситимічна Шкала; Тест-опитувальник самоставлення (В. В. Столін, С. Р. Пантїлєєв).

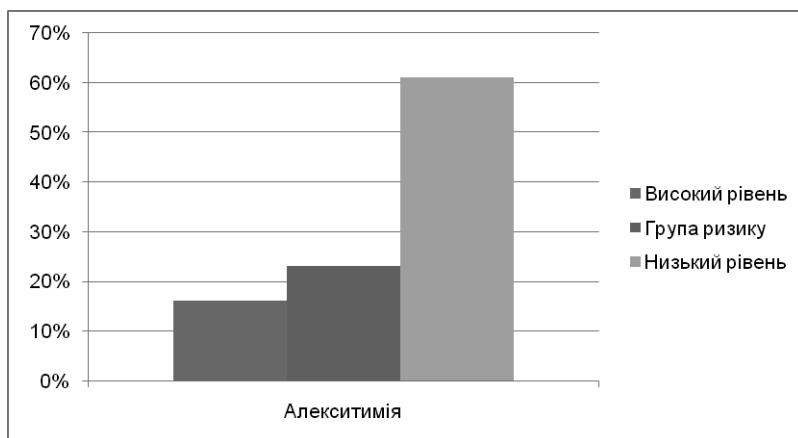
В дослідженні приймали участь 94 студенти віком від 16 до 22 років: 49 студентів-першокурсників ОНУ ім. Мечникова (спеціальність «міжнародні відносини») та 45 студентів ВІ ОНПУ, серед них 52 юнаки та 41 дівчина.

Результати дослідження. Вивчення рівня алекситимічності студентів показало, що більшість має неалекситимічний тип особистості (61 %),

алекситимічний тип складає 16 % і група ризику 23 % (табл. 1). Таким чином, за результатами даного тестування можна зробити висновок, що більшість студентів у віці від 16 до 22 років мають неалекситимічний тип особистості. Проте досить великий відсоток осіб з алекситимічним типом особистості, а також тих, що відносяться до групи ризику.

Таблиця 1

Розповсюдженість різних рівнів показника алекситимії в групі студентів

Проведений кореляційний аналіз дав змогу визначити взаємозв'язок алекситимічності та самоставлення. Можна передбачити, що алекситимічність негативно позначається на самоставленні: виявлено її тісний негативний зв'язок з рівнем самоповаги ($r = -0,32$) і самовпевненості ($r = -0,35$) (табл. 2).

Таблиця 2

Коефіцієнти рангової кореляції між показниками самоставлення та рівнем алекситимічності

Показники самоставлення		Коефіцієнт кореляції з показником алекситимічності.
Шкала S	Інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»	-0,34
Шкала I	Самоповага	-0,32
Шкала II	Аугосимпатія	-0,26
Шкала III	Очікуване ставлення від інших	-0,14
Шкала IV	Самоінтерес	-0,11
Шкала 1	Самовпевненість	-0,35
Шкала 2	Ставлення інших	-0,06
Шкала 3	Самоприйняття	-0,24
Шкала 4	Самокерування, самопослідовність	-0,25
Шкала 5	Самозвинувачення	0,18
Шкала 6	Самоінтерес	-0,16
Шкала 7	Саморозуміння	-0,24

Треба зазначити, що можливий також і зворотний зв'язок — негативне самоставлення, брак самовпевненості перешкоджає розумінню себе самого і своїх емоцій.

Отже, труднощі в розумінні та виявленні своїх емоцій сполучаються з низьким рівнем самоповаги і невірою в себе. В меншій мірі алекситимічність впливає на аутосимпатію ($r = -0,26$), самоприйняття ($r = -0,25$) та саморозуміння ($r = -0,24$).

Вивчення зв'язку показників самоставлення з показниками емоційного інтелекту показало тісні кореляційні зв'язки між інтегральним почуттям «за» та «проти» власного Я (за С. С. Століним, 1987) і практично зі всіма показниками внутрішньоособистісного емоційного інтелекту: розумінням власних емоцій ($r = 0,517$), управління своїми емоціями ($r = 0,51$); дещо менш тісні зв'язки — з показниками міжособистісного емоційного інтелекту. Практично всі показники емоційного інтелекту мають значимі взаємозв'язки з такими складовими самоставлення, як шкала «аутосимпатія», а також «самокерування» і «саморозуміння».

Окремо проводився аналіз зв'язку самоставлення та шкали емоційного інтелекту ВІ — здібності до розуміння своїх емоцій, яка означає, що людина може розпізнавати емоцію, встановлювати сам факт присутності емоційного хвилювання у собі; може ідентифікувати емоцію, встановити, яку саме емоцію вона відчуває і віднайти для неї вербальне вираження; розуміє причини, які викликають цю емоцію, та наслідки, до яких вона приведе. Були виявлені значущі коефіцієнти кореляції між досліджуваними показниками на рівні значущості $p < 0,01$ та $p < 0,05$ (табл. 3). Таким чином, розуміння власних емоцій значно підвищує повагу особистості до себе ($r = 0,597$).

Таблиця 3

Коефіцієнти рангової кореляції між показниками самоставлення та показником емоційного інтелекту ВІ (розуміння своїх емоцій)

	Показники самоставлення	Коефіцієнт кореляції з показником ВІ
Шкала S	Інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»	0,517
Шкала I	Самоповага	0,597
Шкала II	Аутосимпатія	0,38
Шкала III	Очікуване ставлення інших	0,306
Шкала IV	Самоінтерес	0,19
Шкала 1	Самовпевненість	0,444
Шкала 2	Ставлення інших	-0,066
Шкала 3	Самоприйняття	0,289
Шкала 4	Самокерування, самопослідовність	0,423
Шкала 5	Самозвинувачення	-0,26
Шкала 6	Самоінтерес	0,221
Шкала 7	Саморозуміння	0,438

Результати кореляційного аналізу дозволяють зробити висновок, що студенти, які мають високий рівень рефлексії власних емоцій, характери-

зуються більш позитивним інтегральним почуттям «за» власне Я ($r=0,517$). Також при розвинуеному емоційному саморозумінні людина буде вирізнятися аутосимпатією, самовпевненістю, самоприйняттям, самокеруванням. Слід зазначити, що студенти з високим рівнем розвитку емоційного відображення володіють не тільки позитивним самоставленням (позитивне інтегральне почуття «за» власне Я), але й очікують такого ставлення у відношенні до своєї особистості і від інших ($r=0,306$).

Також присутній і зворотний зв'язок: людина з інтегральним почуттям «за» власне Я більше «прислуховується» до своїх почуттів та намагається зрозуміти власні емоції. Людина, що позитивно сприймає свою особистість, з самого початку не створює для себе «стіну нерозуміння» з неконструктивних емоцій та часто нераціональних негативних думок щодо своєї особистості. Так само людина, якій притаманна самоповага, самовпевненість, самоприйняття, буде краще відчувати власні емоції та зрозуміти себе.

Для оцінки відмінностей між чоловічою та жіночою частинами групи досліджуваних був проведений гендерний аналіз отриманих даних. З аналізу кореляційної залежності в жіночій групі (табл. 4) видно, що у жінок розуміння своїх емоцій в першу чергу впливає на самовпевненість ($r=0,64$), сила зв'язку якої з емоціями значно перевищує показники аналогічного зв'язку у чоловічій групі.

Таблиця 4

Коефіцієнти рангової кореляції між показниками самоставлення та показником афективної складової рефлексії в чоловічій та жіночій групах

Показники самоставлення		Коефіцієнт кореляції складових самоставлення з афективною складовою рефлексії — розумінням своїх емоцій (ВП)	
		в групі юнаків	в групі дівчат
Шкала S	Інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»	0,46	0,53
Шкала I	Самоповага	0,54	0,59
Шкала II	Аутосимпатія	0,29	0,40
Шкала III	Очікуване ставлення від інших	0,29	0,27
Шкала IV	Самоінтерес	0,09	0,17
Шкала 1	Самовпевненість	0,31	0,64
Шкала 2	Ставлення інших	0,07	-0,06
Шкала 3	Самоприйняття	0,19	0,33
Шкала 4	Самокерування, самопослідовність	0,23	0,48
Шкала 5	Самозвинувачення	-0,21	-0,26
Шкала 6	Самоінтерес	0,04	0,27
Шкала 7	Саморозуміння	0,44	0,36

Аналіз отриманих даних в чоловічій та жіночій вибірках показує, що розуміння власних емоцій по-різному відображається на самосприйнятті чоловіків та жінок. Вміння зрозуміти свої емоції практично зовсім не впливає на сприйняття чоловіком своєї особистості, а для жінки воно є дуже

важливим. Така особливість може бути пов'язана з соціальною роллю жінки, її образом, який характеризується емоціональністю та чуттєвістю.

На відміну від чоловічої групи, у жіночій групі афективна складова рефлексії сильніше впливає на показники ставлення до себе, кореляційний зв'язок у цілому є більш тісним у жіночій групі. Отже, для жінок розуміння своїх емоцій більш важливо для формування ставлення до себе. Також може бути зворотний зв'язок — ставлення до себе важливо для розуміння емоцій.

Висновки

Аналіз процентного співвідношення студентів з різним рівнем алекситимічності (труднощів у розумінні та виявленні своїх емоцій) показав, що більшість студентів у віці від 16 до 22 років мають неалекситимічний тип особистості. Однак біля 15 % студентів можна віднести до алекситимічного типу особистості, 23 % відносяться до групи ризику.

Виявлена взаємозалежність між показниками емоційного інтелекту, складовими самоствавлення особистості і алекситимією, що підтверджується наявністю значущих коефіцієнтів кореляції між досліджуваними показниками (на рівні значущості $p < 0,01$ та $p < 0,05$). Був зафіксований зв'язок між афективною складовою рефлексії та такими показниками самоствавлення, як інтегральне почуття «за» власне Я, самоповагою, аутосимпатією, самовпевненістю, самоприйняттям, самокеруванням, саморозумінням.

На відміну від чоловічої групи, у жіночій групі афективна складова рефлексії впливає на більшу кількість показників ставлення до себе. Таким чином, у жінок розуміння своїх емоцій та ставлення до себе більш пов'язані між собою.

Одержані дані дають змогу намітити напрямки корекційної роботи. Так, алекситимічність може коректуватися за рахунок розвитку емоційного інтелекту та поліпшення самоствавлення юнаків.

Список використаних джерел

1. Двоглазова М. Ю. Структура личностной рефлексии студентов. Автореф. дис. канд. психол. наук. — М., 2008. — 75 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: МГУ, 1984.
3. Карпов А. В. Закономерности структурной организации рефлексивных процессов // Психол. журнал. — 2006. — № 6. — С. 18–25.
4. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психол. журнал. — 2003. — № 5. — С. 45–56.
5. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. — М.: ИП РАН, 2004. — 422 с.

А. Снигур

студентка 5-го курса

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

АФФЕКТИВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РЕФЛЕКСИИ И ЕЕ СВЯЗЬ С САМООТНОШЕНИЕМ СТУДЕНТОВ

Резюме

Статья посвящена проблеме понимания студентом собственных эмоций и их связи с самоотношением. Исследуются отличия изучаемой зависимости в женской и мужской группах. Также анализируются трудности понимания собственных эмоций.

Ключевые слова: самоотношение, аффективная составляющая рефлексии, алекситимия, эмоциональный интеллект.

A. Snigur

Student

Odessa National I. I. Mechnikov University

THE AFFECTIVE COMPONENT OF REFLECTION AND ITS CONNECTION WITH STUDENT'S SELF-ATTITUDE

Summary

The article is devoted to the problem of understanding the student's own emotions and its connection with self-attitude; the differences between this dependence in female and male groups are examined. the One's own emotions understanding difficulties, in particular, alexithymia are analyzed.

Key words: self-attitude, affective component of reflection, alexithymia, emotional intelligence.

Ткаченко Вікторія Євгеніївна

аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра соціальної і прикладної психології

ОСОБИСТІСНА ЗРІЛІСТЬ ЯК ВИЩИЙ РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлені різні погляди на феномен особистісної зрілості, висунуто власне визначення особистісної зрілості, атрибутивні складові якої систематизовані за трьома блоками: ціннісно-сміслові регуляції життєвих відносин особистості; особливості ставлення до інших; особливості ставлення до свого «Я».

Ключові слова: особистісна зрілість, розвиток особистості, атрибутивні складові особистісної зрілості.

У сучасному світі соціальних, політичних та економічних змін людина розглядається як активний суб'єкт, що трансформує середовище життя і визначальний свій життєвий шлях. Все більше проявляється необхідність в розробці інтегративної змінної, здатної об'єднати в собі риси і характеристики особистості, що забезпечують її ефективне функціонування. У зв'язку з цим психологія все частіше звертається до вищого особистісного прояву — зрілості. Безсумнівно, проблема розвитку особистості, особистісної зрілості належить до числа провідних тем психологічних досліджень на пострадянському просторі (М. І. Алексеєва, С. Л. Братченко, Л. Ф. Бурлачук, О. О. Деркач, А. В. Киричук, С. Д. Максименко, А. А. Реан, Д. І. Фельдштейн, О. Штепа та ін.). У багатьох роботах вітчизняних і зарубіжних авторів особистісна зрілість розглядається як базова складова вдосконалення діяльності та всіх відносин суб'єкта.

Незважаючи на значний інтерес психологів до дослідження особистісного зростання та особистісної зрілості, остаточного визначення цих понять ще не склалося. На думку Д. Леонтьєва, «механізми розвитку зрілої особистості вивчені в психології поки ще дуже слабко, набагато гірше, ніж механізми розвитку особистості в дитинстві і при психічних відхиленнях ... в цілому це область для майбутніх досліджень» [4].

Проблемою залишається також дослідження складових елементів особистісної зрілості та їх значення в процесі життєдіяльності людини, у тому числі для побудови значущих міжособистісних (інтерсуб'єктних) відносин.

Мета нашої статті — сформулювати визначення особистісної зрілості і виділити провідні характеристики її структури.

В цілому в психології можна позначити два підходи до визначення поняття особистісної зрілості. Один з них представлений роботами Е. Еріксона, Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, Л. Ф. Обухової і характеризує зрілість як один з етапів онтогенетичного розвитку. При другому підході — зрі-

лість представляється як вищий рівень розвитку і досягнень суб'єкта, при якому відбувається його повноцінне функціонування. Прихильниками такого розуміння є А. Маслоу, К. Роджерс, А. Брушлінський та ін. У контексті акмеології зрілість трактується як найбільш значний період у житті людини, що знаменується досягненням найбільш високих результатів в професійному та особистісному розвитку людини [9].

Представники обох підходів, як правило, ототожнюють поняття «особистісна зрілість» і «зріла особистість».

Найчастіше поняття зрілості асоціюється з теорією Е. Еріксона, який розвиток особистості представляє як процес формування нових якостей, що припускає наявність актуальних властивостей та властивостей потенційних, що впливають на інші властивості особистості. При цьому зрілість виступає одним з етапів життя людини, витоки якої лежать на попередніх стадіях життя. Еріксон виділяє наступні властивості зрілої особистості: індивідуальність, самостійність, своєрідність, сміливість бути відмінним від інших. Через виховання передаються норми суспільства, цінності, які визначаються конкретними економіко-культурними умовами [15].

У своїх роботах Д. А. Леонтьєв зазначає, що особистісна зрілість — це поняття не вікове, а характеризує шлях, яким рухається людина. «У своїй розвинутій формі свобода і відповідальність нероздільні, виступають як єдиний механізм саморегулюючої довільної осмисленої активності, що властива зрілій особистості на відміну від незрілої» [4, 112].

За Е. Фромом, сукупність якостей зрілої людини, крім відповідальності, складають турбота, повага і знання партнера [12].

Згідно Дж. Оллпорту, зріла особистість — це «особистість, яка активно володіє своїм оточенням, має стійку єдність особистісних рис і ціннісних орієнтацій і здатна правильно сприймати людей і себе» [3, 177].

З точки зору А. Маслоу, зріла особистість — це особистість, що самоактуалізується. Формування зрілої особистості йде через сходження від «нижчих» до «вищих» потреб в ієрархії всієї потребової сфери: вже саме по собі прагнення до більш високих потреб і цінностей вказує на наявність особистісної зрілості. Серед характеристик людей, що самоактуалізуються Маслоу виділяє: більш ефективне сприйняття реальності та більш комфортабельні відносини з нею; прийняття (себе, інших, природи); центрованість на завданні; автономія, незалежність від культури та середовища; почуття співпричетності, єднання з іншими, більш глибокі міжособистісні відносини; демократична структура характеру; самоактуалізуюча творчість та ін [5].

За словами К. Роджерса, в основі ідентичності особистості лежить інстинктивне відчуття своєї цінності, без будь-якого посягання на цінність інших; зріла поведінка, коли людина сприймає реалістично і в екзистенціальній манері, коли вона, не захищаючись, приймає відповідальність бути відмінним від інших, приймає відповідальність за власну поведінку, оцінює досвід на основі даних, що йдуть від власних відчуттів, змінює свою оцінку досвіду лише на основі нового доказу, приймає інших як унікальних індивідів, відмінних від себе, високо цінує себе та інших [8]. Іншими словами,

особистісна ідентичність у Роджерса виступає фактично синонімом особистісної зрілості, яка проявляється і формується при взаємодії з іншими.

С. Л. Братченко, аналізуючи роботи К. Роджерса, виділяє дві групи показників особистісної зрілості: інтраперсональні (прийняття себе, відкритість внутрішнього досвіду переживань, розуміння себе, відповідальна свобода, цілісність, динамічність) та інтерперсональні (прийняття інших, розуміння інших, соціалізованість, творча адаптивність) [1].

На думку П. М. Якобсона, повноцінно розвинена зріла особистість характеризується добре інтегрованою, цілісною психологічною організацією, єдністю якої забезпечується єдністю значних життєвих цілей, що змінюються і розвиваються. Вони наповнюють сенсом життя людини і усвідомлюються нею не просто як особистісно значущі, але і як об'єктивно значні, суспільно важливі. Зрілість особистості передбачає визначення нею свого місця в світі, в суспільстві, володіння стійким світоглядом. Для такої особистості характерні чіткі прояви життєвих і соціальних установок, що відповідають прогресивним тенденціям розвитку суспільства. Людина усвідомлює себе особисто відповідальним не тільки за свою ділянку діяльності, вона стурбована долею спільної справи [16].

Як вказує В. А. Роменець, зрілість людини виражається не просто у визнанні самоцінності Іншого, а в здатності продуктивних взаємин з ним, які виражаються у взаємному збагаченні через духовну змістовність кожного: «відбиваючись у самобутності Іншого, людина знаходить власну неповторність, а від цієї останньої повертається до Іншого і бачить його більш значущим, ніж раніше» [9].

Багато авторів пропонують розглядати особистісну зрілість як динамічну особистісну структуру, яку детермінують деякі механізми, а змістом є риси, що взаємоактивізують один одного.

На думку Р. М. Шаміонова, особистісна зрілість являє собою складне утворення, в складі якого присутні відповідальність, емоційна зрілість, самоконтроль поведінки, самостійність, адекватність самовідображення, високий рівень реалізованості подій життя, адекватність визначення мети. Особистісна зрілість входить в загальну структуру особистості і виявляється взаємопов'язаною з особистісними особливостями, такими як товариськість, дотримання соціальних вимог, м'якість, радикалізм, довірливість, терпимість, упевненість у собі, природність [13].

Ідея про саморозвиток як основоположну складову зрілої особистості виявляється в багатьох концепціях про людину (А. Маслоу, К. Роджерс, А. Брушлінський). Прагнення до самореалізації більшої частини з них виступає одночасно і умовою її досягнення.

Виходячи з теорії І. М. Палія і В. С. Магуна, зріла особистість діє на основі власної системи цінностей, що формується протягом усього життя, займає активну життєву позицію в будь-якій діяльності і при цьому сприяє зростанню і розвитку інших людей. Тим самим особистість представляється як поєднання трьох сторін: внутрішня будова особистості, особливості взаємодії з предметним світом і особливості взаємодії з іншими людьми [10].

Сучасні дослідження уточнюють отримані раніше висновки. Е. С. Штепа пропонує розглядати особистісно зрілу людину як відкриту систему, що самоорганізується, яка характеризується синергічністю, автономністю, контактністю, самосприйняттям, креативністю, толерантністю, відповідальністю, глибинністю переживань, децентрацією, самоактуалізацією як життєвою філософією [9; 13; 14].

На думку А. Г. Портнова, зрілість виступає якістю, що особистісно зумовлює способи здійснення і самоздійснення та організує життєвий шлях особистості, його напрям, стратегії проходження, регулюючим складну систему відносин особистості з навколишнім світом і самим собою та ієрархізованість даної системи [7].

Подібні висновки є і у Е. З. Омарова [6], який визначає особистісну зрілість як здатність людини до скоєння вчинків вищого рівня, вчинків свідомих і відповідальних, що визначають майбутнє і відповідають її цілям і цінностям. Характеристиками особистісної зрілості він називає інтегрованість, цілісність (як сформовану стійку ієрархію мотивів і цінностей, яка веде до психологічного здоров'я, самосприйняття, реалістичність домагань), свідоме самовизначення (контроль свого життя та управління ним, життєстійкість); активну життєву позицію (виражається в активності, ініціативності, енергійності, творчості); здатність до здійснення вчинків (уміння робити вибір, уміння зважувати альтернативи, готовність піти на ризик).

Як відзначає Т. М. Титаренко, при досягненні особистісної зрілості відбувається подолання людиною найвищого етапу морального розвитку: «... людина стає відкритою для інших, вона не може не враховувати їхні інтереси, очікування, потреби. Людина відчуває себе активним суб'єктом, що приймає самостійні рішення, бере на себе відповідальність за все, що відбувається, прагне перетворювати себе у відповідності зі значущими цінностями» [11].

Узагальнюючи існуючі розробки з проблеми особистісної зрілості, можна виділити складові особистісної зрілості, які містяться в роботах багатьох авторів — відповідальність (С. Л. Братченко, З. Н. Борисова, Д. О. Леонтєв, Ж. Піаже, К. Роджерс, Дж. Роттер, Т. М. Титаренко, Е. Фром, Р. С. Шаміонов, О. С. Штепа, П. М. Якобсон); самостійність (Є. І. Головаха, В. І. Слободчиков, Т. М. Титаренко, Р. М. Шаміонов, Е. Еріксон); самоствердження (К. А. Абульханова-Славська, А. І. Анциферова, Б. Ф. Ломов, О. М. Леонтєв, А. Маслоу, В. С. Могул, І. М. Палей, А. В. Петровський, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Е. Еріксон); адекватне цілепокладання (І. В. Дубровіна, Дж. Олпорт, Е. З. Омаров, А. Г. Портнова, Г. М. Прихожан, Н. Н. Толстих, Р. М. Шаміонов, П. М. Якобсон); взаємодія з іншими (С. Л. Братченко, Ю. З. Гільбух, А. Маслоу, В. С. Могул, І. М. Палей, А. Г. Портнова, Дж. Олпорт, Е. З. Омаров, Т. М. Титаренко, Е. Фромм, О. С. Штепа).

Ми визначаємо особистісну зрілість як вищий рівень розвитку особистості, що виражається в готовності і здатності особистості здійснювати вільні, самостійні, відповідальні, ціннісні вибори і вчинки.

Атрибутивні складові особистісної зрілості можна систематизувати за трьома блоками: ціннісно-сміслові регуляції життєвих відносин особистості; особливості ставлення до інших; особливості ставлення до свого «Я».

У першому блоці характеристик — «Ціннісно-смісловому» — нами представлені: а) чіткість і визначеність життєвих цілей і позицій; б) високий рівень свідомості і самостійності життя, схильність жити відповідно з власною системою ціннісних орієнтацій; в) внутрішня локалізація контролю за життєвими ситуаціями; г) цілісність особистісного ідеалу; пріоритет моральних, загальнолюдських цінностей і смислів; д) творча спрямованість на вирішення життєвих проблем, відкритість життєвому досвіду; е) спрямованість на особистісний ріст, самоконструювання і самореалізація; ж) прагнення транслювати себе іншим; з) оптимістичний світогляд.

Характеристиками другого блоку («Ставлення до інших») виступають: а) здатність до встановлення емоційно-насичених контактів з іншими, емпатичне розуміння і прийняття інших; б) здатність до децентрації (діалогічність у спілкуванні), здатність узгоджувати близькість і віддаленість у спілкуванні; в) толерантність до інших, здатність прощати.

І в третій блок — «Ставлення до свого Я» — включені: а) психологічне благополуччя, б) адекватність і гнучкість Я-концепції; в) автентичність, внутрішня цілісність, конгруентність; г) високий рівень саморегуляції (самоконтролю); д) особистісна диференційованість (автономність, незалежність думок і вчинків); е) готовність до побудови моделей можливого «Я».

Таким чином, узагальнюючи різні погляди на феномен особистісної зрілості, ми показали, що особистісна зрілість є вищим рівнем розвитку особистості, атрибутивні складові якого можна систематизувати за трьома блоками: ціннісно-сміслові регуляції життєвих відносин особистості; особливості ставлення до інших; особливості ставлення до свого «Я». Слід також зауважити, що компоненти виділених блоків характеристик можуть бути використані як діагностичні критерії при емпіричному дослідженні проблеми співвідношення структурних компонентів особистісної зрілості і показників якості значущих відносин.

Список використаних джерел

1. Братченко С. Л., Миронова М. Р. Личностный рост и его критерии. — Психологические проблемы самореализации личности. — СПб., 1997. С. 38–46.
2. Деркач А. А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. М., 2000.
3. Кон И. С. Социология личности // Социологическая психология. М. — Воронеж, 1967.
4. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. М.: Смысл, 1993. — 43 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. Перевод с англ. А. М. Татлыбаевой. — СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.
6. Омаров Э. З. Особенности личностной зрелости успешных и неуспешных предпринимателей. Автореф. дис. ... канд. психол. наук, 19.00.05, Тюмень, 2011.
7. Портнова А. Г. Личностная зрелость: подходы к определению // Сибирский психологический журнал. — № 27. — 2008.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М., 1994.
9. Роменец В. А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. — Київ, Либідь. — 2003. — 232 с.

10. Социальная психология личности в вопросах и ответах. Учебное пособие. — Под редакцией профессора В. А. Лабунской. — М., 1999. — 397 с.
11. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. — К.: Марич, 2009. — 232 с.
12. Фромм Э. Искусство любви. — СПб., 2001. — 224 с.
13. Шамяионов Р. М. Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы. / Р. М. Шамяионов. — Саратов: Изд-во «Научная книга», 2008. — 296 с.
14. Штепа О. С. Диспозиційна модель особистісної зрілості. Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. С. Штепа; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2006. — 17 с.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы. — Флинта, 2006. — 352 с.
16. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности// Психологический журнал. — 1981. — № 4. — С. 142-147.

В. Е. Ткаченко

аспирант

Кафедра социальной и прикладной психологии

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ЛИЧНОСТНАЯ ЗРЕЛОСТЬ КАК ВЫСШИЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлены различные взгляды на феномен личностной зрелости, выдвинуто свое определение личностной зрелости, атрибутивные составляющие которой систематизированы по трем блокам: ценностно-смысловые регуляции жизненных отношений личности; особенности отношения к другим; особенности отношения к своему «Я».

Ключевые слова: личностная зрелость, развитие личности, атрибутивные составляющие личностной зрелости.

V. Tkachenko

Postgraduate Student, Department of Social and Applied Psychology

Odessa National I. I. Mechnikov University

PERSONAL MATURITY AS THE HIGHEST LEVEL OF PERSONAL DEVELOPMENT

Summary

The article presents different perspectives on the phenomenon of personal maturity, put forward the own definition of personal maturity, attributive constituents which are systematized in three blocks: the value-meaning regulation of vital relationship between the individual, particularly relating to others, especially to do with his «I».

Key words: personal maturity, personal development, attributive components of personal maturity.

Успенский Владимир Николаевич

соискатель

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

РОЛЬ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ХУДОЖНИКА В СОЗДАНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА

В статье рассмотрен уникальный случай — создание художником В. Васнецовым похожего портрета богатыря Ильи Муромца при отсутствии информации о его внешности. Автор рассмотрел психологические механизмы, сделавшие это возможным.

Ключевые слова: исторический портрет, прототип, модель, образ, сходство, трансляция смыслов, инобытие человека, творческий потенциал.

При написании исторического портрета художники пользуются описаниями внешности и личности в литературе, скульптурными портретами, фотографиями... А можно ли написать внешне похожий портрет, если нет информации о внешности? Ответ на этот вопрос важен для психологии искусства. Каких-либо исследований по этому вопросу в психологии мы не нашли. Их нет, наверное, потому, что кажется очевидным — такой портрет написать невозможно. Рассмотрим пример, опровергающий это мнение.

Проанализируем картину «Богатыри» В. М. Васнецова с точки зрения примененных художником психологических средств воплощения смыслов в структуре художественного произведения [8].

Тематика. Изобразив самых любимых народом богатырей, автор настраивает зрителя на восприятие важных национальных культурных смыслов.

Семиотика. Симметрия в композиции дает ощущение покоя. Его мы приписываем и богатырям, считая, что если перед лицом опасности они спокойны, значит, для этого есть основания — их сила и боевое мастерство. Группа богатырей сдвинута влево, куда все трое смотрят. Асимметрия создает ощущение будущего движения, скрытой динамики, сжатой пружины, которая с силой может распрямиться в сторону врагов.

Хронотопика. В смысловом центре картины Ильи Муромец. Его более крупное телосложение и расположение несколько выше других подчеркивает его значение как главного богатыря. Семантика. Очертаниями группа напоминает холм. Создается впечатление основательности, силы, связи с родной землей.

Хроника. Склон холма задает направление взгляду слева направо по диагонали к двум курганам с межевыми камнями. Возникает логическая связь: слева военная угроза — справа межевые знаки, значит угроза границе государства, посередине заслон этой угрозе — богатыри.

Символика. Символы границы земли предков — межевые камни и курган. Орел над курганом — символ геройства и предстоящей победы. Вынутый Добрыней из ножен меч, перчатка и булава на одной руке Ильи,

направленное в сторону врага копьё — в другой, лук со стрелой на тетиве у Алеши — символизируют готовность к бою. Богатая одежда, оружие, сбруя коней — символизируют богатое государство. Очень важный смысл в картине символизирует холм. Вспомним «Слово о полку Игореве» — автор восклицает: «О русская земле! Уже за шеломянем еси!» [9: 66] («О Русская земля! Уже ты за холмом!» [там же, с. 250]). Вот этот холм и символизирует границу, за которой земля, охраняемая богатырями. Глядя на него, вспоминаешь о шарообразности Земли. Шар — тело, поверхность которого бесконечна. Здесь он может символизировать огромность, бесконечные размеры Руси, ее цельность, государственное единство, монолитность. Облака, повторяя форму холма, как бы обнимают его, символизируя покровительство высших сил небесных над святой Русью. Клонятся под ветром ковыли, развеиваются хвост Добрыниного коня. Ветер символизирует беспокойство, ощущение тревоги и опасности.

Архитектоника. В картине видно продуманное до мелочей, ясное применение всех законов композиции [16], способствующих воплощению идейного замысла (художественной идеи) — выразить народное понимание образов русских богатырей [3].

1. Модель и образ в картине. Моделью для создания образа Ильи послужил крестьянин Владимирской губернии Иван Петров. Художник в картине написал крупнее глаза и изобразил более выпуклыми надбровные дуги. Вглядимся в лицо Ильи Муромца (рис. 1): лет 45–50, нависающие брови, мощные надбровные дуги, прямой нос, скругленный на конце, широкий рот, седые волосы. В результате смыслового анализа произведения получаем характеристику образа Муромца: могучий, решительный, бесстрашный, спокойный (но в образе ощущается внутренняя динамика), сдержанный, уверенный в своей силе, надежный защитник Родины, выходец из самого народа, связанный с его древними традициями, христианин, которому покровительствуют Божьи силы. Он — воплощение идеала героя-воина.

Рис. 1

2. Образ Ильи Муромца в былинах. Первая дорога на Киев через непроходимые леса появилась в середине XII столетия. Илья боролся с врагами Руси не щадя себя. Он отважен, самостоятельно освободил дорогу от грабителей, выступил против «силушки», обложившей Чернигов, и победил. Черниговцы позвали его к себе воеводой. Но он отказался. Он — патриот, едет к великому князю в Киев — хочет служить не отдельному городу, а всей Руси. Это он ставит выше своих личных обид на князя Владимира [2].

Илья Муромец — крестьянский сын. Он был парализован до 30 лет [17]. Сила его — от святых странников (явившихся в образе «калик пере-

хожих») [10; 11]. Илья был необычайно сильным и ловким: «Стал он бить силушку великую — А он силу бьет, будто траву косит» [2: 58].

А вот пример его смекалки: не имея при себе оружия, «схватил татарина он за ноги, Стал он бить татар татарином» [там же]. Илья «дородный добрый молодец» [там же, с. 43], то есть крупный, плотного телосложения [14]. Других данных о его внешности нет. Муромец умен, легко распознает хитрости врагов. Королевична, на которой он решил жениться, задумала погубить его: уложить на опрокидывающееся ложе, под которым пропасть. Илья догадался: взял да и швырнул ее саму на это ложе [6] ... Сообщение о смерти Ильи: «Сам заехал во пещеры во глубокие, Тут-то Илья уже пре- ставился. Поныне теперь мощи нетленные» [11].

3. Прототип богатыря. Мощи Ильи Муромца находятся в Ближних пещерах Киево-Печерской лавры [17]. Похоронен он около 1188 года [11].

В 1988 году мастером пластической реконструкции С. А. Никитиным (восстанавливавшим облик членов семьи Николая II, Нестора-летописца, Софьи Палеолог) была проведена экспертиза мощей Ильи Муромца. Характеристика мумии: череп крупный, плечи широкие, кисть крепкая, рост 177 сантиметров. В то время он был на голову выше человека среднего роста. По виду зубов возраст — 55–60 лет. Человек плотного телосложения [1]. Дефекты позвоночника позволяют говорить о перенесенном в юности параличе конечностей. Причина смерти — рана в области сердца [11].

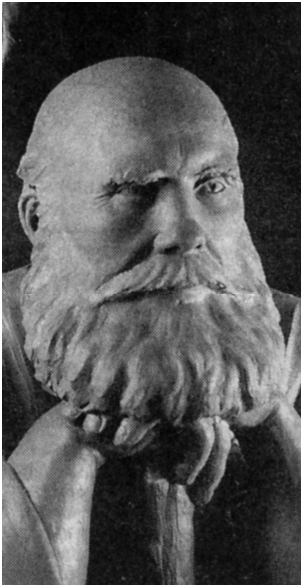

Рис. 2

Восстановленный по черепу облик Ильи Муромца (рис. 2): крупная голова, сильно выпуклые надбровные дуги, нависающие брови, широкий прямой нос с кончиком «картошкой», большой рот. Строго говоря — это тоже образ, но он условно принят нами за «прототип», потому что наиболее точно воспроизводит облик реально жившего человека (точнее воспроизвести в настоящее время невозможно, а может быть, не удастся никогда).

4. Сравнение образов между собой и с прототипом. Образ в былинах и образ в картине совпадают. Теперь сравним прототип с изображением богатыря в картине. Сходство велико. Только, пожалуй, нос чуть более широк у прототипа. А вот различие — более выраженные носогубные складки у прототипа — признак большего возраста.

Под творчеством понимают «деятельность, порождающую нечто качественно новое, отличающееся неповторимостью, оригинальностью и общественно-исторической уникальностью» [17:

132]. Можно добавить к данному определению еще и воссоздание забытого, «канувшего в Лету», подвергнувшегося забвению.

Действие каких психологических механизмов позволило преодолеть забвение? Попробуем объяснить это, исходя из представлений о трансляции смыслов через культуру [8] и исходя из понятия человеческого инобытия, которое является формой существования человека в иных, чем он сам, носителях (в других людях, предметах, произведениях искусства...) [4]. Инобытие человека многократно умножает жизнь индивидуальности благодаря трансляции лично значимых ее качеств в окружающий мир. С другой стороны, все предметы, вещи, каждый человек содержат в себе отпечатки чьих-то переживаний, ценностных ориентаций, мыслей... Инобытие проявляется в феноменах, названных Л. Я. Дорфманом воплощением и превращением [4].

Перейдем к рассмотрению случая с портретом Ильи Муромца. Потребности общества в защитниках отечества и социальные ценности, выработанные этим обществом, явились источниками смыслов, которые были восприняты некоторыми представителями народа, на их основе выработавшими собственные убеждения. Этими представителями и были реально жившие на Руси люди — защитники страны, богатыри.

Молва об их героизме, силе, патриотизме распространилась по Руси. Рассказывали и о самом выдающемся из них — Илье Муромце. Произошло воплощение, и за счет вклада в других людей индивидуальность Муромца многократно умножилась. Носителями ее отпечатков явились другие люди.

Жизнь Ильи, его героизм, патриотизм, его идеалы были восприняты летописцами, писателями (превращение), стали их идеалами, источниками их личностных смыслов, которые были ими воплощены в былинах, сказках, песнях в образе богатыря Ильи Муромца.

Эти смыслы укоренились в смысловом поле культуры и были развоплощены, переосмыслены художником В. М. Васнецовым (превращение) и снова — воплощены, теперь уже в образах картины. На протяжении столетий в культуре параллельно существовали и приумножались как воплощения каких-то индивидуальных, значимых, качеств реально существовавшего когда-то Ильи Муромца, так и превращения, выражавшиеся в других людях в форме подражания ему.

Какой длинный путь преобразований «воплощение — превращение» и какая точность трансляции смыслов! Как удалось воплотить в картине образ, отразивший индивидуальность Ильи Муромца, воссоединивший через столетия его действительную внешность с присущими ему чертами личности (образ в былинах отражает в определенной степени личность прототипа)?

При работе над картиной В. М. Васнецов изучал героический эпос [3]. Читал он и «Слово о полку Игореве», написанное примерно в то время, когда жил Илья Муромец. Смысл произведения — призыв русских князей к единению [15]. Смыслы, воплощенные в произведении, — коллективное смысловое поле передового культурного слоя народа. В. П. Козловский отмечает, что усвоение смыслов, транслируемых через культуру, не сводится к пониманию, необходимо «вживание» в этот смысл [7]. Глубокое усвоение смыслов В. М. Васнецовым могло иметь место только при «вживании»

его в ткань культуры Руси, глубококом понимании социальных ценностей того времени как разновидностей смысловых структур. В. М. Васнецов говорил: «Я всегда был убежден, что <...> в сказках, песне, былине, драме и прочем сказывается весь целый облик народа, внутренний и внешний, с прошлым и настоящим, а может быть и будущим» [3: 4]. Но усвоение социальных ценностей всегда опосредовано референтной группой индивида и включением субъекта в коллективную деятельность [8]. Референтной группой для В. М. Васнецова в детстве и юности была семья: отец — священник, братья — сельские и земские учителя [3], а в период написания картины — близкое окружение: М. А. Врубель, А. П. Рябушкин, М. В. Нестеров, А. В. Прахов, В. И. Суриков — люди, изучавшие древнерусское искусство и культуру и применявшие эти знания в своем творчестве. Родной брат Виктора Васнецова Аполлинарий был известным историческим живописцем, писал пейзажи старой Москвы, участвовал в археологических раскопках в Москве.

Творческий потенциал следует понимать как возможности личности в выполнении творческих задач [5]. Как видим, он у В. М. Васнецова был очень велик. Нам неизвестны другие случаи, подобные описанному нами. Кроме таланта потенциал художника подкреплен огромным трудолюбием, глубокими знаниями по истории Руси, «погруженностью» художника в эту тематику, профессиональным общением с другими художниками, писавшими картины исторического содержания, и, наверное, особо развитой интуицией. Кроме портрета Ильи Муромца есть еще один пример из творчества В. Васнецова, подтверждающий высокую оценку его творческого потенциала, — это фриз «Каменный век» (1883—1885) в Государственном Историческом музее в Москве. Достоверность, с которой изображены сцены из жизни древних людей, вызывает восхищение специалистов, занимающихся древней историей.

Мы показали, что созданию похожего портрета Ильи Муромца способствовали инобытие человека в артефактах культуры и действие механизма трансляции смыслов через культуру. Но есть и другие факторы: а) сохранился генотип русского человека-«богатыря» и представление в народе о том, как должен такой человек выглядеть; б) в результате взаимодействия генотипа и среды (русская природа, культура, православная вера...) сформировался фенотип, сходный у разных людей в разные периоды жизни государства. Согласно И. П. Павлову, понятие фенотипа связано с понятием характера [13]. Среди русских людей всегда был такой тип, для которого характерно мощное телосложение и склад характера с чертами, подобными тем, какие приписываются былинами Муромцу. Понимание того, какими качествами должен обладать богатырь, достигается за счет более широкого контекста — патриотизма людей, осознания важности цельности, мощи, нерушимости границ Отечества, особой исторической миссии святой Руси. Такое отношение к своему Отечеству сохранялось в народе при жизни В. М. Васнецова. Поэтому он распознал в крестьянине И. Петрове фенотип богатыря и написал с него портрет, послуживший основой для создания образа И. Муромца.

Следует отметить, что на людей образованных, хорошо знающих историю, литературу, произведения искусства воздействуют гораздо сильнее благодаря суммированию эмоциональных эффектов [138]. На таких зрителей образ Ильи Муромца производит большое впечатление, пробуждая гамму различных чувств (причастности к древнему славному народу, гордости за свою Родину...), вызывая цепь ассоциаций, стимулируя размышления об истории и судьбе своего народа.

Рассмотренный нами случай создания художником В. М. Васнецовым исторического портрета позволяет предположить возможность существования определенных психологических механизмов, обеспечивающих сохранение в культуре и трансляцию через культуру с минимальными искажениями важнейших для выживания народа смыслов.

Список использованных источников

1. Арсеньев В. Илья Муромец под рентгеном / «Экспресс-газета», № 3(313), 2001.
2. Былины и русские народные сказки. Древнерусские повести. — М.: Детская литература, 1979. — 640 с.
3. В. Васнецов, Галерея искусств. — 2005. — № 40.
4. Дорфман Л. Я. Воплощения и превращения как формы взаимодействий индивидуальности с миром. www.psychology.ru.library
5. Дячук Н. В. Трорчий потенціал як фактор самореалізації особистості / Вісник Одеського національного університету. Том 14. Вип. 17, 2009, Психологія. — С. 321–327.
6. Зарицкая Т. Мифология. Энциклопедический справочник — М.: Белфакс, 2002. — 352 с.
7. Козловский В. П. Культурный смысл: генезис и функции. Киев: Наукова думка, 1990. — 128 с.
8. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, исправленное издание. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.
9. О, Русская земля! / Составитель, предисловие и примечания В. А. Грихина. — М.: Советская Россия, 1982. — 368 с.
10. Преподобный Илия Муромский. www.promurom.ru/murompage.php?spage=175
11. Преподобный Илия Муромец, Печерский. www.pravoslavie.ru/put/070101142808
12. Саламон Л. О физиологии эмоционально-эстетических процессов // Психология художественного творчества / Хрестоматия. — Минск: Харвест, 2003. — С. 214–253.
13. Словарь практического психолога: Свыше 2000 терминов. / Сост. С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1998. — 554 с.
14. Словарь русского языка в четырех томах / Академия наук СССР. Институт языкознания. — М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957. — Т.1: Ф-Й.
15. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.) — М.: «Советская энциклопедия», 1981. — 1600 с.
16. Шорохов Е. В. Основы композиции: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. — М.: Просвещение, 1979. — 303 с.
17. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic.../044/4020.htm

В. Успенський

здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**РОЛЬ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХУДОЖНИКА ПІД ЧАС
СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА**

Резюме

У статті розглянуто унікальний випадок — створення художником В. Васнецовим схожого портрета богатиря Іллі Муромця при відсутності інформації про його зовнішність. Автор розглянув психологічні механізми, що зробили це можливим.

Ключові слова: історичний портрет, прототип, модель, образ, схожість, трансляція сенсів, творчий потенціал.

V. Uspensky

competitor

Odessa National I. I. Mechnikov University

**CREATIVE POTENTIAL ROLE OF THE ARTIST IN THE CREATION
OF HISTORICAL PORTRAIT**

Summary

A unique case is reviewed in the article. The artist Vasnetsov created a similar portrait of the warrior Ilya of Murom in the absence of information about his appearance. The author examined the psychological mechanisms that made this possible.

Key words: historical portrait, prototype, model, image, similarity, translation of senses, inobytie of man, creative potential.

Цільмак Олена Миколаївна

доктор юридичних наук, доцент
начальник кафедри юридичної психології та педагогіки
Одеський державний університет внутрішніх справ
cilmalen@rambler.ru

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТТЕДІЯЛЬНІСНИХ УСТАНОВОК

У статті викладено основні соціально-психологічні детермінанти виникнення та формування життєдіяльнісних установок у індивіда на ґрунті результатів психокорекційної роботи.

Ключові слова: життєдіяльнісна установка, соціально-психологічні детермінанти, фактори, особистість.

Постановка проблеми. Визначення основних соціально-психологічних детермінант виникнення та реалізації життєдіяльнісних установок у індивіда є досить актуальними для психологічної науки. Разом з теоретичними розробками основних положень життєдіяльнісної установки не менш важливим є практичний аспект проблеми, а саме — можливість застосування знань для прогнозування людської поведінки, її моделей і стратегій; продуктивного здійснення психокорекційних заходів, надання психологічної допомоги та навчання раціональним і безпечним формам поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових працях зарубіжних і вітчизняних психологів питання детермінації, прогнозування і моделювання поведінки в цілому представлені досить широко (Оллпорт Г. (1935); Міллер Д., Галантер Ю. (1965); Ядов В. О. (1979); Узнадзе Д. М. (1966); Бжалава І. Т. (1968, 1971); Прангішвілі А. С. (1975); Надірашвілі Ш. А., (1974, 1987); Анохін П. К. (1972); Мерлін В. С. (1986); Вяткін Б. О. (1964); Леонтьев В. Х. (1992); Асмолов А. Г. (1979); Залевський Г. В. (1976); Чирков В. І. (1996); Deci E. L. (1980); Skinner B. F. (1971) та ін.).

Як відмічає Ш. А. Надірашвілі, у ряді досліджень підтверджується відповідність установки і поведінки. Наприклад, робота Креча, Крачфильда і Балачи свідчить про те, що при відповідності між різними компонентами можна припускати відповідність установки і поведінки. Фергюсон відмічає необхідність розгляду усієї системи установок, оскільки установка не є ізольованим компонентом в сузір'ї інших установок (Kreck, Crutfield, Balachy, 1969; Fergusson, 1939). Важливо також визначити міру залученості «Я», периферійність установки, щоб визначити міру її впливу на поведінку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Стаття присвячена систематизації соціально-психологічних детермінант виникнення та реалізації життєдіяльнісних установок у індивіда.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На нашу думку, *установка* — це суб'єктивний вибір індивідом та прийняття за основу власної життєдіяльності світоглядних аксіом і норм, де аксіома та норма є складовими установки (яка у свою чергу є структурним компонентом світогляду людини). Слід зазначити, що життєдіяльнісні установки формуються завдяки обраним особою нормам й аксіомам власної життєдіяльності та мають певне спрямування. Дослідивши установчі життєдіяльнісні принципи у 270 респондентів жіночої та чоловічої статі віком від 20 до 40 років, нами було встановлено, що установки необхідно групувати у відповідності до суб'єкта або об'єкта спрямування (тобто на себе, інших, об'єкти, діяльність). Структурно це можна зобразити так (див. рис. 1).

Рис. 1. Типи, види та підвиди життєдіяльнісних установок

Аналізуючи результати з практичного досвіду роботи, слід визначити, що виникнення життєдіяльнісних установок у індивіда детерміновано як зовнішніми (соціальними, соціально-психологічними), так і внутрішніми (психологічними, біологічними) факторами. Під їх впливом життєдіяльнісні установки виникають, реалізуються, фіксуються або змінюються, вдосконалюються або залишаються незмінними, набувають актуальності або відходять на вторинний план. До цих факторів слід віднести: пережиті індивідом стресові ситуації; обраний індивідом для наслідування ідеал-кумир; сімейні традиції та переконання; загальнодержавні норми; культурні, релігійні, етнічні та соціальні традиції; умови та форми виховання, навчання та праці тощо; якості та здібності індивіда (наприклад, підозрілість, цілеспрямованість, наполегливість та ін.); особливості психічних пізнавальних процесів (наприклад, ригідність, інертність, лабільність, статечність мислення); тип темпераменту (наприклад, у флегматиків більш фіксовані життєдіяльнісні установки, у холериків — нестійкі); акцентуації характеру (наприклад, фіксовані основні життєдіяльнісні уста-

новки відмічені у педантичного, ригідного, епілептоїдного типів); мотивацію; готовність (через неї визначається установка, що забезпечує стійкий, цілеспрямований характер протікання успішної професійної діяльності); набуті знання та досвід; психофізичні вади; вік; стать та ін.

Розглянемо їх детальніше. Отже, один із вагомих *соціально-психологічних факторів є пережиті індивідом стресові ситуації*, як позитивні, так й негативні. Ця детермінанта сприяє прийняттю рішення суб'єктом стосовно перегляду норм та аксіом, які інтегровані у поведінку; перебудові або кординації власної поведінки шляхом умовиводів про недопустимість певних вчинків, про корекцію певних характерологічних якостей, стереотипів поведінки, життєдіяльнісних установок тощо.

Так, наприклад, пацієнтка П. пригадала, що якось матір осоромила її перед значимими для неї родичами за те, що вона не могла вимовляти деякі звуки. Чотирьохрічній П. було дуже соромно й стидно за себе перед родичами, вона дуже злилася на матір. Після цієї події П. вирішила для себе, що більше не проговорить ні слова (установка — не розмовляти більше). Батьки цілий рік водили дівчинку по лікарях, екстрасенсах, бабках, — однак все даремно, дівчинка мовчала. Вона підкреслила, що й надалі мовчала би, однак її старша сестра дуже хотіла, щоби вона видужала й часто плакала з цього приводу. Якось П. стало дуже жалко сестру й вона, обнявши її, вимовила: «Ти моя рідна!»

Виникає питання: «...Як у дівчинки вистачило сил не піддатися на різноманітні провокації дорослих і витримати дане перед собою слово?» Ця історія вказує на силу волі дитини стосовно прийнятого для себе рішення, на її непохитну установку з приводу пережитої негативної психотравмуючої ситуації. Це у свою чергу підкреслює глибину психологічної травми, яку вона пережила. Отже, одним із вагомих факторів формування життєдіяльнісних установок є пережиті індивідом стресові ситуації — негативні (що травмують) та позитивні (що спонукають).

Формуванню життєдіяльнісних установок сприяє й *обраний індивідом для наслідування ідеал-кумир*. Прикладом може слугувати історія Тараса. За його словами батьки були п'яничками, йому це дуже не подобалося. Увесь час він спостерігав за сусідом дідусем Михайлом та ніяк не міг зрозуміти, чому той за все своє життя ніколи не пробував горілки, чому його дуже любили діти, онуки, сусіди, колишні колеги. Якось, після чергової п'яної сварки батьків, хлопчик для себе вирішив, що він буде таким, як дідусь Михайло, тобто він у своєму житті ніколи не буде пиячити та досягне професійних успіхів. Отже негативний приклад батьків та позитивний — дідуся Михайла посприяли тому, що все ж таки Тарас став відомою людиною та справжнім майстром своєї справи. Отже, центральна провідна установка може все життя індивіда поставити на шлях по досягненню мети — «бути таким, як...».

Наступна історія про Ірину, що виховувалась у сурових умовах — її забороняли розмовляти, гратися та гуляти з дівчатами-однолітками, тобто «тримали у їжакових рукавичках». У школі вона спостерігала за поведінкою Люсі, яка могла собі дуже багато дозволити. Ірина у глибини

душі їй дуже заздрила та вибрала її як кумира для наслідування. У підлітковому віці вона разом з Люсею стала вести розгульний образ життя, зловживати психотропними речовинами та від передозування померла.

Отже, у залежності від обраного для наслідування образу-кумиру (позитивного або негативного) залежить подальша життєдіяльність індивіда. Таким чином, установка виникає завдяки «зустрічі» потреби індивіда — «бути таким, як» і життєвої ситуації. Кумир-ідеал для підлітка стає не лише зразком для наслідування, але своєрідним внутрішнім критерієм самооцінки, регулювальником особистісного розвитку. Підліток, прагнучи визначити своє місце в житті, активно шукає свій кумир-ідеал, однак він не завжди може спрогнозувати наслідки власного наслідування йому та не вміє співвідносити реальні вимоги життєдіяльності з особистісними установками.

Цілісна структура особистості може опиратися зовнішнім впливам та виробляти власні життєдіяльнісні установки, а може самостійно вибірково присвоювати нові чужорідні установки. Не можна не відмітити такий вагомий соціально-психологічний фактор формування життєдіяльнісних установок, як *сімейні традиції та переконання*. Сім'я відіграє провідну роль у формуванні та закріпленні життєдіяльнісних установок у дитини.

Іноді суперечливість поглядів батьків не дає можливості дитині осмислити, хто із них правий, а хто ні, що добре, а що погано. Це дисгармонійне виховання та певні сімейні установки у подальшому впливають на життя особи, на її психічне, соматичне та фізичне здоров'я.

Наприклад батьківська установка «Ніколи не брешти». Багато хто з дитинства може пригадати, як батьки наказували за брехню. Однак у той же час батьки й самі заставляли брехати. *Наприклад, прийшла сусідка, мати каже дитині: «Скажи, що мами немає», хлопчик підходить до дверей й каже: «Мама сказала, що її немає». Мати гнівається на сина, сварить та докоряє, що він буде винний, якщо вона посвариться з сусідкою.* Дитина у розпачі: «Так брехати можна чи ні? Брехати це погано чи добре?» Саме з цього часу починається хитра гра дитини, під час якої вдосконалюється його вміння брехати та одягати різноманітні соціальні маски.

Яскравим прикладом дотримання батьківської установки може слугувати історія Д., яка одного разу категорично відмовилася обслуговувати на касі циганську сім'ю. Керівництво наполягло на поясненні її поступку. На що вона відповіла, що якимось її матір обшукала циганка. Після цієї події матір заборонила дітям навіть дивитися у сторону циган. Тому, пояснюючи свій поступок, Д. сказала, що вона боїться їх гіпнозу та того, що під його впливом вона може віддати усі гроші з каси магазину.

Психологи дійшли висновку, що в дорослій людині живе залежність від когось з батьків, який свого часу забезпечував своє дитя кодовими фразами-установками. У психології це явище дістало назву «батьківських директив», що закладається в підсвідомість дитини.

Вплив сім'ї на дитину сильніше впливу школи, суспільства в цілому. Вона виступає тим безпосереднім первинним середовищем, завдяки якому дитина входить у систему соціальних зв'язків, оволодіває тими чи інши-

ми нормами поведінки. Сім'я нав'язує індивіду поведінкові, когнітивні та афективні світоглядні стереотипи, аксіоми та норми життєдіяльності.

Вагомим фактором формування життєдіяльнісних установок є й *загальнодержавні норми*. Соціальні установки життєдіяльності громадянина чітко прописані у нормативно-правових актах України. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Зако-нослухняні громадяни певної країни спрямовують власну життєдіяльність у відповідності до загальноприйнятих норм поведінки, що врегульовані нормативно-правовими актами. Правова свідомість формується у людини з раннього дитинства та вдосконалюється протягом життя. Індивід у процесі життя здійснює самостійний вибір стосовно стратегії власної поведінки та може обрати для себе як правову форму, так й девіантну та кримінальну. Це залежить насамперед від обраних аксіом, еталонів і правил соціальної поведінки, тобто від його життєдіяльнісних установок. Оскільки норми права є одним з видів соціальних норм, то правова поведінка є одним з проявів нормативної поведінки, одним з її видів.

На формування життєдіяльнісних установок впливають також *культурні, релігійні, етнічні та соціальні традиції*. Етнічні установки фокусують в собі переконання, погляди, думки людей відносно історії і сучасного життя їх етнічної спільності і взаємозв'язків з іншими народами, людьми інших національностей. У сучасних умовах зусилля вчених спрямовані на виявлення механізмів, здатних гармонізувати міжетнічні стосунки, оптимізувати етнічні установки [1].

Для розуміння етнічних (чи національних) стереотипів украї важливо усвідомити, що вони завжди є емоційними, суб'єктивними, багато в чому ірраціональними і майже завжди спотвореними відображеннями дійсності. Члени етносу сприймають свою лінію поведінки як єдино вірну, а усі інші як «дикість», безглуздість. Саме тому античні греки називали усі інші народи «варварами», хоча серед цих народів були носії древніх і не менш розвиненіших культур, ніж грецька (перси, єгиптяни, фінікійці та ін.). Те ж саме можна сказати про відношення європейських колонізаторів 18–20-го ст. до народів завойованих ними країн. Етнічний образ символізує одночасно народ і країну через типову особу, причому сама ця особа є абстракцією, лише частково співпадаючою з реальними членами етносу. Етнічному образу відводиться ключова роль в структурі етностереотипу: це та основа, навколо якої і виникають уявлення про той або інший народ [2].

Можна навести приклад етнічної установки євреїв: «Національність дитині передається по материнській лінії, тому хлопці-євреї повинні женитися на дівчині-єврейці» (тоді як дівчина може вийти заміж й за представника іншої національності) та установки арабів: «Ти можеш мати декілька дружин, однак їх ти повинен забезпечити».

Один із вагомих факторів формування життєдіяльнісних установок є релігія. *Релігійні вірування* прищеплюються індивіду сім'єю, етнічною групою, церквою, державою, та власне й сама особа може вибрати або змінити їх.

У різних народів релігійні установки на різних стадіях розвитку релігійних вірувань були різними. Так, наприклад, сприяла вірі людини релігійна установка при:

– *фетишизмі* — про надприродні властивості різних предметів або об'єктів;

– *магії* — про існування надприродних засобів впливу на природу і людину (віра у ворожбитство, замовляння, заклинання, лікування тощо);

– *тотемізмі* — про те, що людина має родинні зв'язки з певним видом тварин, тотем є покровителем роду, його не можна вбивати;

– *землеробському культі* — про богів — покровителів землеробства, тваринництва та інших господарських занять;

– *шаманстві* — про методи екстатичного спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб (дух (злий чи добрий) може вселитися в шамана і чинити певні дії).

За допомогою цих установок та вірувань у релігії того чи іншого народу по-своєму відображався життєвий досвід людей, зберігалась система емоційно-образних уявлень і переживань, норм людського буття.

Релігійні установки виконують культурно-історичну функцію, тобто вони є засобом соціальної регламентації і регуляції, збереження і упорядкування традицій, звичаїв і обрядів.

Релігійні установки визначаються у заповідях Божих. Так, наприклад, заповідь «Шануй батька твого і матір твою, щоб тобі було добре і щоб довго прожив на землі». Вона свідчить про те, що буде добре, коли будеш слухати батьків та поважати їх. Ця Божа заповідь природно гарантує батькам слухняність дітей та їх безпеку й базується на природному людському страху смерті. З точки зору християнства головна мета людства — це слідування до Бога. Таким чином, спонування до дотримання десяти заповідей спонукає людей до покорі, залежності та слухняності.

До соціальних традицій слід віднести *забобони, стереотипи та обряди*, які є також соціально-психологічними факторами формування життєдіяльнісних установок. *Забобон* — це установка, що склалася за допомогою соціального навчання у відношенні до об'єкта — мішені. Забобони, як правило, мають негативний ефект, викликають неприязнь або страх, набір негативних думок, що підтримують установку, і поведінковий намір уникати членів групи — «мішені», управляти ними або панувати над ними.

Часто забобони є апіорними судженнями, заснованими на неповній інформації, що робить установку необґрунтованою і ірраціональною. Одного разу сформувавшись, забобони здійснюють сильний вплив на процеси обробки релевантної інформації та роблять поведінку більш передбачуваною й контрольованою. Величезна кількість забобонів пов'язана з працею, святами, грішми, побутовими відносинами, але, напевно, найбільше їх — з народженням дитини.

Так, наприклад, соціальний забобон: «Вагітній жінці не можна наступати на люк, може щось трапитися з дитиною». Цей забобон-оберіг для вагітної жінки, який сформувався для забезпечення безпеки дитині та матері (люк може бути трохи відкритим, та вагітна, не помітивши цього, може

провалитися у каналізаційну яму). З цього видно, що соціальні установки визначають й контролюють поведінку вагітної жінки з метою застереження від народження дітей-калік.

У кожного народу свої заботони та свої ритуали стосовно них. Так, у Туреччині, щоб уберегтися від чорного kota, який переходить дорогу, необхідно доторкнутися до свого волосся. А якщо під час обіду на одягу падає їжа — то це означає, що час чекати гостей. Отже, соціальні установки у різних народів різні та мають глибокі стародавні корені. Вони передаються від покоління до покоління та обростають новими інтерпретаціями.

Що стосується *стереотипів*, то вони впливають на процеси обробки інформації, її організації, зберігання в пам'яті і витягання. Стереотип допомагає збудувати каркас людського світобачення, направляє його поведінку. Істинний або неправдивий, він виражає установку певної групи або особи по відношенню до певного явища.

Наприклад, соціальний стереотип: «Усі злочинці — погані». Результатом цієї установки є те, що соціум відвертається від осіб, які повернулися з місць позбавлення волі під час їхнього процесу ресоціалізації. Як правило, такі особи знову вчиняють злочини та через деякий час повертаються у тюрму.

На соціальному лозунгу-стереотипі: «Вчитися, вчитися та вчитися — як заповів великий Ленін» виросло не одне покоління, яке прагнуло сягати нові горизонти соціального буття, науки та техніки. На сьогодні серед деяких дітей панує установка: «Бути «батаном» — це погано». Й ми маємо результат — діти не бажають вчитися, проявляють ледачість, небажання щось робити, прагнуть до легких грошей. У них не має соціальних цінностей, а є тільки егоцентровані бажання та потяги.

Джерелом формування соціальних стереотипів є як особистий досвід людини, так і вироблені суспільством норми [3: 152]. Різні соціальні групи, реальні (нація) чи ідеальні (професійна група), виробляють стереотипи, стійкі пояснення певних фактів, звичні інтерпретації речей. Це цілком логічно, оскільки стереотипізація — необхідний і корисний інструмент соціального пізнання світу, який дозволяє швидко і на певному рівні досить надійно категоризувати, спрощувати соціальне оточення людини, зробити його зрозумілим, отже, прогнозованим.

Незважаючи на «живучість», стереотип не вічний. Він формується під впливом двох факторів: несвідомої колективної переробки та індивідуально-соціокультурного середовища, а також при цілеспрямованому ідеологічному впливі за допомогою ЗМІ.

Заботони, стереотипи пов'язані з *традиціями* представників різних народностей. Наприклад, «Самайн» — це свято урожаю і день пам'яті померлих. У цей день не дозволяється виходити з дому, адже мертві виходять зі своїх могил, танцюють на пагорбах з феями, і їм дуже не до вподоби, коли їм заважають (соціальний забобон!). Щоб заховатися від злих духів, кельти перевдягалися в страшні костюми. Таким чином, духи їх просто не могли впізнати, приймаючи за «своїх». Отже, соціум формує соціальні заботони та стереотипи, що виражаються у традиціях та спонукають формуванню життєдіяльнісних установок.

Зовнішньо обумовлені детермінанти формування життєдіяльнісних установок дуже тісно переплітаються з внутрішньо-психологічними факторами, на яких вони ґрунтуються. Пізнаючи себе, навколишнє середовище, діяльність, об'єкти та предмети матеріального та духовного світу, — особистість почуває певні бажання, в неї формуються переконання, прагнення, вона ставить перед собою нові цілі, обирає певні норми й аксіоми для їх реалізації.

Впливають на життєвий шлях особистості певні її фізичні вади. Деякі індивіди знаходять вихід власних негативних емоцій через відгородженість від соціуму, озлобленість на нього та бажання помститися. Деякі індивіди з вадами, навпаки, продовжують своє соціальне буття, відкривають для себе нові горизонти та знаходять своє інше місце серед інших. Отже, умовиводи особи щодо певних світоглядних норм та аксіом сприяють вибору нею засобів для досягнення певної життєдіяльної мети.

Висновки. Таким чином, розглянувши основні зовнішні та деякі внутрішньо-психологічні фактори детермінації процесу виникнення життєдіяльнісних установок, слід зазначити, що їх виникнення можна розглядати у контексті *таких підходів*, як:

– *біологічний* (обумовленого типом вищої нервової діяльності, здібностями, особливостями психічних пізнавальних процесів, генетичною схильністю індивіда до фіксації певних видів та підвидів установок);

– *педагогічний* (обумовленого умовами, засобами, методами та прийомами виховання та навчання);

– *психологічний* (обумовленого особливостями характеру, якостями, мотивацією, інтересами індивіда);

– *соціально-психологічний* (обумовленого сукупністю психологічних та соціальних факторів).

Аспектами формування життєдіяльнісних установок є:

а) *філогенетичний* (родові життєдіяльнісні установки);

б) *онтогенетичний* (виникнення життєдіяльнісних установок у процесі онтогенетичного розвитку індивіда);

в) *соціологічний* (у процесі соціалізації індивіда).

Психологічна теорія життєдіяльнісних установок повинна спиратися на знання психофізіологічних механізмів поведінки людини, її світогляду, умов виховання та навчання, головних за значенням, пережитих ситуацій та умовиводів індивіда.

Список використаних джерел

1. Психологический словарь [Электронный ресурс]. — Электрон. дан. (1 файл). — Режим доступа : <http://psychology.net.ru/>. — Название с экрана.
2. Википедия [Электронный ресурс]. — Электрон. дан. (1 файл). — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрана.
3. Бодалев А. А. О социальных эталонах и стереотипах и их роли в оценке личности [Текст] / А. А. Бодалев, В. Н. Куницына, В. Н. Панферова // Человек и общество : (ученые записки ЛГУ, НИИКСИ). — 1971. — Вып. 9. — С. 151–164.

А. Цильмак

доктор юридических наук, доцент
начальник кафедры юридической психологии и педагогики
Одесский государственный университет внутренних дел

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТНЫХ
УСТАНОВОК**

Резюме

Автор в статье описывает основные социально-психологические детерминанты возникновения и формирования жизнедеятельностных установок у индивида, основываясь на результатах психокоррекции.

Ключевые слова: жизнедеятельностные установки, социально-психологические детерминанты, факторы, личность.

A. Tsilmak

Doctor of Law, Associate Professor
Head of Department of Legal Psychology and Pedagogy
Odessa State University of Internal Affairs

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF FACILITIES
AND IMPLEMENTING SETTING OF LIFE ACTIVITY**

Summary

The author of the article describes the basic social and psychological determinants of the emergence and formation of attitudes of life activity in an individual based on the results of psycho-correction.

Key words: attitudes of life activity, socio-psychological determinants, factors, personality.

Ческідова Олена Миколаївна

пошукач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

кафедра соціальної і прикладної психології

ОПИТУВАЛЬНИК ПРИХИЛЬНОСТІ ДО ОБ'ЄКТУ ВТРАТИ. ПСИХОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Для оцінки якості прихильності до об'єкту втрати розроблений опитувальник, що містить чотири шкали: «Актуалізація об'єкту», «Негативні емоції, пов'язані із втратою», «Реалізація очікувань об'єкту», «Ідентифікація з об'єктом». Проведений аналіз структури шкал попередньої версії опитувальника підтверджує високу очевидну валідність кожної з них. Усі шкали характеризуються високою внутрішньою узгодженістю і нормальністю розподілу їхніх значень.

Ключові слова: прихильність, кризова ситуація втрати об'єкту, переживання прихильності до об'єкту втрати, опитувальник.

Актуальність дослідження. Вивчення прихильності, перебуваючи на стику академічної психології та психоаналізу, є одним з найцікавіших напрямків сучасної психології. Ґрунтуючись на психоаналітичному баченні, але включивши зовнішню реальність, яка впливає на формування внутрішньої реальності дитини, Джон Боулбі, засновник цього напрямку, надав нам можливість розуміння якості взаємин між людьми в контексті прихильності. Прихильність — одна з основних детермінант відносин. Система прихильностей, сформована у раннім дитинстві, обумовлює особливості взаємин дорослої людини та зберігається протягом життя.

Постановка проблеми

Джон Боулбі [2, 3], засновник теорії прихильності, та його послідовники довели важливість прихильностей і інтерперсональних відносин між дитиною та батьками (чи особами, що їх замінюють). У контексті міжособистісних відносин прихильність є основою соціалізації та інтелектуального розвитку, зв'язком між людьми, джерелом емоційної близькості, і, разом з тим, прямо сприяє формуванню ідентичності особистості. Прихильність до батьків дозволяє дитині розвинути базову довіру до світу та позитивну самооцінку.

Клінічні спостереження та теоретичні дослідження показують, що переживання втрати значимої особи має два основні можливі шляхи — нормальний, ведучий до відновлення порушених здібностей особистості, до знаходження цілісності, відчуття повноти життя в результаті пережитого досвіду, і патологічний, який характеризується зупинкою у розвитку природних реакцій горя й такий, що приводить до депресивного способу

сприйняття світу і себе в цьому світі [1, 4, 5, 6, 7, 10, 11]. Робота горя завершується, коли соціально людина відновлює свої функції, емоційно готова до сприйняття та створення нового оточення [9]. Якщо залежність прихильності до померлого зберігається й не перетерплює зміни, особистість продовжує існувати у межах колишніх відносин, — є ризик розвитку депресивного способу сприйняття світу та себе в цьому світі.

На сьогоднішній момент існують клінічно й теоретично обґрунтовані техніки психологічної корекції та психотерапевтичного втручання у ситуації втрати об'єкта. Однак методики діагностики якості прихильності й ступеню її трансформації в результаті втрати поки не розроблені.

На наш погляд, саме сполучення наукових досліджень і клінічної практики в сфері вивчення прихильності може стати найбільш ефективним у рішенні проблем, що виникають у людей, які пережили травму втрати.

Метою дослідження була розробка Опитувальника прихильності до об'єкту втрати та оцінка його психометричних параметрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

З 50-х років минулого століття теорія прихильності отримала потужний розвиток — як у застосуванні у психотерапевтичній практиці, так і в наукових дослідженнях та розробках методів оцінки. На відміну від психоаналітичного методу, де дослідження відбуваються на підставі інформації, отриманої в ході лікування, вивчення внутрішньої реальності людини, у рамках теорії прихильності були розроблені методи дослідження, які надали об'єктивовані та відтворні результати в оцінці первинної прихильності.

Наприклад, розроблена в 1969 р. співробітницею Боулбі, Мері Ейнсворт [12,13], методика дослідження дітей у віці від 12 до 18 місяців, так звана «Незнайома ситуація», стала стандартним інструментом у психології розвитку. Це дослідження проводиться у лабораторії та спрямоване на те, яким чином дитина у віці одного року зустрічає свою матір після тривалої кількя хвилин розлуки. Дитина і мати перебувають у кімнаті, де разом грають у присутності незнайомої третьої особи. Потім мати виходить із кімнати, а спостерігач залишається з дитиною, спостерігаючи за нею у процесі гри. Незабаром мати вертається, а незнайомиць виходить. Ціль експерименту — вивчити умови повторної зустрічі матері та дитини.

Новий якісний стрибок відбувся, коли Мері Мейн зі співавторами [17,18] розробили методику обстеження дорослих. Прихильність оцінюється за допомогою аналізу спогадів про батьків, отриманих у процесі інтерв'ю. Це бесіда, структурована певним набором цілеспрямованих і, разом з тим, вузькоспеціальних питань, метою якої є вивчення первинної прихильності дорослих людей — характеру ранніх відносин із батьками та впливу цього досвіду на здатність до побудови близьких і надійних стосунків у дорослому житті.

У ході інтерв'ю досліджуються асоціації, які виникають у відповідь на прохання згадати себе дитиною 5–12 років та назвати п'ять слів-прикметників, що характеризують відносини з матір'ю/батьком у той пе-

ріод. До кожного з наданих слів пропонується згадати ситуації, що відображують та пояснюють смисл слова. Приділяється увага спогадам про насильство — як емоційне, так і фізичне, сексуальне. Досліджуються також травмуючі події, такі як смерть члена родини або близького друга, що відбулися у дитинстві піддослідного, а також у дорослому віці, його відношення до цих подій, вплив на відношення до власних дітей. Важливі й уявлення про те, чи змінилися відносини з батьками вже у дорослому періоді життя, а також про зміну відносин батьків до піддослідного — як у кращу, так і в гіршу сторону.

Процедура займає від 45 хвилин до 1,5 годин. Опитування здійснюється з особливою акуратністю й старанністю, можливої лише при досить великому досвіді роботи в цій сфері.

У науковому дослідженні прихильності отримані дані вивчаються за допомогою кількісних і якісних методів, а також оцінюються статистично. Ці дослідження мають на меті діагностику типу або порушення прихильності у дорослого. На підставі отриманих результатів також можна зробити достовірний висновок про те, що внутрішня настанова матері визначає майбутній патерн прихильності, а з ним і поведінку її дитини. Ці методики перевіряють репрезентацію прихильності дорослих і призводять до результатів, які можна віднести до категорій надійної, ненадійно-амбівалентної, ненадійно-уникаючої прихильності, а також не пропрацьованої травматизації. Дитина, яка відчуває прихильність до батьків та не пропрацьованою травматизацією, може показати відповідність цієї ж категорії прихильності.

Таким чином, на сьогоднішній день для оцінки дорослих існує кілька методик: Інтерв'ю про прихильність для дорослих (Adult Attachment Interview, AAI; Main & Goldwyn, 1982) [18] або «Adult Attachment Projective Test» (AAP) (George, West & Pettem, 1999) [17]. Ця методика вже використовується у дослідженнях, які проводяться у Німеччині, зокрема, Ганною Буххайм (Buchheim et al., 2003) [15].

Однак жоден з опитувальників, які використовуються, не припускає дослідження зміни прихильності в результаті смерті батька або іншої значущої особи. Метою нашого дослідження є вивчення способів опанування стресових ситуацій людьми, що пережили втрату об'єкта. У більшості випадків з моменту втрати пройшло більш ніж 2 роки. Таким чином, стан характеризується відносною стабільністю, коли період гострого горя вже пройдений, і є можливість простежити наявність стійких відбитків об'єкта в пам'яті у вигляді внутрішнього психічного образу. На наш погляд, робота горя припускає не позбавлення від прихильності до втраченого об'єкта, а її трансформацію. Був складений опитувальник для визначення ступеню катектування лібідо в об'єкті втрати — визначення ступеню та якості прихильності до втраченого об'єкта.

Опитувальник, складений нами, пропонував піддослідним низку питань, які відображують відношення до померлого близького, ступінь прийняття втрати, якість внутрішньопсихічних взаємовідносин із втраченим об'єктом.

Основний матеріал і результати дослідження

Основою для створення опитувальника, спрямованого на виявлення прихильності до втраченого об'єкту, слугувала анкета, що містить 40 питань. Початкові три пункти анкети мали настановний характер, а також надавали загальну інформацію про об'єкт втрати та час травматичної події — вони не розглядалися в якості пунктів, призначених сформуванню шкали опитувальника. Інші 37 — призначалися для встановлення особливостей поведінки індивіда, що пережив втрату об'єкта прихильності, і були оригінальними формулюваннями, запропонованими автором методики. Піддослідним пропонувалося за допомогою п'ятибальної шкали Лайкерта відповісти на поставлені в анкеті питання. Мінімальному значенню «1» відповідали варіанти відповідей «ніколи», «ні» і т. д. залежно від змісту питання, а максимальному значенню «5» — варіанти відповідей «завжди», «так» і т. д., відповідно.

З метою формування остаточного списку тверджень для тексту опитувальника шляхом психометричного аналізу питань анкети було запропоновано 47 піддослідним, середній вік яких склав 27,370 року (стандартне відхилення — 8,777). Середнє значення кожного з 37 пунктів анкети перебувало в інтервалі від 1,192 до 4,553, стандартне відхилення — від 0,576 до 1,523. Мінімальне значення шкали Лайкерта відзначалося залежно від питання кількістю піддослідних, що варіювалася в межах від 0 до 91,489 відсотка від всієї вибірки, максимальна — від 0 до 68,085 відсотка від всієї вибірки. Патерн відповідей на пункти, що характеризують особливості поведінки індивіда, який пережив втрату об'єкта прихильності, представлений у таблиці 1. Також у даній таблиці приводяться значення асиметрії (А) і її стандартної помилки (СПА) та значення ексцесу (Е) і його стандартної помилки (СПЕ).

Більшість піддослідних відзначили, що заповнення анкети не викликало в них серйозних труднощів, а її зміст був релевантним їхньому досвіду переживання прихильності до об'єкта втрати. Слід зазначити, що всі питання характеризувалися прямим ключем — більш високий бал при відповіді свідчив про більшу вираженість прихильності до втраченого об'єкту. Виключення склав лише пункт 36-й.

Спочатку з анкети було виключено пункти, які виявили максимальний «ефект підлоги» (частка варіантів відповіді «1» > 50 %) і максимальний «ефект стелі» (частка варіантів відповіді «5» > 50 %), а також ті питання, розподіл значень яких істотно відрізнявся від нормального. Оцінка нормальності розподілу проводилася шляхом розрахунку значень асиметрії та ексцесу. Постулювалось, що якщо вони більш ніж в 2,5 рази не перевищують стандартні помилки асиметрії та ексцесу відповідно, то дані розподілу можна вважати нормальними (1998) [19].

Отже, було виключено наступні питання:

- 21. Чи є у Вас такі ж звички?
- 30. Чи почуваете Ви подяку цій людині?
- 33. Чи чітко Ви пам'ятаєте його/її риси обличчя?
- 36. Хотіли б Ви забути цю людину?

37. Чи здається Вам, що, забувши цю людину, Ви почували б себе вільніше в прийнятті рішень?

39. Бажали би Ви зберегти образ цієї людини назавжди?

Таблиця 1

Патерн відповідей на пункти анкети, значення асиметрії та ексцесу

№	Частка варіантів відповідей в %					Асиметрія		Ексцес	
	1	2	3	4	5	A	COA	Э	COЭ
4	0	2,128	38,298	48,936	10,638	0,121	0,347	-0,314	0,681
5	14,894	23,404	34,043	21,277	6,383	0,021	0,347	-0,686	0,681
6	6,383	23,404	36,170	29,787	4,255	-0,185	0,347	-0,472	0,681
7	4,255	14,894	31,915	36,170	12,766	-0,351	0,347	-0,296	0,681
8	17,021	12,766	48,936	12,766	8,511	-0,029	0,347	-0,271	0,681
9	10,638	17,021	19,149	34,043	19,149	-0,418	0,347	-0,874	0,681
10	17,021	8,511	36,170	25,532	12,766	-0,307	0,347	-0,697	0,681
11	42,553	12,766	8,511	29,787	6,383	0,308	0,347	-1,571	0,681
12	8,511	14,894	42,553	21,277	12,766	-0,104	0,347	-0,307	0,681
13	6,383	19,149	25,532	29,787	19,149	-0,266	0,347	-0,818	0,681
14	10,638	19,149	29,787	31,915	8,511	-0,265	0,347	-0,684	0,681
15	34,043	19,149	25,532	14,894	6,383	0,418	0,347	-0,937	0,681
16	14,894	17,021	21,277	25,532	21,277	-0,243	0,347	-1,132	0,681
17	17,021	19,149	31,915	27,660	4,255	-0,192	0,347	-0,887	0,681
18	42,553	21,277	17,021	19,149	0	0,503	0,347	-1,272	0,681
19	27,660	40,426	27,660	4,255	0	0,268	0,347	-0,707	0,681
20	17,021	27,660	34,043	19,149	2,128	0,026	0,347	-0,756	0,681
21	25,532	4,255	55,319	14,894	0	-0,574	0,347	-0,923	0,681
22	23,404	27,660	27,660	21,277	0	0,032	0,347	-1,246	0,681
23	2,128	23,404	31,915	19,149	23,404	0,076	0,347	-1,110	0,681
24	29,787	27,660	19,149	14,894	8,511	0,526	0,347	-0,827	0,681
25	23,404	25,532	14,894	19,149	17,021	0,214	0,347	-1,327	0,681
26	23,404	17,021	25,532	14,894	19,149	0,102	0,347	-1,243	0,681
27	21,277	14,894	23,404	23,404	17,021	-0,100	0,347	-1,226	0,681
28	4,255	17,021	29,787	29,787	19,149	-0,244	0,347	-0,676	0,681
29	4,255	10,638	27,660	36,170	21,277	-0,532	0,347	-0,179	0,681
30	0	4,255	6,383	36,170	53,191	-1,357	0,347	1,710	0,681
31	19,149	29,787	25,532	12,766	12,766	0,397	0,347	-0,806	0,681
32	29,787	27,660	23,404	14,894	4,255	0,467	0,347	-0,745	0,681
33	0	4,255	8,511	34,043	53,191	-1,269	0,347	1,221	0,681
34	6,383	38,298	31,915	10,638	12,766	0,595	0,347	-0,377	0,681
35	29,787	12,766	23,404	12,766	21,277	0,146	0,347	-1,395	0,681
36	91,489	2,128	4,255	0	2,128	4,245	0,347	19,263	0,681
37	87,234	8,511	2,128	2,128	0	3,547	0,347	13,565	0,681
38	10,638	21,277	29,787	25,532	12,766	-0,090	0,347	-0,806	0,681
39	0	2,128	8,511	21,277	68,085	-1,665	0,347	2,224	0,681
40	6,383	46,809	19,149	12,766	14,894	0,654	0,347	-0,720	0,681

Примітка: жирним шрифтом відзначені виключені пункти.

Для виявлення структури взаємовідносин між пунктами, які залишилися, вони були проаналізовані за допомогою факторного аналізу. Фактори виділялися за допомогою методу максимальної правдоподібності. Перед тим як здійснити обертання осей була проведена перевірка матриці коефіцієнтів парних кореляцій, оцінка адекватності вибірки та факторизуємості

даних. При вивченні кореляційної матриці було виявлено безліч коефіцієнтів, за своїм модулем переважаючих значення 0,300. Це вказує на те, що досліджувані змінні можуть бути факторизовані (2007) [20]. Р-рівень статистичної значимості критерію сферичності Бартлетта в цьому випадку був менше 0,001, що свідчило про факторизуємість даних (2003) [14].

Критерій адекватності вибірки Кайзера — Мейєра — Олкіна для кожного з пунктів оцінювався виходячи з матриці кореляцій в антиобразі. На підставі аналізу матриці було виключено ще 5 питань, оскільки значення критерію для них не перевищували 0,500 (2003) [14]:

11. Чи схожі Ви на цю людину зовні?

19. Чи робите Ви вчинки, за які Вам було б соромно перед цією людиною?

24. Чи є зараз у Вашому оточенні хто-небудь, схожий на цю людину?

25. Чи цінуєте Ви думку цієї схожої людини?

31. Чи відчуваєте Ви провину перед цією людиною?

26 пунктів, що залишилися, були ще раз піддані факторному аналізу методом максимальної правдоподібності. Критерій адекватності вибірки Кайзера — Мейєра — Олкіна, що характеризує ступінь застосовності факторного аналізу до даної вибірки, розрахований для всієї матриці, дорівнював 0,742. Це вказує на досить високий рівень адекватності моделі. Для окремих змінних, що характеризують пункти опитувальника, даний критерій перебував в інтервалі 0,537–0,915, тим самим підтверджується правомірність їх включення до аналізу. У підсумку був визначений остаточний набір змінних для подальшого обертання факторних осей.

Аналіз показав, що перші 6 факторів (до обертання) характеризуються власними значеннями в діапазоні від 10,616 до 1,221. Зміни в послідовному ряді власних значень досить несуттєві після четвертого фактора. Чотирьохфакторна модель пояснює 63,7 відсотка дисперсії вихідної матриці даних. Обертання осей проводилося методом еквімакс. Даний метод обертання відноситься до групи ортогональних методів і займає проміжне положення між методами варімакс і еквімакс — він одночасно спрощує (робить більш прозорими, однозначними з погляду інтерпретації) і фактори, і змінні (2001) [8]. Матрицю факторних навантажень, отриману після обертання, представлено в таблиці 2.

Отже, на підставі даної факторної моделі представляється можливим формування чотирьох шкал. Усі максимальні факторні навантаження кожної зі змінних були позитивними, отже всі шкали в створюваному опитувальнику будуть мати прямий ключ. Перший фактор склали пункти, що характеризують актуальність зв'язку із втраченим об'єктом прихильності, згадування про нього й уявне спілкування з ним у різному спектрі життєвих ситуацій, що не носять негативного характеру. Дана шкала одержала назву: «Актуалізація об'єкта» (АО).

Другий фактор був утворений питаннями, які вказували на негативні переживання, пов'язані із втратою об'єкта, — такі як гнів, провинна, горе, сором і ін. Створена на його підставі шкала одержала назву «Негативні емоції, пов'язані із втратою» (НЕПВ). Слід зазначити, що в даний фактор увійшло питання, що характеризує пошук у міжособистісному оточенні

Таблиця 2

Матриця факторних навантажень для 26 пунктів, отримана при обертанні осей методом еквімакс

Пункти анкети	Фактор			
	1	2	3	4
9. Чи думаєте Ви про те, що ця людина могла б пишатися Вами?	0,866	-0,011	0,238	0,190
14. Чи вчиняєте Ви так, ніби могли одержати схвалення від цієї людини?	0,753	-0,017	0,407	0,261
15. Чи радитеся Ви з ним/нею подумки?	0,680	0,350	0,310	0,192
8. Чи уявляєте Ви в момент прийняття рішень, що подумала би ця людина, якби була жива?	0,592	0,258	0,461	0,222
6. Чи згадуєте Ви про цю людину, коли Вам радісно?	0,547	0,060	0,300	0,121
5. Чи згадуєте Ви про цю людину, коли приймаєте важливі рішення?	0,500	0,341	0,393	0,406
34. Чи зберігаєте Ви фотографії з цією людиною?	0,412	0,222	0,248	0,244
38. Чи відчуваєте Ви, що образ цієї людини у Вашій пам'яті допомагає Вам?	0,401	0,351	0,328	0,386
40. Чи відвідуєте Ви місце поховання цієї людини?	0,342	0,270	0,070	0,211
29. Чи здається Вам, що Ви дали цій людині менш, ніж хотіли б?	0,049	0,705	-0,100	0,211
32. Чи почуваєте Ви гнів у зв'язку із втратою цієї людини?	0,098	0,690	0,098	0,039

Примітка 1: жирним шрифтом виділено найбільші навантаження на фактор.

Примітка 2. Питання відсортовані виходячи з абсолютних значень найбільших факторних навантажень.

осіб, що нагадують втрачений об'єкт (23. Чи зважаєте Ви у своєму житті на людей, на Вашу думку, схожих на цю людину?), а також питання про те, наскільки часто згадується втрачений об'єкт (4. Чи згадуєте Ви про цю людину?). У першому випадку ми пропонуємо наступне пояснення: не відреаговані негативні переживання, пов'язані з втратою об'єкту, спонукають індивіда до пошуку схожих об'єктів для того, щоб відбулося непряме відреагування цих переживань, і повертають його в ситуацію травми. У другому випадку ми бачимо, що розподіл факторних навантажень питання 4 (для 1-го фактора навантаження склало — 0,233, для 2-го фактора — 0,329, для 3-го фактора — 0,256, для 4-го — 0,275) дозволяє віднести його до кожного з факторів даної моделі, що обумовлено, мабуть, гранично загальним характером даного питання.

Питання, метою яких було з'ясувати, наскільки піддослідний виправдовує очікування, що покладені на нього втраченим об'єктом, сформували третій фактор. Відповідній йому шкалі була привласнена назва «Реалізація очікувань об'єкта» (РОО). Четвертий фактор був утворений пунктами, що характеризують те, наскільки піддослідний відповідає втраченому об'єкту. Сформована на його підставі остання за рахунком шкала опитувальника одержала найменування «Ідентифікація з об'єктом» (ІО).

Таблиця 2 (продовження)

Матриця факторних навантажень для 26 пунктів, отримана при обертанні осей методом еквімакс

Пункти анкети	Фактор			
	1	2	3	4
23. Чи зважаєте Ви у своєму житті на людей, що, на Вашу думку, схожі на цю людину?	0,105	0,672	0,154	0,138
7. Чи згадуєте Ви про цю людину, коли Вам сумно?	0,231	0,669	0,323	0,151
18. Чи є у Вас бажання, за які Вам соромно перед цією людиною?	0,032	0,650	0,284	0,179
27. Чи вважаєте Ви, що якби зараз ця людина була жива, то Ваше життя склалося б інакше?	0,290	0,578	0,318	0,143
4. Чи згадуєте Ви про цю людину?	0,233	0,329	0,256	0,275
28. Чи відчуваєте Ви, що могли б одержати від цієї людини більше, ніж одержали?	0,234	0,310	0,162	0,155
17. Чи живете Ви так, щоб виправдати його/її очікування?	0,277	0,092	0,931	0,219
16. Чи хотіли б Ви жити так, щоб виправдати його/її сподівання?	0,245	0,228	0,742	0,157
13. Чи хотіли б Ви бути таким, яким хотіла би Вас бачити ця людина?	0,379	-0,050	0,554	0,384
10. Чи схожі Ви на цю людину внутрішньо?	0,136	-0,117	0,078	0,980
12. Чи хотіли б Ви бути схожим на цю людину?	0,119	0,063	0,458	0,638
20. Чи бачите Ви подібність ваших життєвих стилів?	0,082	0,303	0,121	0,564
22. Чи помічаєте Ви, що іноді поведіться так само, як поведилась би в цей момент ця людина?	0,380	0,332	0,295	0,426
26. Чи є у Вас відчуття, що Ви є продовженням цієї людини?	0,228	0,253	0,323	0,412
35. Чи є у Вас якась важлива для Вас річ, що нагадує про цю людину?	0,317	0,270	0,180	0,402

Примітка 1: жирним шрифтом виділено найбільші навантаження на фактор.

Примітка 2. Питання відсортовані виходячи з абсолютних значень найбільших факторних навантажень.

Аналіз спільностей (табл. 3) показав, що початкові спільності за більшістю змінних відповідали витягнутим. Це вказує на те, що вибір чотирьохфакторного рішення відбивав основні характеристики початкової матриці даних (2008) [21]. Найбільш істотні розбіжності встановлені у відношенні двох питань:

28. Чи почуваєте Ви, що могли б одержати від цієї людини більш, ніж одержали?

40. Чи відвідуєте Ви місце поховання цієї людини?

Відповідно, вони відбивали психологічні конструкти найменш подібні чотирьом вищеописаним. Є потенційна можливість розкрити більш докладно психологічний зміст даних питань шляхом створення в тому чи іншому ступені синонімічних їм пунктів. Зазначені сукупності питань можуть лягти в основу додаткових шкал, якщо модель, що містить більше чотирьох факторів, буде визнана придатною.

Таблиця 3

Значення спільностей для 26 пунктів, включених у факторний аналіз

№	Спільності		№	Спільності	
	Початкові	Витягнуті		Початкові	Витягнуті
4	0,626	0,304	18	0,869	0,536
5	0,892	0,686	20	0,674	0,431
6	0,720	0,407	22	0,827	0,523
7	0,806	0,628	23	0,697	0,505
8	0,786	0,679	26	0,738	0,391
9	0,855	0,843	27	0,733	0,539
10	0,823	0,999	28	0,615	0,201
12	0,823	0,634	29	0,798	0,554
13	0,869	0,601	32	0,797	0,497
14	0,887	0,801	34	0,769	0,340
15	0,885	0,718	35	0,721	0,367
16	0,871	0,687	38	0,824	0,541
17	0,912	0,999	40	0,811	0,239

Далі розраховувалася внутрішня узгодженість кожної зі шкал. Пункти, наявність яких істотно погіршувала значення α Кронбаха, із складу шкали віддалялися, доки шкала не досягала своєї максимальної узгодженості. Відносно першої шкали «Актуалізація об'єкта» таким пунктом було вже згадуване вище питання 40. Вочевидь, воно характеризує подібний, але трохи інший конструкт. Внутрішню узгодженість другої шкали «Негативні емоції, пов'язані із втратою» погіршували пункти 4 і 28. До них можна віднести сказане відносно питання 40. Для третьої шкали «Реалізація очікувань об'єкта» виключення пункту 13 лише незначно поліпшувало її психометричні характеристики. Тому вирішено було залишити дане питання в складі опитувальника, оскільки розрахований рівень внутрішньої узгодженості був і так досить високим, а кількість пунктів у шкалі була гранично низькою. Для шкали «Ідентифікація з об'єктом» пунктів, які варто було б виключити, не виявлено.

Отже, проведений аналіз структури шкал попередньої версії опитувальника підтверджує високу очевидну валідність кожної з них. У таблиці 4 приведено аналіз психометричних характеристик сформованих шкал.

Таблиця 4

Психометричний аналіз шкал Опитувальника прихильності до об'єкту втрати

Назва шкали	N	Середнє значення	Стандартне відхилення	A	E	α Кронбаха
АО	8	23,426	7,258	-0,077	-0,799	0,909
НЕПВ	6	17,851	5,405	0,083	-0,814	0,859
РОО	3	9,404	3,341	-0,216	-1,036	0,882
ІО	6	17,043	5,469	-0,125	-0,518	0,822

Всі шкали характеризувалися високою внутрішньою узгодженістю й нормальністю розподілу їхніх значень. Найбільшою кількістю пунктів володіла шкала «Актуалізація об'єкта» (N=8), найменшим — шкала «Реалізація очікувань об'єкта» (N=3). Усього попередня версія опитувальника

містила 23 питання. Ключ, за яким розраховуються показники кожної із шкал, представлений у таблиці 5.

Таблиця 5

Ключ Опитувальника прихильності до об'єкту втрати

Номера пунктів у шкалі	Назви шкал
5, 6, 8, 9, 14, 15, 34, 38	АО
7, 18, 23, 27, 29, 32	НЕПВ
13, 16, 17	РОО
10, 12, 20, 22, 26, 35	Ю

Висновки

Підсумкова структура шкал виявила, що прихильність до об'єкту втрати є багатомірним конструктом, основними компонентами якого є процеси актуалізації об'єкта і реалізації його очікувань, негативні емоції, пов'язані з втратою об'єкта прихильності, й ідентифікація з ним. Дана версія опитувальника є попередньою, оскільки вона створена на підставі вивчення відповідей на анкету лише 47 піддослідних. Психометричний аналіз дозволив виділити пункти, які сформують «ядро» підсумкової версії. На наступному етапі наукового пошуку планується апробація методики на більшій вибірці. Питання анкети будуть переформульовані й у підсумковій версії опитувальника наведені у стверджувальній формі. Також не виключається додавання нових пунктів до наявних шкал або створення додаткових шкал. Пріоритетними завданнями майбутніх досліджень є аналіз конструктної і критеріальної валідності методики, її стандартизація та оцінка ретестової надійності.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал, 1994, № 1, с. 3–10.
2. Боулби Д. Привязанность / Джон Боулби : Пер. с англ. — М.: Гардарики, 2003. — 477 с.
3. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби. — М.: Академический проект, 2004. — 232 с.
4. Василюк Ф. Е. Уровни построения переживания и методы оказания психологической помощи / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии, 1988, № 5, с. 15–24.
5. Василюк Ф. Е. Пережить горе / Ф. Е. Василюк // Человеческое в человеке. М.: Политиздат, 1991.
6. Гилева К. В. Методы психологической коррекции посттравматических стрессовых расстройств / К. В. Гилева, Н. В. Дмитриева, М. В. Друмова // Сибирская психология сегодня. Сборник научных трудов. — Кемерово: Кузбасвузиздат, 2002. — 334 с.
7. Калмыкова В. С., Падун М. А. Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме: постановка проблемы / В. С. Калмыкова, М. А. Падун // Психологический журнал, 2002, № 5, с. 88–99.
8. Митина О. В., Михайловская И. Б. Факторный анализ для психологов. — М.: Учебно-методический коллектор «Психология», 2001. — 169 с.
9. Магомед-Эминов М. Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация / М. Ш. Магомед-Эминов // Вестник МГУ. Серия «Психология». — 1996. — № 4. — С. 26–35.

10. Тэхкэ В. Психика и ее лечение: психоаналитический подход / В. Тэхкэ. — Пер. с англ. — М.: Академический Проект, 2001. — 576 с.
11. Фрейд З. Печаль и меланхолия / З. Фрейд // Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. — М.: Когито-Центр, 2001. — 569 с.
12. Ainsworth M. Mary D. Salter Ainsworth // O'Connell A., Russo N. (eds). Models of achievement: reflections of eminent women in psychology. N.Y., 1983. P. 200—219.
13. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
14. Brace, N., Kemp, R., & Snelgar, R. (2003). Factor analysis. In N. Brace, R. Kemp, & R. Snelgar (Eds.), SPSS for psychologists: A guide to data analysis using SPSS for Windows (2nd ed., pp. 277–306). New York: Palgrave Macmillan.
15. Buchheim, A. and Kahale, H. (2003) «Adult attachment interview and psychoanalytic perspective: A single case study, Psychoanalytic Enquiry, 23: 81–101.
16. George, C., West, M. L., & Pettem, O. The Adult Attachment Projective. Disorganization of adult attachment at the level of representation. In J. Solomon & C. George (Eds.), Attachment disorganization. New York: Guilford Press. (1999).
17. Main M., Jorjge K. & Kaplan N. Adult attachment interview. Californian University, Berkeley, 1985.
18. Main, M., & Goldwyn, R. (1998). Adult attachment classification system. Unpublished manuscript. University of California: Berkeley, CA.
19. Morgan G. A., Griego O. V. Easy use and interpretation of SPSS for Windows: Answering research questions with statistics. 1a. ed. Mahwah, New Jersey, USA: Lawrence Erlbaum Associates;. 1998:1–171
20. Tabachnick, B.G., & Fidell, L.D. (2007). Principal Components and Factor Analysis. In Using multivariate statistics (5th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon — 980 p.
21. Wood A. M., Linley P. A. Maltby J. Baliousis M. The Authentic Personality: A Theoretical and Empirical Conceptualization and the Development of the Authenticity Scale// Journal of Counseling Psychology 2008, Vol. 55, No. 3, 385–399

Е. Ческідова

соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра социальной и прикладной психологии

ОПРОСНИК ПРИВЯЗАННОСТИ К ОБЪЕКТУ УТРАТЫ. ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

Для оценки качества привязанности к объекту утраты разработан опросник, содержащий четыре шкалы: «Актуализация объекта», «Негативные эмоции, связанные с утратой», «Реализация ожиданий объекта», «Идентификация с объектом». Проведенный анализ структуры шкал предварительной версии опросника подтверждает высокую очевидную валидность каждой из них. Все шкалы характеризуются высокой внутренней согласованностью и нормальностью распределения их значений.

Ключевые слова: привязанность, кризисная ситуация утраты объекта, переживание привязанности к объекту утраты, опросник.

E. Cheskidova

Researcher

Odessa National I. I. Mechnikov University

THE QUESTIONNAIRE OF ATTACHMENT TOWARDS THE OBJECT OF LOSS. PSYCHOMETRIC ANALYSIS

Summary

To assess the qualities of attachment towards the object of loss the questionnaire was developed and contained four scales: «Object's actualization», «Negative emotions associated with the loss», «Realization of wishes of the object», «Identification with the object». The analyses of the structure of the scales of the preliminary draft of the questionnaire support the high likeliness of the validity of each of them. Each scale is characterized by high internal correlation and by normal distribution of data.

Key words: attachment, crises situation of the object loss, feeling affection to the object of loss, questionnaire.

Чистопольская Ксения Анатольевна

младший научный сотрудник

Федеральное государственное учреждение

«Московский научно-исследовательский институт психиатрии»

Министерства здравоохранения и социального развития России

Ениколопов Сергей Николаевич

кандидат психологических наук, профессор,

заведующий отделом клинической психологии

Российская академия медицинских наук

Научный центр психического здоровья

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАЩИТЫ ОТ СТРАХА СМЕРТИ
ПОСЛЕ СУИЦИДАЛЬНОЙ ПОПЫТКИ**

В работе представлены результаты сравнительного исследования отношения к жизни и смерти у молодых людей в остром постсуициде ($n = 152$) и в относительном психологическом благополучии ($n = 156$). Показаны разные типы совладания со страхом смерти у людей, отрицающих попытку самоубийства ($n = 34$), с одной суицидальной попыткой ($n = 90$) и с несколькими попытками в анамнезе ($n = 28$).

Ключевые слова: теория управления страхом смерти, попытка самоубийства, механизмы защиты.

Во многих странах постсоветского пространства уровень самоубийств до сих пор остаётся пугающе высоким. По данным Всемирной организации здравоохранения, с начала 90-х годов и до настоящего времени Белоруссия, Литва, Российская Федерация, Казахстан и Украина являются мировыми лидерами по числу суицидов [17, 18]. В связи с этим исследование суицидального поведения, изучение проблем профилактики и поственции представляется наиболее актуальным.

Теория управления страхом смерти, созданная в 1986 году Дж. Гринбергом, Т. Пыжински и Ш. Соломоном [8], продолжает идеи культурного антрополога Э. Беккера [6]. Авторы полагают, что большая часть человеческого поведения может быть понята как попытка достичь психологического спокойствия перед лицом осознания своей смертной природы. Люди достигают этого спокойствия через культуру, которая поднимает их над остальными животными [7]. Культурный буфер тревоги состоит из (а) веры в культурную картину мира и (б) самооценки, которая выводится из жизни по стандартам этой картины мира [11]. Ради чувства собственной ценности и защиты картины мира люди склонны больше подвергать свою жизнь риску (например, неосторожно вести машину), высказывать резкие суждения о противоположной точке зрения, предпочитать авторитарных лидеров, требовать жестких наказаний для людей, совершивших незначительные проступки.

Однако есть и другие защиты, с меньшим негативным эффектом. Во-первых, это отношения привязанности: люди выбирают их и поступаются

своей картиной мира и самооценкой. Подобный компромисс тоже имеет свою эмоциональную цену: выбор сопровождается сниженным чувством гордости и усилением вины и стыда [10].

Во-вторых, это ностальгия. К. Седикидес и др. [13, 14] определили ностальгию как значимую для «я», в целом позитивную эмоцию с «горько-сладким» компонентом. Люди вспоминают своих любимых и близких, а также социальный контекст в целом. Авторы предполагают, что ностальгия облегчает переживание длительности «я», когда происходят опыты прерывания этой длительности. Их исследования показывают, что, обращаясь к прошлому, когда ресурсов в настоящем не хватает, человек восстанавливает индивидуальное и коллективное «я».

К. Рутледж и коллеги [12], изучающие творчество с позиции теории управления страхом, показали, что после напоминания о смерти творчество уменьшает страх смерти, и после творческой активности людям уже не требуется защита через культурную картину мира. Однако защита от смерти через творчество тоже имеет слабую сторону: оно, как и отношения привязанности, может увеличивать чувство вины. Поскольку творчество является средством индивидуации, оно становится проблематичным после напоминания о смерти, если человек не имеет надежной основы: ассимиляции с другими людьми.

Чуть позже Пол Вонг создал теорию управления смыслом, в которой отношение к жизни и смерти связаны наподобие сообщающихся сосудов [16]. По его убеждению, люди, которые боятся смерти и стараются избегать напоминаний о ней в повседневности, крайне привязаны к жизни. Люди в тяжёлых жизненных обстоятельствах или в ситуации близости к смерти принимают смерть как бегство и даже предвкушают её, черпают смысл жизни из религиозных или других учений о жизни после смерти, или же смерть просто кажется им более привлекательной, чем жизнь. А. Г. Амбрумова писала, что у людей после суицидальной попытки наблюдается парадоксально положительное ценностное отношение к смерти [1]. Наиболее «здоровым», благоприятным, по мнению П. Вонга, является нейтральное отношение к смерти, взгляд на смерть как на естественное, неизбежное явление.

Цели исследования

Целью данного исследования являлось изучение разных типов совладания со страхом смерти у людей после суицидальной попытки и в относительном психологическом благополучии.

Методика

Участники исследования: Всего в исследовании приняло участие 308 добровольцев. 156 являлись студентами факультетов психологии, социологии и менеджмента Государственного университета управления 2–3-го курсов в возрасте 18–25 лет (40 юношей и 116 девушек). Группа сравнения (152

человека) состояла из пациентов мужского и женского отделений острых отравлений НИИ СП им. Н. В. Склифосовского и кризисного стационара ГКБ № 20 г. Москвы. Возраст участников был тот же, 18–25 лет (40 юношей, 112 девушек). Все они пережили недавнюю попытку самоубийства (от 2 до 14 дней). У 28 людей было 2 или более суицидальных попыток в анамнезе, у 90 — одна, и 34 человека не признавали свой поступок самоубийством (объяснения были разными: «случайно» или «хотел(а) попугать»).

Процедура проведения исследования: Студенты заполняли блок методик в течение часа, после чего им в общих чертах объясняли суть исследования и стоящие за ним теории. С пациентами работа велась индивидуально, они заполняли методики столько времени, сколько им было необходимо (от 30 мин до 2 часов).

Инструменты.

Опросник «Отношение к смерти» [15] состоит из 32 пунктов, в котором по 7-балльной шкале Лайкерта оцениваются утверждения, касающиеся разных вариантов отношения к смерти. Опросник исследует то, какое значение человек приписывает смерти, его взгляды на это явление: принимает он ее, избегает или боится. Он был создан авторами теории управления смыслом, суть которой заключается в том, что человек может приписывать смерти положительное значение, ценить ее больше жизни, видеть в ней решение проблем, или, наоборот, относиться к ней резко негативно. Наиболее адаптивным считается нейтральное принятие, взгляд на смерть как на естественное, неизбежное, ни плохое, ни хорошее явление.

Опросник «Страх личной смерти» [9] содержит 31 утверждение, это продолжения фразы «Смерть пугает меня, потому что...». Пункты оценивают по 7-балльной шкале Лайкерта. Методика исследует причины страха смерти у человека в трёх измерениях: внутриличностном, межличностном, надличностном, которые, в свою очередь, делятся на шкалы.

Подробно об адаптации этих опросников можно прочитать в статьях [4, 5].

Задание на определение доступности мыслей о смерти «Подберите слово» изначально разработано одним из авторов теории управления страхом смерти, Дж. Арндтом, и представляет собой список из 25 слов, у которых пропущены по 2 буквы. На каждый пункт можно подобрать от одного простого («дерево») до нескольких слов, причем в семи пунктах есть возможность выбора как нейтральных слов, так и слов, семантически связанных с темой смерти («_оги_а» — «могила» или «логика», «гр_ _» — «гроб» или «гриб», «гром», «груз» и т. д., «_р_п» — «труп» или «арап», «храп», «крап» и проч.).

Анкета «Опыт смерти» состоит из 7 пунктов, была разработана нами для определения фактического опыта смерти. Вопросы касаются разных вариантов столкновений со смертью в повседневности: смерть близкого родственника, близкого друга, незнакомого человека, личный опыт смерти (несчастный случай или тяжелая болезнь), попытка самоубийства, мысли о смерти и дополнительная информация (то, что не было указано, но о чём участник хочет сообщить как о личном опыте смерти). Предполагался от-

вет «да» или «нет» и указание возраста отвечающего на момент события, если таких случаев было несколько — возраст через запятую.

Методика Ф. Зимбардо по временной перспективе личности [19, 3] — опросник из 56 пунктов с 5-балльной шкалой Лайкерта, исследует временную направленность личности: на прошлое, настоящее или будущее, а также валентность этой направленности (позитивное или негативное отношение). Шкалы опросника: негативное прошлое, гедонистическое настоящее, будущее, позитивное прошлое, фаталистическое настоящее.

Тест жизнестойкости [2] включает 45 позиций и оценивается по 4-балльной шкале Лайкерта. Состоит из шкал: вовлечённость (увлечённость деятельностью, направленность на процесс, способность погружаться в работу с головой), контроль (стремление «брать дело в свои руки», ответственность), принятие риска (готовность принимать вызовы судьбы). Кроме того, рассчитывается общий показатель жизнестойкости.

Опросник депрессии А. Бека определяет уровень депрессии. Состоит из 20 блоков, которые оцениваются по 3-балльной шкале Лайкерта от 0 до 3.

Статистическая обработка данных проведена в программе SPSS 11.0 с применением факторного анализа (метод главных компонент, вращение варимакс), коэффициента Кронбаха, корреляционного анализа Пирсона, непараметрического критерия Манна — Уитни.

Результаты исследования

1. *Взаимосвязь страха последствий личной смерти и отношений к смерти у людей с отказом от попытки, одной и несколькими попытками в анамнезе.*

Как видно из Табл. 1, у людей, которые не признают свой поступок попыткой самоубийства (34 человека), шкалы «Принятие-приближение смерти», «Избегание темы смерти» и «Страх смерти» положительно связаны с различными проявлениями страха последствий смерти, кроме шкалы «Забвение», а «Страх последствий смерти для личности» отрицательно коррелирует со шкалой «Принятие смерти как бегства».

Таблица 1

Корреляции между шкалами опросников «Отношение к смерти» и «Страх личной смерти» у людей с отказом от попытки

	Личность	Тело	Стремление	Трансцендентное	Близкие	Забвение
Принятие-приближение	,06	,42(*)	,32	,51(**)	-,04	,13
Избегание	,38(*)	,39(*)	,36(*)	,37(*)	,14	,13
Страх	,66(**)	,53(**)	,67(**)	,50(**)	,52(**)	-,23
Принятие бегства	-,46(**)	-,07	-,26	,24	-,21	,23
Нейтральное принятие	-,24	-,22	-,19	,03	-,33	,16
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

У людей с одной попыткой самоубийства (90 человек) шкалы «Избегание темы смерти» и «Страх смерти» тоже положительно связаны с различными проявлениями страха личной смерти, хоть и не так сильно (Табл. 2). Кроме того, появляется положительная связь шкалы «Страх потери социальной идентичности (забвения)» со шкалами «Принятие-приближение смерти» и «Принятие смерти как бегства» и отрицательная — между шкалами «Нейтральное принятие смерти» и «Страх последствий для личных стремлений».

Таблица 2
Корреляции между шкалами опросников «Отношение к смерти» и «Страх личной смерти» у людей с одной попыткой самоубийства.

	Личность	Тело	Стремления	Трансцендентное	Близкие	Забвение
Принятие-приближение	-,20	,10	-,19	,04	,07	,23(*)
Избегание	,37(**)	,34(**)	,37(**)	,29(**)	,33(**)	-,16
Страх	,46(**)	,37(**)	,45(**)	,26(*)	,29(**)	-,02
Принятие бегства	-,10	,13	-,21	-,06	-,17	,40(**)
Нейтральное принятие	-,21	-,09	-,25(*)	,04	-,04	,03
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

Что касается людей с несколькими попытками самоубийства (28 человек), то у них связь между шкалами наиболее скудна (Табл. 3). Шкала «Страх смерти» и «Избегание темы» положительно коррелирует с внутриличностным измерением страха личной смерти, «Принятие смерти как бегства» отрицательно связано со шкалой «Страх последствий смерти для близких», а «Нейтральное принятие смерти» — со «Страхом последствий для тела».

Таблица 3
Корреляции между шкалами опросников «Отношение к смерти» и «Страх личной смерти» у людей с несколькими суицидальными попытками

	Личность	Тело	Стремления	Трансцендентное	Близкие	Забвение
Принятие-приближение	-,03	,06	,10	,11	,21	,28
Избегание	,28	,40(*)	,43(*)	,00	,02	,06
Страх	,39(*)	,46(*)	,54(**)	,27	-,06	,22
Принятие бегства	-,34	-,19	-,29	-,05	-,39(*)	,17
Нейтральное принятие	-,23	-,40(*)	-,32	-,08	-,05	-,22
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

2. Взаимосвязь отношений к жизни и смерти у людей с отказом от попытки самоубийства, одной и несколькими попытками.

Как видно из Табл. 4 и 5, у людей, которые не признают, что совершили попытку суицида, шкалы «Страх смерти» и различные проявления страха последствий смерти положительно связаны со шкалой «Позитивного прошлого», а «Нейтральное принятие смерти» отрицательно коррелирует со шкалами жизнестойкости и положительно — со шкалой депрессии.

Таблица 4

Корреляции шкал опросника «Отношение к смерти» с другими шкалами у людей, отрицающих попытку суицида

	Принятие-приближение	Избегание	Страх	Принятие бегства	Нейтральное принятие
Негативное прошлое	,21	,29	,02	,02	,33
Гедонистическое настоящее	,02	,14	-,10	,24	,28
Будущее	-,21	,15	,10	-,17	-,09
Позитивное прошлое	,09	,26	,57(**)	-,10	-,16
Фаталистическое настоящее	,33	,15	-,05	,31	,07
Вовлеченность	-,18	,14	,22	-,14	-,39(*)
Контроль	-,29	,10	,03	-,13	-,25
Принятие риска	-,23	,10	,19	-,25	-,37(*)
Жизнестойкость	-,24	,12	,16	-,19	-,36(*)
Депрессия	,06	-,11	-,03	,21	,36(*)
Смерть родственника	,42(*)	,14	,30	,08	-,07
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).					
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).					

У людей, признающих единственную попытку самоубийства, шкала «Принятие смерти как бегства» оказалась положительно связана со шкалой «Негативное прошлое», «Депрессия» и суммарным опытом смерти из анкеты «Опыт смерти», и отрицательно — с различными проявлениями жизнестойкости (Табл. 6). Последствия смерти для личности, личных стремлений и близких положительно коррелируют с временной перспективой будущего. Последствия смерти для тела и страх забвения положительно связаны со шкалами «Негативное прошлое» и «Фаталистическое настоящее», отрицательно — с разными проявлениями жизнестойкости (Табл. 7).

У людей с несколькими суицидальными попытками шкала «Принятие смерти как бегства» оказалась положительно связана с временной перспективой фаталистического настоящего и отрицательно — с разными показателями жизнестойкости, шкала «Избегание темы смерти» отрицательно коррелирует со шкалой «Негативного прошлого», а «Страх смерти» — положительно со шкалой «Позитивного прошлого» (Табл. 8). Различные проявления страха последствий личной смерти у них положительно связаны с временными перспективами гедонистического настоящего, будущего

Таблица 5

**Корреляции шкал опросника «Страх личной смерти» с другими шкалами
у людей, отрицающих попытку самоубийства**

	Лич- ность	Тело	Стремле- ния	Трансцен- дентное	Близкие	Забвение
Негативное прошлое	,01	,14	-,02	,16	,17	,18
Гедонистическое на- стоящее	-,11	,08	-,18	,23	-,21	,24
Будущее	,22	,01	,08	-,01	,33	-,28
Позитивное прошлое	,66(**)	,30	,60(**)	,47(**)	,44(**)	-,14
Фаталистическое на- стоящее	-,03	,24	,15	,08	-,02	,15
Вовлеченность	,19	,14	,18	,09	,21	-,24
Контроль	,05	,03	,02	-,14	,03	-,30
Принятие риска	,26	,14	,15	,08	,17	-,31
Жизнестойкость	,18	,11	,13	,02	,15	-,30
Депрессия	-,21	-,21	-,13	-,01	,10	,17
Смерть друга	,07	,40(*)	,11	,18	,09	-,15
Несуществующие слова	-,40(*)	,04	-,14	-,13	-,42(*)	,22
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

Таблица 6

**Корреляции шкал опросника «Отношение к смерти» с другими шкалами у людей
с одной суицидальной попыткой**

	Принятие- приближение	Избегание	Страх	Принятие бегства	Нейтральное принятие
Негативное про- шлое	-,01	,05	,14	,32(**)	,04
Гедонистическое настоящее	,01	-,10	,16	-,03	,10
Будущее	,06	,14	,14	-,19	,02
Позитивное про- шлое	,22(*)	,01	-,03	-,12	,09
Фаталистическое настоящее	,10	,02	,09	,16	-,05
Вовлеченность	-,05	,01	,05	-,48(**)	-,02
Контроль	-,05	-,04	,09	-,42(**)	-,01
Принятие риска	-,20	-,17	-,06	-,45(**)	,10
Жизнестойкость	-,11	-,08	,02	-,49(**)	,03
Депрессия	,11	-,14	,12	,41(**)	,20
Смерть друга	,12	-,02	,21(*)	,09	-,16
Мысли о смерти	,02	-,24(*)	-,09	,20	,10
Сум. опыт смерти	,22(*)	,02	,09	,28(**)	,09
Слово	,10	-,23(*)	-,12	,20	,07
Несуществующие слова	,22(*)	,12	,18	,20	-,01
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).					
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).					

Таблица 7

Корреляции шкал опросника «Страх личной смерти» с другими шкалами у людей с одной суицидальной попыткой

	Личность	Тело	Стремления	Трансцендентное	Близкие	Забвение
Негативное прошлое	,02	,32(**)	,01	-,08	,07	,10
Гедонистическое настоящее	,09	,10	,13	,03	,08	,03
Будущее	,32(**)	,14	,26(*)	,05	,29(**)	,04
Позитивное прошлое	,07	,01	,07	,11	,18	-,11
Фаталистическое настоящее	-,04	,36(**)	-,06	,06	,03	,22(*)
Вовлеченность	,11	-,19	,15	,03	,14	-,21(*)
Контроль	,06	-,18	,09	,04	,13	-,13
Принятие риска	-,08	-,39(**)	-,02	-,08	-,06	-,25(*)
Жизнестойкость	,03	-,28(**)	,08	-,01	,07	-,22(*)
Депрессия	-,08	,17	-,10	,06	-,02	,18
Смерть друга	,18	,14	,12	,22(*)	,15	-,10
Личн. опыт смерти	,01	-,02	,06	-,10	-,26(*)	,08
Мысли о смерти	-,13	-,05	-,15	-,03	-,23(*)	,17
Несуществующие слова	,16	,26(*)	,16	,13	,14	,08
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

Таблица 8

Корреляции шкал опросника «Отношение к смерти» с другими шкалами у людей с несколькими суицидальными попытками

	Принятие-приближение	Избегание	Страх	Принятие бегства	Нейтральное принятие
Негативное прошлое	,03	-,48(**)	-,21	,34	,16
Гедонистическое настоящее	,12	-,17	,10	,09	,23
Будущее	-,20	,11	,08	-,29	,02
Позитивное прошлое	,12	,28	,47(*)	-,11	-,14
Фаталистическое настоящее	,31	-,16	-,21	,51(**)	,06
Вовлеченность	-,13	,31	,19	-,41(*)	-,04
Контроль	-,18	,21	,19	-,48(**)	-,09
Принятие риска	-,29	,20	,24	-,52(**)	,04
Жизнестойкость	-,21	,25	,21	-,49(**)	-,03
Депрессия	,42	,04	,37	,04	,76
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).					
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).					

и позитивного прошлого, а также с разными проявлениями жизнестойкости, кроме того, «Страх последствий смерти для близких» отрицательно коррелирует со шкалой депрессии и мыслями о смерти (анкета «Опыт смерти») (Табл. 9).

Таблица 9

Корреляции шкал опросника «Страх личной смерти» с другими шкалами у людей с несколькими суицидальными попытками

	Личность	Тело	Стремления	Трансцендентное	Близкие	Забвение
Негативное прошлое	-,28	-,36	-,32	-,11	,01	,03
Гедонистическое настоящее	,05	,10	,03	,46(*)	,22	,25
Будущее	,47(*)	,42(*)	,46(*)	,22	,45(*)	-,07
Позитивное прошлое	,32	,63(**)	,52(**)	,43(*)	,37	,07
Фаталистическое настоящее	-,31	-,04	-,22	-,01	-,16	-,01
Вовлеченность	,42(*)	,37	,40(*)	,17	,10	-,09
Контроль	,36	,30	,29	,04	,10	-,02
Принятие риска	,47(*)	,37	,36	,23	,14	-,09
Жизнестойкость	,43(*)	,36	,36	,15	,12	-,07
Депрессия	-,37	-,19	-,33	-,20	-,41(*)	,16
Мысли о смерти	-,23	-,27	-,29	-,12	-,47(*)	-,03
Пропуск слов	-,37	-,13	-,36	-,33	-,45(*)	-,17
** Корреляция значима на уровне 0,01 (двусторонняя).						
* Корреляция значима на уровне 0,05 (двусторонняя).						

3. *Межгрупповые различия.* Сравнительный последовательный анализ каждой выборки суицидентов с людьми в относительном психологическом благополучии обнаружил значимые различия (по критерию Манна — Уитни).

Люди, которые отказывались от факта суицидальной попытки (34 человека), отличались от контрольной группы по шкале «Негативное прошлое» (выше у суицидентов, $p=0,004$), по шкале «Гедонистическое настоящее» (выше в норме, $p=0,015$), по шкале «Принятие риска» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Жизнестойкость» (выше в норме, $p=0,021$), по шкале «Принятие-приближение смерти» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Избегание темы смерти» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Страх последствий для личности» (выше у суицидентов, $p=0,022$), по шкале «Страх последствий для тела» (выше у суицидентов, $p=0,024$), по шкале «Депрессия» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по числу событий, связанных со смертью близкого родственника (больше в постсуициде, $p=0,036$), друга (больше в постсуициде, $p=0,001$) и по суммарному опыту смерти (больше у суицидентов, $p=0,008$).

Люди, пережившие одну попытку и признающие её как факт, отличались от контрольной группы по шкале «Негативное прошлое» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Гедонистическое настоящее» (выше в норме,

$p=0,007$), по шкале «Фаталистическое настоящее» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Вовлеченность» (выше в норме, $p=0,005$), по шкале «Принятие риска» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Жизнестойкость» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Принятие-приближение смерти» (выше в норме, $p=0,004$), по шкале «Избегание темы смерти» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Страх смерти» (выше у суицидентов, $p=0,008$), по шкале «Нейтральное принятие смерти» (выше в норме, $p=0,004$), по шкале «Страх последствий для личности» (выше у суицидентов, $p=0,001$), по шкале «Страх последствий для тела» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Страх последствий для личных стремлений» (выше у суицидентов, $p=0,006$), по шкале «Страх забвения» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Депрессия» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по количеству слов, связанных со смертью, в методике «Подберите слово» (больше в норме, $p<0,001$), по числу событий, связанных со смертью близкого родственника (больше у суицидентов, $p=0,007$), друга (больше у суицидентов, $p=0,017$), с личным опытом смерти (больше у суицидентов, $p=0,013$), суицидальными попытками (больше у суицидентов, $p<0,001$) и по суммарному опыту смерти (больше в постсуициде, $p<0,001$).

Люди с несколькими суицидальными попытками в анамнезе (28 человек) отличались от контрольной группы по шкале «Негативное прошлое» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по шкале «Будущее» (выше в норме, $p=0,037$), по шкале «Фаталистическое настоящее» (выше у суицидентов, $p=0,001$), по шкале «Вовлеченность» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Контроль» (выше в норме, $p=0,023$), по шкале «Принятие риска» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Жизнестойкость» (выше в норме, $p<0,001$), по шкале «Принятие смерти как бегства» (выше у суицидентов, $p=0,005$), по шкале «Страх забвения» (выше у суицидентов, $p=0,002$), по шкале «Депрессия» (выше у суицидентов, $p<0,001$), по числу событий, связанных со смертью близкого родственника (больше в постсуициде, $p<0,001$), друга (больше в постсуициде, $p=0,001$), с личным опытом смерти (больше в постсуициде, $p=0,022$), суицидальными попытками (больше в постсуициде, $p<0,001$), мыслями о смерти (больше в постсуициде, $p=0,013$) и по суммарному опыту смерти (больше в постсуициде, $p<0,001$).

Обсуждение результатов

Результаты исследования показали, что люди, отрицающие факт попытки самоубийства, совершившие одну или несколько суицидальных попыток, по-разному относятся к смерти и формируют свои защиты.

Люди, отказывающиеся от суицидальной попытки (вне зависимости от тяжести её последствий), проявили гораздо больший уровень психологического благополучия, нежели остальные. От контрольной выборки их больше всего отличало избегание темы смерти в повседневной жизни и принятие-приближение смерти (вера в загробную жизнь). На примере корреляций мы видим, что страх смерти у них «заякорен» в позитивном прошлом, что соответствует теории управления страхом смерти: ностальгия, приятные

воспоминания защищают от страха смерти. Эти люди опираются именно на эту психологическую защиту.

Людей с единичной суицидальной попыткой, помимо принятия-приближения смерти и избегания темы смерти, от выборки нормы отличает сильный страх смерти и низкое нейтральное принятие смерти (смерть как естественное, непреложное явление), у них же высоки внутриличностное измерение страхов последствий смерти и страх забвения. Страхи последствий смерти положительно связаны с временной перспективой будущего (самооценка, личные цели), страх последствий для тела — с негативным прошлым и фаталистическим настоящим, с низкой жизнестойкостью. Это, скорее, пример не справляющихся защит от страха смерти. Это люди в остром психологическом неблагополучии, пытающиеся осознать, что же с ними произошло.

Люди с несколькими суицидальными попытками принимают смерть как бегство и боятся забвения. Смерти они не боятся. И это пример инвертированной ценностной системы с позитивным смыслом смерти и отсутствием положительных моментов в прошлом, настоящем и будущем (значения этих шкал временной перспективы так же низки, как и жизнестойкости, и страхов последствий смерти).

Выводы

1. Люди с разным опытом суицидальных попыток отличаются в своём отношении к смерти от людей в относительном психологическом благополучии.

2. Люди, отрицающие факт суицидальной попытки, применяют максимально эффективную защиту от страха смерти — ориентацию на позитивное прошлое, чувство ностальгии. Они избегают и боятся смерти.

3. Люди с одной суицидальной попыткой ориентированы на будущее (самооценку, культуру), однако их «затягивает в трясиину» страх последствий смерти для тела, снижающий их жизнестойкость. Это дилемма человеческого существования по Э. Беккеру: мы мечтаем о великих свершениях, но ограничены своей «животностью», телесностью, смертностью.

4. Люди с несколькими суицидальными попытками принимают смерть как возможность бегства. Для них страх смерти связан с ориентацией на будущее, позитивное прошлое, гедонистическое настоящее — они одинаково низки. Это пример не только психологического, но и социального неблагополучия: человек не находит смысла жизни в повседневности и вынужден искать его в смерти.

Исходя из вышеперечисленного можно предложить разные стратегии психологической работы с этими типами пациентов. Возможно, людей, которые не признают факта попытки, не стоит переубеждать. Нужно просто помочь им вернуться в привычное русло, работать с другими их проблемами. Людям, которые признают одну попытку, можно подсказать другие способы совладания со страхом смерти: ностальгию, близкие отношения привязанности, творчество. Людям с несколькими суицидальными попытками требуется не только психологическая, но и социальная адаптация.

Список использованных источников

1. Амбрумова А. Г., Калашникова О. Э. Клинико-психологическое исследование самоубийства // Социальная и клиническая психиатрия, 1998, Т. 8, Вып. 4. С. 65–77.
2. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.
3. Сырцова А., Митина О. В. Возрастная динамика временных ориентаций личности. // Вопросы психологии. 2008, № 2. С. 41–54.
4. Чистопольская, К. А. Адаптация на русскоязычной выборке методик исследования отношений к смерти и страхов смерти // Практична психология та соціальна робота. 2010. — № 9. — С. 73–77.
5. Чистопольская, К. А., Ениколопов, С. Н., Бадалян, А. В., Саркисов С. А. Адаптация методик исследования отношений к смерти у людей в остром постсуициде и в относительном психологическом благополучии // Социальная и клиническая психиатрия (в печати).
6. Becker, E. The denial of death. N.Y.: The Free Press, 1973. P. 314.
7. Goldenberg J. M., Pyszczynski T., Greenberg J., Solomon S., Kluck B., Cornwell R. I am not an animal: Mortality Salience, Disgust and the Denial of Human Creatureliness. // Journal of Experimental Psychology, 2001, Vol. 130, N. 3, 427–435.
8. Greenberg J., Pyszczynski T., & Solomon S. The causes and consequences of a need for self-esteem: a terror management theory / Public self and private self // Ed. by Baumeister R. F. — New York: Springer-Verlag, 1986, — pp. 189–212.
9. Mikulincer M., Florian V. The complex and multifaceted nature of the fear of personal death: The multidimensional model of Victor Florian // Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes / A. Tomer, G. T. Eliason, P. T. Wong, eds. N. Y.: Lawrence Erlbaum Associates, 2007. P. 39–63.
10. Mikulincer M., Florian V., Hirschberger G. The existential function of close relationships: Introducing death into the science of love // Personality and Social Psychology Review, 2003, vol. 7, pp. 20–40.
11. Pyszczynski T., Greenberg J., Solomon S., Arndt J., Schimel J. Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review // Psychological Bulletin, 2004, Vol. 130, pp. 435–468.
12. Routledge C., Arndt J., Sheldon K. M. Task engagement after mortality salience: The effects of creativity, conformity, and connectedness on worldview defense // European Journal of Social Psychology, 2004, vol. 34, 477–487.
13. Sedikides C., Wildschut T., Routledge C., Arndt J. Nostalgia as enabler of self-continuity. / Self-Continuity. Individual and Collective Perspectives. // F. Sani, ed. — New York: Psychology Press, 2008 — P. 227–239.
14. Wildshut T., Sedikides C., Arndt J., Routledge C. Nostalgia: Content, triggers, functions // Journal of Personality and Social Psychology, 2006, vol. 91, n. 5, pp. 975–993.
15. Wong P. T., Reker G. T., Gesser G. Death-Attitude Profile-Revised: A Multidimensional Measure of Attitudes Toward Death // Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation, and Application / Ed. R. Neimeyer. N.Y.: Taylor and Francis, 1994. P. 121–148.
16. Wong, P. T. Meaning Management Theory and Death Acceptance // Existential and Spiritual Issues in death attitudes / A. Tomer, G. T. Eliason, P. T. Wong, eds.. N. Y.: Lawrence Erlbaum Associates, 2007. P. 65–87.
17. World Health Organization [Электронный ресурс]: Country reports and charts available. — [2011] — Режим доступа: http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/country_reports/en/
18. World Health Organization [Электронный ресурс]: Global Charts. — [2011] — Режим доступа: http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/charts/en/
19. Zimbardo P., Boyd J. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. // J. Personal. Soc. Psychology. 1999. Vol. 77, № 6. P. 1271–1288.

К. Чистопольська

молодший науковий співробітник

Федеральна державна установа «Московський науково-дослідний інститут психіатрії» Міністерства охорони здоров'я і соціального розвитку Росії

С. Єніколопов

кандидат психологічних наук, професор

Російська академія медичних наук

Науковий центр психічного здоров'я

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ ВІД СТРАХУ СМЕРТІ
ПІСЛЯ СУЇЦИДАЛЬНОЇ СПРОБИ**

Резюме

У роботі представлені результати порівняльного дослідження ставлення до життя і смерті у молодих людей в гострому постсуїциді ($n = 152$) і у відносному психологічному благополуччі ($n = 156$). Показані різні типи опанування страху смерті у людей, які заперечують спробу самогубства ($n = 34$), з одною суїцидальною спробою ($n = 90$) і з кількома спробами в анамнезі ($n = 28$).

Ключові слова: теорія управління страхом смерті, спроба самогубства, механізми захисту.

K. Chistopolskaya

Associate

Federal State Institution «Moscow Research Institute of Psychiatry»

S. Enikolopov

Candidate of Psychological Sciences, Professor

Head of the Department of Clinical Psychology

Russian Academy of Medical Sciences

Research Centre for Mental Health

**PSYCHOLOGICAL PROTECTION FROM FEAR OF DEATH AFTER
SUICIDE ATTEMPTS**

Summary

The results of a comparative study of attitudes toward life and death in young people in acute postsuicide ($n = 152$) and relative psychological well-being ($n = 156$) show the different types of coping with the fear of death in people who deny the suicide attempt ($n = 34$), with one suicide attempt ($n = 90$) and several attempts in history ($n = 28$).

Key words: control theory of death, suicide attempt, defense mechanisms; terror management theory, suicidal attempt, fear of death.

Шпачинський Ігор Леонідович

кандидат філософських наук, доцент

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
кафедра філософії

**ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН В СУСПІЛЬСТВІ**

Розглянуто деякі теоретичні і практичні аспекти розвитку творчого потенціалу особистості в сучасних умовах трансформаційних змін у суспільстві.

Ключові слова: особистість, творчий потенціал, творча особистість, творча діяльність, соціальна трансформація, соціальні зміни.

Творча особистість в усі періоди розвитку суспільства вважалася одним з найголовніших його досягнень, адже без неї неможливий був би рух вперед до подальшого прогресу. Сучасне українське суспільство також потребує творчих людей в усіх галузях людської діяльності і саме тому проблема створення умов для виявлення і розвитку творчого потенціалу кожної особистості є однією з найбільш актуальних і невідкладних у своєму вирішенні.

Проблема творчості взагалі і творчої активності зокрема привертала до себе увагу великої кількості дослідників. Вона вивчалася у загальнофілософському аспекті, психологічному, педагогічному, соціально-психологічному, соціологічному, медичному, антропологічному та багатьох інших. І в кожному з цих аспектів розкривалися ті чи інші сторони цього соціального і психічного феномену, оскільки він являє собою багатогранне, багатоаспектне явище. Творчість людини проявляється чи не в кожному виді діяльності, а тому, досліджуючи будь-який її аспект, вчені більше всього приділяли увагу розкриттю сутності творчості як наукової категорії, розглядали і аналізували детермінанти прояву творчого мислення, особливості різних видів творчості тощо.

Так, зокрема, один з дослідників феномену творчості О. Н. Лук наголошував, що «творча робота потребує різних здібностей. До того ж для прогнозування успішної творчої діяльності потрібно не тільки розуміти психологію таланта, але й враховувати умови, в яких ця діяльність буде протікати... Головне — потрібно глибше розробляти загальну теорію методу. Без такої теорії дослідники йдуть наосліп...» [1, 94].

Загальновідомим є той факт, що творчий потенціал окремої людини і всього соціуму є атрибутом суспільно-історичного розвитку. Він реалізується і втілюється в усіх формах людської діяльності. Це зумовлює той факт, що творчий потенціал, як і творчість взагалі, повинен розглядатися як складова частина комплексних соціально-економічних і духовних проблем суспільного розвитку, адже кожна епоха, маючи властиві саме для неї світоглядні тенденції, форми суспільних відносин, матеріальні та

духовні чинники, народжує свій творчий потенціал на загальному та особистісному рівнях, сприяючи його розвитку і прояву, або ж, навпаки, пригнічуючи творчі сили особистості і всього соціуму. Виявлення тенденцій взаємозв'язку творчого потенціалу з тими змінами у соціально-політичних та економічних сферах суспільства, які з'явилися як наслідок трансформаційних процесів, дасть можливість виявити ті позитивні і негативні моменти, які мали і мають місце в наш час у творчій діяльності людини.

Одразу зазначимо, що дискусії щодо надання переваг тим чи іншим компонентам оточуючого середовища в появі творчих особистостей в тому чи іншому суспільстві, в прояві їх творчих здібностей, вичерпані відповіді поки що не дали. Простежуючи періоди творчого підйому в той чи інший період історичного розвитку, можливо спостерігати їх різні характеристики, зокрема, одні періоди творчого розквіту цивілізації співпадають з інтенсивним суспільно-політичним і економічним розквітом. В інші періоди розквіт творчих потенціалів у різних сферах життєдіяльності відбувався в умовах жорстокого соціального гноблення, гострих соціальних суперечностей і боротьби. «Періоди підйому і спаду, розквіту і застою, — як, зокрема, стверджує М. Гончаренко, — ні в одну епоху не мали правильного чергування, регулярної повторюваності, чіткого ритму і послідовності. Злети і глибокі падіння, зигзаги, рух у зворотну сторону, повільний розвиток, оновлення і стрімкі стрибки змінювали один одного у суперечливому і нерівномірному розвитку культури» [2, 196].

В той же час від соціально-політичного, економічного, загальнокультурного стану суспільства у значній мірі залежить і розвиток творчого потенціалу народу, нації, держави. Однак цей розвиток відбувається часто в одній якійсь сфері творчості — гуманітарній, художній, науковій, технічній і т. д. Епох, коли розвиток творчості був притаманний усім або більшості сфер, в історії розвитку суспільства небагато. До таких можна віднести принаймні епоху античної Греції, епоху Відродження та частково епоху науково-технічної революції. Більше було періодів, коли розвивався і яскраво проявлявся творчий потенціал лише в одній чи декількох сферах — в поезії, музиці, філософії, математиці тощо. Зумовлюється це різними історичними умовами, соціальними потребами і способами їх задоволення, накопиченим досвідом тощо.

Відомо, що найбільша кількість геніальних особистостей припадає саме на періоди відносної стабільності в суспільстві, коли різко не змінювалися державні устрої, системи цінностей, світогляд людей, їх ідеали тощо. У ці періоди спостерігається не тільки соціально-політична активність людини, але і творча, і проявляється вона в різних сферах життєдіяльності, що сприяє загальному соціальному розвитку. Велику роль для появи творчих епох і розкриття творчого потенціалу особистості (всього соціуму), за переконаннями багатьох дослідників, відіграють також матеріальні умови, в яких живуть люди, матеріальне благополуччя. Адже людина, яка витрачає всі свої сили на здобуття засобів для життя, втрачає свої творчі потенціальні можливості.

В той же час зарубіжні дослідники (Вебер, Т. Манро та ін.) відзначають, що творчі особистості з'являються найчастіше в так звані переломні періоди, які започатковують новий соціальний устрій, новий тип міжособистісних відносин. Саме в такий період відчувається гостра потреба в творчих людях, у розвитку їх творчого потенціалу і віддачі його на розвиток нової культури, що й сприяє появі талановитих людей в різних сферах життєдіяльності.

Т. Манро, зокрема, на основі проведеного дослідження зробив висновок, що для народження творчих епох, коли найповніше розкриваються творчі потенціали людини, необхідне співпадання багатьох чинників, зокрема, «повинні бути: а) люди з природженими творчими потенціалами; б) засоби і умови, які б сприяли використанню їх творчої енергії і спрямуванню її в певну художню сферу; в) наявність закладів, здатних дати їм професійну освіту і деякі знання творчої спадщини в певній галузі; г) інші особистості, які володіють смаком, владою і волею оцінювати творчі достоїнства талановитих людей і допомогти їм завоювати широке визнання» [2, 205].

Сказане свідчить про нерозривний взаємозв'язок трансформаційних процесів у суспільстві як простору для виявлення і реалізації творчого потенціалу особистості.

Українське суспільство, подібно до інших, перебуває у постійних, безперервних трансформаційних процесах, наслідки яких позначаються на всіх сферах життєдіяльності людей, в тому числі і на творчій. Щоб прослідкувати ці впливи лише на одній сфері — творчій, зокрема на змінах творчого потенціалу особистості в усі періоди становлення і розвитку українського суспільства, потрібне окреме дисертаційне дослідження. Тому розглянемо лише деякі аспекти в контексті зазначеної теми періоду розбудови сучасної незалежної, суверенної української держави.

Внаслідок трансформаційних процесів, починаючи з 90-х років минулого століття, відбулися, як відзначають сучасні дослідники, «...суттєві зміни в соціальній структурі суспільства, у формах власності, у стосунках між людьми, між особистістю і суспільством, в ідеології суспільства, але до цього часу залишаються «розмитими» орієнтири його майбутнього устрою, типу держави, не розроблені критерії і норми суспільних відносин, дезорієнтована загальна система світовідчуття, масова свідомість» [3, 3]. Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасній Україні, загострили соціальні проблеми: постійно зростає безробіття, багато молодих працездатних і, як правило, у своїй більшості творчих людей невпинним потоком їдуть на заробітки в інші держави світу. Крім цього, поглиблюються суперечності між різними соціальними групами, зокрема між людьми, які за період незалежності стали мільонерами, складають нову в Україні соціальну групу — буржуазію, з однієї сторони, і людьми, які проживають на межі крайнього зубожіння, частина яких теж утворюють нову для українського суспільства соціальну групу — групу маргіналів, з другої. Звичайно, між цими соціальними угрупованнями не може бути спільних інтересів, спільних перспектив розвитку української державності. Сучасні українські вчені справедливо стверджують, що «у

середовищі політиків відсутній спільний погляд на проблему самоідентифікації людини, етносу, держави, культури, хоч усі погоджуються, що суттєвими складовими даного процесу є історичний, культурологічний, ціннісно-аксіологічний, мовно-лінгвістичний, господарсько-економічний, геополітичний та інші аспекти. Але яка питома вага кожного з них — у відповідях на це питання бере початок поле серйозних розбіжностей точок зору вчених, аналітиків, політичних діячів» [4, 99]. Така політична, економічна обстановка в державі потягла за собою зниження попиту на більшість видів творчої діяльності людини. Творча діяльність стала переважно розцінюватися як одне з джерел матеріального достатку. Особливість даного періоду трансформування українського суспільства полягає також і в тому, що, як стверджує А. А. Кавалеров, «...чіткої орієнтації у життєвих цінностях у переважній більшості молоді поки що немає: відчувається дискомфорт між перспективою обраної професії, суспільними «запитами» на неї, вірніше, відсутністю таких запитів, з одного боку, і своїми нахилами, здібностями, уявленнями — з іншого» [3, 178]. Така ситуація в країні добре характеризується Е. Фроммом, який у 70-ті роки так написав про це: «Гроші, престиж і влада стають спонукальними мотивами й головною метою. Поступово людина стає жертвою ілюзії, ніби її дії вигідні й відповідають особистим інтересам. Все важливе для неї, за винятком власного життя й мистецтва жити. Людина — для всього, за винятком самої себе» [5, 425]. На превеликий жаль, «саме відчуття непотрібності творчого потенціалу особистості є часто однією з причин її психологічного зриву та поповнення числа наркоманів, самовбивць, терористів, кілерів, яким не властива уже здатність самоконтролю, саморегуляції і самооцінки, тобто внутрішньої кризи особистості, викликаної нестабільністю суспільного розвитку» [3, 192].

Аналізуючи останній наведений вислів, хотілося б зазначити наступне.

Той же О. Лук підкреслював: «Деякі психоневрологи вважають, що метою будь-якої терапії повинно бути виліковування неврозів шляхом пробудження творчих сил пацієнта. Виховання творчих здібностей вони уподоблюють психотерапевтичній процедурі вироблення поведінки, яка дозволяє невротичним суб'єктам справлятися з важкими для них ситуаціями. Заняття з вироблення стратегії рішення життєвих завдань підвищують психічну стійкість людини. Головну роль відіграють при цьому не набуті знання, а гнучкість, яка дозволяє змінювати тактику і тим самим нормалізує поведінку. Згідно цієї точки зору поняття «творчо обдарована особистість» і «психологічно нормальна людина» рівнозначні» [6, 91].

Розвиваючи цю дуже цікаву, на наш погляд, думку, відзначаємо, що в Миколаївському національному університеті ім. В. О. Сухомлинського автором статті другий рік поспіль читається курс варіативної дисципліни «Евристика», в основу якої покладені дослідження, зокрема, таких вчених у галузі творчості, як:

- Е. де Боно, В. А. Роменець, О. Н. Лук (психологія творчості);
- «життєва стратегія творчої особистості» Г. С. Альтшуллера (технічна галузь — винахідництво);

– матеріали шкіл т. зв. «розвиваючого навчання» О. К. Дусавицького (педагогіка творчості);

– А. С. Майданов, А. К. Сухотін (власне філософські засади творчої пошукової діяльності).

Так ось, завершуючи, на підставі вищевикладеного і досвіду проведення занять з цієї дисципліни, неможливо не погодитись з наступною точкою зору одного з зазначених авторів: «Виявилось, що вирішення великої кількості завдань за [певним] алгоритмом виробляє особливий [ми називаємо його — діалектичний] стиль мислення, який розповсюджується на пошук рішення будь-яких інших проблем і задач... Дослідження американських психологів показали, що творчі якості в науці і в мистецтві мають спільні ознаки, і це дозволяє переносити властивості мислення, що напрацьовані в одній області, в іншу» [7, 28].

Безумовно, дисципліна знаходиться в процесі становлення і будь-які конкретні висновки робити занадто передчасно. Проте ми вважаємо, що, з огляду на гасло дня «навчити вчитись», вона має усі необхідні дані для подальшого впровадження в статусі нормативної.

Список використаних джерел

1. Лук А. Н. Мышление и творчество. — М.: Политиздат, 1976. — 144 с.
2. Гончаренко Н. В. Гений в искусстве и науке. М.: Искусство, 1991. — 432 с.
3. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації. — Одеса: Астропринт, 2001. — 224 с.
4. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 1998. — 288 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
6. Лук А. Н. Психология творчества. — М.: Изд-во «Наука», 1978. — 128 с.
7. М. Меерович, Л. Шрагина. Пора спускаться лодку на воду // Директор школы. — 1996. — № 5. — С. 21–38.

И. Шпачинский

кандидат философских наук, доцент

Николаевский национальный университет имени В. О. Сухолинского

ТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ОБЩЕСТВЕ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые теоретические и практические аспекты развития творческого потенциала личности в современных условиях трансформационных преобразований в обществе.

Ключевые слова: личность, творческий потенциал, творческая личность, творческая деятельность, социальная трансформация, социальные изменения.

I. Shpachinsky

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Nicholayev National V. O. Sukhomlinsky University

**CREATIVE HUMAN POTENTIAL IN TRANSFORMATION
OF CHANGES IN SOCIETY**

Summary

Some teoretical and practical aspects of the creative potential of personality in modern conditions of transformational changes in society are observed in the article.

Key words: personality, creative potential, creative personality, creative activity, social transformation, social changes.

Наукове видання

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 16 • Випуск 11 • 2011

У двох частинах

Частина 2

Серія: Психологія

*Матеріали Третьої Міжнародної науково-практичної конференції
«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал
особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві»
16–17 вересня 2011 року у м. Одесі*

Українською, російською та англійською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Технічний редактор *М. М. Бушин*

Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*

Коректор *Л. М. Лейдерман*

Підписано до друку 05.12.2011. Формат 70×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура “Шкільна”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,40.
Тираж 300 прим. Вид. № 178. Зам. № 49.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.